

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Полтава
2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для організації семінарських занять та самостійної роботи студентів
спеціальності 231 Соціальна робота з навчальної дисципліни

Полтава
2021

УДК 338.23:36(477)(075.8)

С 69

Рекомендовано до видання ученою радою університету полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка 28 січня 2021 р., протокол № 8.

Рецензенти:

Березан Валентина Ігорівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Шаравара Роман Іванович, кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри правознавства та фінансів, перший заступник директора з науково-педагогічної роботи Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Соціальна політика в Україні : навч.-метод. посіб. для організації семінарських занять та самостійної роботи студ. спец. 231 Соціальна робота / уклад. Т. А. Непокупна. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2021. 165 с.

Навчально-методичний посібник підготовлено на основі програми курсу «Соціальна політика в Україні», містить навчальну програму курсу, структуру навчальної дисципліни, плани семінарських занять, питання для самостійного опрацювання, практичні завдання, теми рефератів, список рекомендованої базової та додаткової літератури, орієнтовні тестові завдання для проведення поточного та підсумкового контролю знань студентів.

Для студентів спеціальності 231 Соціальна робота, першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, денної та заочної форми навчання.

© Т. А. Непокупна, 2021

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2021

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Соціальна політика в Україні» є складовою освітньо-професійної програми підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 231 Соціальна робота.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є система економічних, правових, організаційних, регулятивних заходів держави щодо створення і підтримки нормальних умов життя населення, підвищення добробуту членів суспільства, забезпечення соціальної справедливості та соціальної стабільності у країні.

Метою вивчення навчальної дисципліни є формування у студентів базових знань сутності, принципів, напрямів соціальної політики як управлінських, організаційних, регулятивних, саморегулятивних заходів, спрямованих на забезпечення прийняттого рівня і якості життя населення, їхнього соціального захисту та соціальної безпеки в суспільстві.

Опанування бакалаврами навчальної дисципліни передбачає такі **результати навчання:**

1. Визначати сутність, суб'єктів, принципи, напрями, завдання, пріоритети соціальної політики та класифікувати моделі і методи соціальної політики.
2. Аргументувати вибір суспільства між рівністю і справедливістю та обґрунтовувати необхідність державного втручання у розподіл доходів у суспільстві.
3. Установлювати зв'язок між соціальною політикою та якістю і рівнем життя населення; соціальною політикою та соціальною сферою.
4. Аналізувати наслідки соціальної складової макрополітики за допомогою Індексу людського розвитку.
5. Оцінювати та критично осмислювати державну політику у сфері зайнятості населення, освіти, охорони здоров'я, житлово-комунальних послуг, соціального захисту, сім'ї та дитинства, внутрішньо переміщених осіб.
6. Ділитися теоретичними знаннями значимості справедливості при реалізації управлінських, організаційних, регулятивних, саморегулятивних заходів соціальної політики та демонструвати емпатію стосовно соціально вразливих верств населення.
7. Сприймати соціальні проблеми з точки зору наукового мислення, усвідомлювати важливість їх вирішення, пом'якшення та/або недопущення та поширювати соціальне мислення на економічні підходи до політики держави у соціальній сфері.

Критерії оцінювання результатів навчання з дисципліни

Сума балів, накопичених студентом у процесі вивчення навчальної дисципліни	Рівень досягнення студентом запланованих результатів навчання з навчальної дисципліни
90-100	Студент безпомилково визначає сутність, суб'єкти, принципи, напрями, завдання, пріоритети соціальної політики; класифікує моделі і методи соціальної політики; чітко аргументує вибір суспільства між рівністю та справедливістю, обґрунтовує необхідність державного втручання у розподіл доходів у суспільстві; правильно встановлює зв'язок між соціальною політикою та якістю і рівнем життя населення; соціальною політикою та соціальною сферою; варіативно аналізує наслідки соціальної складової макрополітики за допомогою Індексу людського розвитку; оцінює та критично осмислює державну політику у сфері зайнятості населення, освіти, охорони здоров'я, житлово-комунальних послуг, соціального захисту, сім'ї та дитинства, внутрішньо переміщених осіб; усвідомлює значимість справедливості при реалізації управлінських, організаційних, регулятивних, саморегулятивних заходів соціальної політики та демонструє емпатію стосовно соціально вразливих верств населення; уповні сприймає соціальні проблеми з точки зору наукового мислення, усвідомлює важливість їх вирішення, пом'якшення або недопущення; поширює соціальне мислення на економічні підходи до політики держави у соціальній сфері.
75-89	Студент вільно викладає фактичний матеріал, знає сутність предметної області навчальної дисципліни, але не достатньо чітко аргументує, пояснює, обґрунтовує, аналізує, інтерпретує основні положення програмного матеріалу.
60-74	Студент знає основний програмний матеріал у межах поставлених питань, але в його знаннях є очевидні прогалини, він припускається суттєвих помилок. Студент виявляє недоліки в системі та формі викладення теоретичних економічних положень, помиляється у формулюванні спеціальних термінів, визначенні причинно-наслідкових зв'язків тощо
35-59	Студент слабо орієнтується у категоріальному апараті навчальної дисципліни, у її структурі
0-34	Повне незрозуміння сутності і структури програмного матеріалу навчальної дисципліни

Методи навчання, методи та засоби контролю результатів навчання:

– форми: лекції (мультимедійна, інтерактивна, із застосуванням опорних конспектів, лекція-дискусія, лекція-консультація); семінарські заняття; самостійна робота студентів (аудиторна, позааудиторна, науково-дослідна робота студентів); консультації;

– методи: а) за характером навчально-пізнавальної діяльності студентів: проблемного навчання (проблемного викладення матеріалу, групового вирішення проблемних задач); частково-пошуковий (евристичних досліджень, проєктів); дослідницький (наукові доповіді, наукові повідомлення); б) за методичними прийомами: вербальні (розповідь, пояснення, бесіда, дискусія); ілюстративно-демонстраційні (ілюстрування, демонстрування); прикладні (практичні завдання, складання анкет та проведення соціопитувань); інтерактивні (малі групи, мозковий штурм тощо);

– засоби діагностики результатів навчання: контроль засвоєння теоретичних знань (усне опитування на семінарських заняттях, виконання письмових завдань, виконання тестових і контрольних завдань, виконання ІНДЗ, підготовка соціальних проєктів); контроль за самостійною роботою студентів (усне опитування на семінарських заняттях, виконання письмових завдань, виконання тестових і контрольних завдань, виконання ІНДЗ); підсумковий контроль знань (залік).

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1.

Тема 1. Соціальна політика як складова державної економічної політики

Сутність, завдання, цілі та інструменти державної економічної політики. Соціальна політика як складова державної економічної політики та система заходів, спрямованих на життєзабезпечення населення. Сутність, суб'єкти, принципи, завдання, методи соціальної політики.

Фіскальна (податково-бюджетна) економічна політика та її вплив на соціальну політику. Інструменти фіскальної політики: витрати і доходи державного бюджету (державні закупівлі, податки, трансферти). Види фіскальної політики: стимулююча, стримуюча. Дискреційна і автоматична фіскальна політика. Переваги та недоліки фіскальної політики.

Монетарна (грошово-кредитна) економічна політика та її вплив на соціальну політику. Інструменти монетарної політики: зміна норми обов'язкових резервів, зміна облікової ставки відсотка (ставки рефінансування), операції на відкритому ринку.

Тема 2. Моделі соціальної держави і соціальної політики

Справедливість як основа соціальної політики.

Розподіл доходів у суспільстві. Егалітарний, утилітарний, ринковий, роулсіанський, лібертаріанський розподіл благ.

Соціальна держава: сутність, принципи, ознаки, функції. Еволюція соціальної держави. Теорії соціальної держави. Моделі соціальної держави. Моделі соціальної політики.

Тема 3. Соціально гострі проблеми населення як об'єкт соціальної політики

Соціальна проблема, її типи, ознаки, характеристики. Класифікація соціальних проблем. Об'єктивна та суб'єктивна складові соціальної проблеми. Стадії розвитку соціальних проблем. Причини виникнення соціально гострих проблем населення.

Теорії соціальних проблем. Функціональна теорія. Конфліктно-ціннісна теорія. Нормативна теорія.

Основні соціально гострі проблеми населення.

Національна і соціальна безпека. Закономірності безпеки. Суб'єкти і об'єкти соціальної безпеки. Критерії оцінки соціальної безпеки.

Тема 4. Державна соціальна політика у сфері зайнятості населення

Ринок праці як регулятор зайнятості населення. Попит на працю і пропозиція праці та фактори, що на них впливають. Показники ринку праці. Зайняті. Безробітні. Економічно активне населення, економічно неактивне населення. МОП. Безробіття, його сутність, форми, причини і наслідки. Рівень безробіття. Теорії безробіття: класична, кейнсіанська, монетаристська. Неформальна зайнятість. Міграція населення.

Інструменти державного регулювання ринку праці і зайнятості населення. Закон України «Про зайнятість населення». Державна служба зайнятості. Професійна орієнтація. Підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації кадрів. Надання підприємцям субсидій, премій та податкових пільг для найму додаткової робочої сили. Скорочений робочий день. Стимулювання підприємців до навчання, перекваліфікації й подальшого працевлаштування додаткової робочої сили. Залучення приватного капіталу у депресивні регіони. Безвідсоткові кредити, що надаються безробітним для започаткування власного бізнесу.

Соціальне партнерство у сфері трудових відносин.

Тема 5. Державне регулювання доходів та соціальний захист населення

Державний перерозподіл доходів населення. Виробництво і надання суспільних благ, використання законодавчих актів, система оподаткування, трансфертні платежі. Регулювання оплати праці. Мінімальна заробітна плата. Прожитковий мінімум. Споживчий кошик. Межа малозабезпеченості.

Економічні механізми реалізації соціального захисту населення: соціальні трансферти, соціальне страхування, соціальний контракт, соціальний ваучер (сертифікат), соціальна карта, соціальний аутсорсинг, корпоративна соціальна відповідальність.

Пенсійне забезпечення і пенсійне страхування. Покоління людей похилого віку: проблема соціально-економічної нерівності. Шляхи її вирішення в системі соціального захисту населення.

Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням. Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. Страхування на випадок безробіття.

Політика щодо внутрішньо переміщених осіб.

Соціальне підприємництво як спосіб вирішення соціальних проблем.

Тема 6. Державна соціальна політика у сфері освіти та охорони здоров'я

Освіта та охорона здоров'я, їх сутність та соціально-економічна значимість. Освіта як суспільне благо. Соціальні функції освіти. Показники функціонування сфери освіти. Розвиток «економіки знань», ІКТ, заохочення досліджень. Зв'язок між освітою, матеріальним та соціальним статусами, економічною активністю, станом здоров'я. Залежність заробітної платні від рівня освіти. Освіта і конкурентоспроможність.

Заходи та інструменти соціальної політики у сфері освіти.

Показники функціонування сфери охорони здоров'я. Охорона здоров'я як суспільне благо. Національне здоров'я. Фактори, що впливають на здоров'я населення. Психологічне і соціальне благополуччя як складові здоров'я. Спосіб життя населення. Демографічні проблеми: світові, вітчизняні і регіональні загрози.

Заходи та інструменти соціальної політики у сфері охорони здоров'я.

Тема 7. Державна соціальна політика у сфері сім'ї, материнства та дитинства

Сім'я як об'єкт соціальної політики держави. Місце і роль сім'ї у життєзабезпеченні та вихованні дітей, їх оздоровленні і лікуванні, отриманні освіти і спеціальності. Багатодітні сім'ї, неповні сім'ї, сім'ї з дітьми-інвалідами, сім'ї людей похилого віку, сім'ї без годувальника. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Напрями і принципи державної сімейної політики. Сімейний кодекс України.

Охорона материнства, батьківства. Визначення материнства і батьківства.

Охорона дитинства. Закон України «Про охорону дитинства». Стан дитинства як соціально гостра проблема сучасного українського суспільства: стан здоров'я, деструкції і відхилення.

Неповнолітні. Повноліття. Дитина-сирота. Діти, позбавлені батьківського піклування. Безпритульні діти. Дитина-інвалід. Дитина-біженець. Дитячий будинок сімейного типу.

Проблема соціальної виключеності (ексклюзії): соціальне сирітство, бездоглядність і безпритульність дітей і підлітків, відсутність постійного місця проживання, поширення наркоманії та алкоголізму, соціально небезпечних захворювань та ін.

Дотримання прав дітей у зв'язку із соціально-економічними трансформаціями та культурними деформаціями.

Тема 8. Державна соціальна політика у сфері житлово-комунальних послуг та поліпшення житлових умов життя населення

Житлово-комунальне господарство та його структура. Показники житлово-комунального господарства. Житлово-комунальні послуги та їх види.

Показники житлових умов населення. Житлові умови. Житлові стандарти. Ознаки позбавлення за житловими умовами. Соціальне житло. Закон України «Про житловий фонд соціального призначення». Поліпшення житлових умов. Право першочергового отримання квартир. Право позачергового отримання квартир. Власне житло. Орендоване житло.

Державне регулювання ринку доступного житла. Молодіжний кредит на житло. Участь населення у будівництві житла.

Житлові субсидії.

Тема 9. Правове забезпечення соціальної політики в Україні

Документальна база соціальної політики. Критерії класифікації нормативно-правової бази.

Нормативно-правова база у сфері зайнятості. Нормативно-правова база у сфері ЖКГ та поліпшення житлових умов життя населення. Нормативно-правова база у сфері соціального захисту населення. Нормативно-правова база у сфері освіти. Нормативно-правова база у сфері охорони здоров'я населення. Нормативно-правова база стосовно сім'ї, материнства та дитинства. Нормативно-правова база у сфері регулювання доходів. Нормативно-правова база у сфері соціального захисту населення. Нормативно-правова база стосовно внутрішньо переміщених осіб.

Структура навчальної дисципліни

Назви тем	Кількість годин								
	Денна форма навчання				Заочна форма навчання				
	лк	се м	лб	с.р .	Теми узагальнених лекцій	лк	се м	л б	с.р.
<i>Змістовий модуль № 1</i>									
Тема 1. Соціальна політика як складова державної економічної політики	2	2		6	Тема 1-2. Соціальна політика як складова державної економічної політики. Моделі соціальної держави і соціальної політики	2	-	-	9
Тема 2. Моделі соціальної держави і соціальної політики	2	2		6			-	-	9
Тема 3. Соціально гострі проблеми населення як об'єкт соціальної політики	4	2		6	Тема 3. Соціально гострі проблеми населення як об'єкт соціальної політики	2	-	-	9
Тема 4. Державна соціальна політика у сфері зайнятості населення	2	2		6	Тема 4. Державна соціальна політика у сфері зайнятості населення	-	2	-	9
Тема 5. Державне регулювання доходів та соціальний захист населення	2	2		6	Тема 5. Державне регулювання доходів та соціальний захист населення	-		-	9
Тема 6. Державна соціальна політика у сфері освіти та охорони здоров'я	2	2		6	Тема 6. Державна соціальна політика у сфері освіти та охорони здоров'я	-	2	-	9
Тема 7. Державна соціальна політика у сфері сім'ї, материнства та дитинства	2	2		6	Тема 7. Державна соціальна політика у сфері сім'ї, материнства та дитинства	-		-	9
Тема 8. Державна соціальна політика у сфері житлово-комунальних послуг та поліпшення житлових умов життя населення	2	2		6	Тема 8. Державна соціальна політика у сфері житлово-комунальних послуг та поліпшення житлових умов життя населення	-		-	9
Тема 9. Правове забезпечення соціальної політики в Україні	2	-		6	Тема 9. Правове забезпечення соціальної політики в Україні	-	-	-	10
Всього	20	16	-	54	Всього	4	4	--	82

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

- 1 Криза ідеї соціальної держави та шляхи її подолання.
- 2 Описати й обґрунтувати бажану модель (конструкцію) соціальної держави в Україні.
- 3 Підготовка соціального проекту (моделі) для вирішення соціально гострої проблеми (проблема на вибір) людини, групи людей, населення, суспільства.
- 4 Підготовка соціального проекту для вирішення проблеми молодіжного безробіття.
- 5 Підготовка соціального проекту для вирішення проблеми безробіття серед людей передпенсійного віку.
- 6 Вплив міграційних процесів на національні ринки праці (на прикладі територіальної громади).
- 7 Дискримінації на ринку праці та шляхи їх подолання.
- 8 Теорія поколінь і ринок праці: особливості працевлаштування представників поколінь X, Y, Z.
- 9 Обґрунтування соціальної ідеї (бізнес-план) для соціального підприємництва.
- 10 Підготовка соціальної реклами (відеоролику) про значимість сфери освіти та охорони здоров'я.
- 11 Підготовка соціального проекту для вирішення питань, пов'язаних із соціальним захистом дитинства, материнства, батьківства, сім'ї.
- 12 Підготовка соціального проекту для вирішення проблем, пов'язаних із житлово-комунальними послугами та житлом населення.

Форми поточного та підсумкового контролю

Поточний контроль: усний контроль, письмовий контроль, тестовий контроль, контроль практичної діяльності (виконання практичних завдань).

Підсумковий контроль проводиться на останньому семінарському занятті у формі усного опитування або тестування.

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

Поточний, модульний контроль та самостійна робота										Сума		
Змістовий модуль 1										С/Р	ІНДЗ	100
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	МКР			
5	5	5	5	5	5	5	5	5	10	25	20	

Шкала оцінювання успішності студентів

Сума балів за всі види навчальної діяльності за 100-бальною шкалою	Форма семестрового контролю <i>залік</i>
	Значення оцінки
90 – 100	зараховано
75-89	
60-74	
35-59	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

ОПОРНІ МАТЕРІАЛИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Соціальна політика як складова державної економічної політики

1. Економічна політика держави: сутність, методи. *Економічна політика держави* - сукупність заходів, дії уряду щодо вибору та здійснення економічних рішень на макроекономічному рівні. Реалізація економічної політики передбачає досягнення суспільно значущих цілей. Цілі економічної політики визначаються станом економіки країни. На тому чи іншому етапі економічного розвитку країни *цільми економічної політики* можуть бути:

- забезпечення стабільного зростання національної економіки;
- підтримка ефективного розміру зайнятості;
- стабілізація рівня цін, боротьба з інфляцією;
- забезпечення збалансованого зовнішньоторговельного балансу.

Основними *видами економічної політики* є:

- Монетарна (грошово-кредитна) політика;
- Фіскальна (податково-бюджетна) політика;
- Інвестиційна політика;
- Соціальна політика;
- Зовнішньоекономічна політика;
- Інші різновиди напрямів економічної політики.

Реалізація економічної політики передбачає використання сукупності заходів, інструментів, які утворюють *механізм державного впливу* на економіку. Сукупність *заходів впливу* для реалізації економічної політики поділяють на дві групи:

- заходи *прямого впливу* передбачають, що суб'єкти економіки приймають рішення не самостійно, а за вказівками держави (податкове законодавство, правила в області амортизаційних відрахувань, бюджетні процедури по державних інвестиціях);
- заходи *непрямого впливу*, суть яких полягає в тому, що держава створює умови для того, щоб суб'єкти економіки самостійно вибирали економічні рішення, які відповідають цілям економічної політики.

Існує класифікація методів реалізації економічної політики на основі організаційно-інституційних критеріїв. При цьому підході виділяють: *адміністративні, економічні та інституційні методи.*

Адміністративні методи ґрунтуються на силі державної влади і поділяються на заходи заборони, дозволу і примусу. У країнах з розвинутою ринковою економікою сфера використання адміністративних методів обмежується, головним чином, охороною навколишнього середовища (екологічні норми, ліміти, штрафи, санкції), підтриманням мінімальних

параметрів рівня життя населення (мінімальна зарплата, прожитковий мінімум, соціальні нормативи, соціальні стандарти), ліквідацією негативних наслідків ринкової конкуренції (монополізму - шляхом встановлення квот на виробництво, обмеження цін, рентабельності, стандартизації) та боротьбою з тіньовим бізнесом.

Адміністративні методи реалізуються системою *інструментів* адміністративного регулювання і передбачають такі механізми, як *квотування, лімітування, ліцензування, нормування, стандартизацію, державні замовлення* тощо.

Квотування – встановлення державою для суб'єктів ринку частки у виробництві, споживанні, експорті або імпорті товарів і послуг. Передбачає створення конкурентного середовища, захисту внутрішнього ринку, стабілізацію цін тощо.

Ліцензування – надання спеціальних дозволів на здійснення окремих видів підприємницької діяльності. Спрямоване на захист економічних інтересів країни, інтересів споживачів товарів і послуг, гарантування безпеки.

Система санкцій і штрафів – це заходи держави, спрямовані проти порушення (або невиконання) суб'єктами умов чи правил діяльності. Як економічні санкції, можуть використовуватися сплата неустойки, штрафи, пеня або вилучення на користь держави виручки від незаконної діяльності.

Стандартизація – це встановлення єдиних норм за типами, марками, параметрами, розмірами, методами контролю, організацією змісту робіт, а також за величинами виміру, правилами маркування та зберігання продукції. Дотримання стандартів обов'язкове для всіх суб'єктів економічної діяльності.

Державні замовлення є засобом задоволення державних потреб у товарах і послугах, інструментом як адміністративного, так і економічного регулювання. Адміністративний характер державні замовлення мають стосовно підприємств, які перебувають у державній власності, а також підприємств-монополістів.

Економічні методи використовують з метою створення економічного середовища, яке спонукає суб'єктів ринку діяти в необхідному для суспільства напрямі та розв'язувати завдання соціально-економічного розвитку країни.

Система економічних методів включає методи *фінансово-бюджетного, грошово-кредитного, цінового та валютного* регулювання.

Фінансово-бюджетне регулювання (ФБР) передбачає використання системи оподаткування та управління видатками з метою встановлення рівноваги на ринку. Так, якщо необхідно активізувати ділову активність і стимулювати попит, ставки оподаткування знижують, збільшують видатки з бюджету, що зумовлює зростання доходів і пожвавлює підприємницьку діяльність, і навпаки. ФБР реалізується такою *системою інструментів*: державний бюджет і бюджети всіх рівнів; система податків, ставки оподаткування, регресивні та прогресивні ставки оподаткування, податкові

преференції; державні видатки, дотації, субсидії, субвенції, допомоги; державні кредити і державні інвестиції; державні закупівлі.

Грошово-кредитне регулювання (ГКР) є основним методом впливу держави на механізми ринкової економіки в зарубіжних країнах і лежить в основі монетарної політики. Сутність ГКР полягає у здійсненні сукупності заходів, спрямованих на зміну обсягів грошової маси в обігу, кредитних ресурсів та емісії (тобто впливу на грошову пропозицію). ГКР реалізується такою системою основних *інструментів*, як облікова ставка, норми обов'язкових резервів, операції на відкритому ринку цінних паперів, грошова та кредитна емісія, валютний курс.

Цінове регулювання (державне регулювання цін) - є системою заходів впливу держави на ціни та ціноутворення з метою сприяння стабільному розвитку національної економіки, а також попередження розгортання інфляційних процесів. Передбачає використання системи цін і тарифів, формування правил та умов ціноутворення.

Валютне регулювання економіки є системою заходів, спрямованих на регламентацію валютних операцій, міжнародних розрахунків та порядку здійснення угод з валютними цінностями. За допомогою валютних методів держава прагне: поставити під контроль валютні операції, надання іноземним особам кредитів і позик, ввезення і вивезення валюти за кордон; підтримувати рівновагу платіжного балансу та стійкість власної валюти. Основними *інструментами валютного* регулювання є: дисконтні ставки центрального банку (дисконтна політика); валютна інтервенція і валютні обмеження; валютний курс грошової одиниці (девальвація або ревальвація); валютні резерви; платіжний баланс; міждержавні угоди про структурні зміни у валютній системі.

Інституційні методи державного регулювання економіки. До «інститутів» належать найрізноманітніші категорії і явища, які спричиняють звичаї, звички, етику, правові рішення, суспільну психологію. Під інститутами розуміється сукупність «правил, пов'язаних з ними механізмів реалізації, і норм поведінки, які структурують і полегшують взаємодію між людьми». Інститути – це словесний символ для кращого опису групи суспільних звичаїв. Вони означають переважаючий і постійний спосіб мислення або дії, які стали звичкою для будь-якої соціальної групи або звичаєм для народу.

До *інституційних методів* державного регулювання зазвичай включають:

- формування виконавчих структур державної влади, безпосередній завданням яких є практична реалізація цілей уряду;
- створення і підтримання об'єктів державної власності, тобто державного сектора;
- підготовка економічних програм і економічних прогнозів;

- підтримка наукових центрів дослідження економіки (що мають різну форму власності), інститутів економічної інформації, торгово-промислових палат, різних економічних рад і спілок;
- забезпечення функціонування інститутів радників, консультантів, експертних рад з проблем економіки;
- правова, інформаційна підтримка підприємницьких і професійних спілок, раціональних форм їх взаємодії;
- співучасть у створенні форм економічної інтеграції, організація регулярних міжнародних зустрічей з економічних питань (наприклад, представників групи "сімки").

Інститути виступають зовнішніми нормами, що регулюють спільну діяльність людей. Вони поділяються на правові (формалізовані) і соціально-культурні (неформальні).

2. Соціальна політика як система заходів, спрямованих на життєзабезпечення населення: сутність, суб'єкти, принципи, завдання, методи.
Соціальна політика - політика в області соціального розвитку і соціального забезпечення; система проведених суб'єктом господарювання (зазвичай державою) заходів, спрямованих на поліпшення якості та рівня життя певних соціальних груп, а також сфера вивчення питань, що стосуються такої політики, включаючи історичні, економічні, політичні, соціоправові і соціологічні аспекти, а також експертизу причинно-наслідкових зв'язків в області соціальних питань. *Соціальна політика* – це система правових, організаційних, регулятивно-контрольних заходів держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту членів суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності у країні.

Соціальна політика є складовою частиною загальної політики, головне завдання якої полягає в розробці та здійсненні необхідних заходів щодо збереження і зміцнення держави.

Державне регулювання соціальних процесів – вплив органів державної влади за допомогою різноманітних засобів (форм, методів та інструментів) на розвиток соціальних відносин, умови життя та праці населення країни.

До соціальної політики держави належать:

- регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (зокрема між роботодавцями і найманою робочою силою);
- вирішення проблеми безробіття та забезпечення ефективної зайнятості;
- розподіл і перерозподіл доходів населення;
- формування стимулів до високопродуктивної суспільної праці й надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;

- створення системи соціального захисту населення;
- забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства і т. ін.);
- захист навколишнього середовища тощо.

Принципи соціальної політики:

- принцип раціональності – досягнення найкращого співвідношення мети соціальної політики та засобів її реалізації;
- принцип соціальної справедливості – визнання однакових можливостей для всіх членів суспільства;
- принцип соціальної безпеки – передбачуваність певних життєвих ризиків.

Етапами формування та реалізації соціальної політики є:

1. Вибір соціальних пріоритетів.
2. Визначення співвідношення бюджетних та небюджетних коштів на фінансування соціальних заходів.
3. Розробка та реалізація соціальних програм.

Виділяють такі методи державного регулювання *соціальної сфери*:

- нормативно-правове забезпечення соціального захисту населення;
- бюджетне фінансування соціальної сфери (розвиток освіти, науки, медичне обслуговування, охорона навколишнього середовища тощо);
- соціальні трансферти у вигляді різного роду соціальних субсидій;
- впровадження ефективної прогресивної системи оподаткування індивідуальних грошових доходів населення;
- прогнозування стану загальнонаціональних та регіональних ринків праці;
- створення мережі центрів служб зайнятості й бірж праці;
- встановлення соціальних і екологічних нормативів і стандартів; контроль за їх дотриманням;
- державні програми з вирішення конкретних соціальних проблем (боротьба з бідністю, освітні, медичні, екологічні та інші);
- державний вплив на ціни та цінотворення;
- обов'язкове соціальне страхування у різних формах;
- пенсійне забезпечення;
- розвиток державного сектора економіки та виробництво суспільних товарів і послуг;
- підготовка та перепідготовка кадрів;
- організація оплачуваних громадських робіт.

Способом реалізації соціальної політики держави є *система соціального захисту та соціальних гарантій*.

Соціальний захист – це система державних заходів щодо забезпечення стабільного матеріального і соціального становища громадян.

Соціальні гарантії – це система обов'язків держави перед громадянами стосовно задоволення їх соціальних потреб. *Державні соціальні гарантії* – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Соціальні норми і нормативи – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

До числа основних *державних соціальних гарантій* належать:

- мінімальний розмір заробітної плати;
- мінімальний розмір пенсії за віком;
- неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Основними елементами *системи соціальних гарантій* є:

- загальнодоступність обов'язкової середньої освіти;
- сприяння реалізації здібностей у процесі трудової діяльності;
- недопущення примусової праці;
- гарантування мінімізації втрат у зв'язку із закінченням трудової діяльності (надання державної пенсії).

Показниками результативності соціальної політики є *рівень та якість життя*.

Рівень і якість життя – інтегровані показники соціально-економічного розвитку країн. Для визначення рівня життя в різних країнах експерти використовують поняття індекс розвитку людського потенціалу, або скорочено – індекс людського розвитку. Цей показник запропонований ООН у 1990 р. як інтегрована оцінка рівня цивілізованості країни. Індекс людського розвитку має такі три складові:

- тривалість життя населення;
- рівень освіти;
- обсяг ВВП на душу населення.

3. Фіскальна економічна політика та її вплив на соціальну політику.

Фінансово-бюджетне регулювання економіки забезпечує реалізацію *фіскальної політики* держави і передбачає систему урядових дій з формування фінансових ресурсів країни та управління бюджетними видатками з метою забезпечення рівноваги внутрішнього ринку та розв'язання проблем соціально-економічного розвитку. Іншими словами, це заходи держави у сфері оподаткування та державних витрат.

Основними завданнями фінансово-бюджетного регулювання є:

- забезпечення рівноваги національного ринку;
- перерозподіл національного доходу;
- вирівнювання доходів і видатків суб'єктів господарювання і бюджетів різних рівнів;
- нагромадження необхідних ресурсів для фінансування соціальних програм;
- створення централізованого фонду грошових ресурсів держави (державного бюджету) для виконання її функцій.

У системі фінансово-бюджетного регулювання економіки можна виокремити чотири взаємопов'язані і взаємодоповнюючі напрями: 1) формування фінансових ресурсів держави; 2) управління державними видатками; 3) фінансування бюджетного дефіциту; 4) регулювання міжбюджетних відносин.

Фінансові ресурси держави включають доходи бюджетів усіх рівнів і доходи державних позабюджетних фондів. Доходи Державного бюджету України, згідно з Бюджетним кодексом, формуються за рахунок таких джерел: 1) податкових надходжень (частини податку на додану вартість, акцизного збору, податку на прибуток, податку на майно, плати за землю, надходжень від зовнішньоекономічної діяльності тощо); 2) неподаткових надходжень (доходів від власності та підприємницької діяльності, адміністративних зборів та платежів, надходжень від штрафів та фінансових санкцій); 3) доходів від операцій з капіталом (доходи від продажу основного капіталу, державних запасів товарів, землі, нематеріальних активів); 4) офіційних трансфертів (кошти, отримані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав, міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі); 5) державних цільових фондів (кошти Пенсійного фонду України, Фонду охорони навколишнього природного середовища, Фонду соціального захисту інвалідів, Фонду соціального страхування України та ін.).

Формування доходів державного бюджету здійснюється з використанням *механізмів податкового регулювання*.

Податкове регулювання - це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації стягнення податків і податкових платежів. Воно передбачає застосування диференційованого підходу до оподаткування з метою регулювання народногосподарської кон'юнктури, підприємницької активності та споживчого попиту, рівня споживання тощо.

Державні органи встановлюють види податків, ставки, об'єкти та форми оподаткування, надають пільги і стимули в сплаті податків, здійснюють диференціацію оподаткування. Механізм податкового регулювання полягає в маніпулюванні податками і податковими ставками.

Управління видатками здійснюється на цілі та в межах, затверджених законодавчим органом, і виконує функції політичного, соціального й

економічного регулювання. Використовуючи бюджетні кошти, держава може активно впливати на розв'язання поточних завдань, ліквідацію соціальних та економічних проблем, забезпечення економічного зростання та підтримання економічної рівноваги. Загалом державні видатки здійснюються за напрямками, сформованими в Бюджетному кодексі України.

Важливою характеристикою видатків є поділ їх на *поточні видатки* і *видатки розвитку*. *Поточні видатки* спрямовані на забезпечення безперервного, стабільного функціонування національної економіки. Вони здійснюються у формі бюджетних асигнувань та державних трансфертів (допомог, дотацій, субсидій, субвенцій) і передбачають фінансування закладів соціальної інфраструктури, утримання органів державного управління, формування резервного фонду уряду, соціальний захист населення тощо. *Видатки розвитку* спрямовані на забезпечення економічного зростання і стратегічний розвиток національної економіки. Мають форму державного інвестування та кредитування і передбачають фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, спрямованої на технічне переоснащення, структурну перебудову, впровадження нових технологій та організацію виробництва згідно з державними пріоритетами та державними програмами.

Через механізм фінансово-бюджетного регулювання держава виконує декілька *функцій* в економіці: стимулюючу (через систему преференцій і диференціації в оподаткуванні); перерозподільчу (через перерозподіл доходів бюджету при формуванні структури видатків); доповнення сукупного попиту (через підвищення розмірів соціальних трансфертів); вирівнювання доходів і видатків підприємств, які об'єктивно є збитковими (через механізм дотацій); вирівнювання доходів і видатків бюджетів різних рівнів (міжбюджетні трансферти).

4. Монетарна економічна політика та її вплив на соціальну політику.
Механізм грошово-кредитного регулювання є сукупністю інструментів впливу держави на пропозицію грошей та ціну кредиту і реалізується з метою контролю за грошовою масою в обігу.

Основним *завданням грошово-кредитного регулювання* є забезпечення внутрішньої стабільності грошей. Серед інших завдань слід виокремити: а) сприяння підвищенню ділової активності; б) вплив на динаміку інфляції з метою її зниження; в) активізацію інвестиційної діяльності; г) підтримання рівноваги платіжного балансу. Суб'єктом грошово-кредитного регулювання є центральний (в Україні - Національний) банк. В Україні регулюючі функції НБУ реалізує через банківську систему, яка включає комерційні банки, інвестиційні фонди, ощадний банк, страхові компанії, банки спеціального призначення.

Механізм грошово-кредитного регулювання реалізується в такий спосіб: 1) зміна (збільшення чи зменшення) розмірів облікової ставки та норм банківського резервування; 2) здійснення операцій на ринку цінних паперів шляхом продажу чи купівлі державних зобов'язань; 3) проведення чи призупинення кредитної емісії; 4) встановлення валютного курсу національної грошової одиниці (девальвації або ревальвації).

Зважаючи на це, виокремлюють *два основні напрями* грошово-кредитного регулювання:

1) грошово-кредитна експансія (політика "дешевих" грошей) – спрямована на збільшення грошової маси в обігу (пропозиції грошей) і проводиться в умовах зниження ділової активності та падіння виробництва.

2) грошово-кредитна рестрикція (політика "дорогих" грошей) – спрямована на стримування та обмеження грошової маси і здійснюється в умовах економічного зростання, коли спостерігаються негативні тенденції до розгортання інфляційних процесів.

В Україні крім окреслених загальних методів грошово-кредитного регулювання використовують і *специфічні (селективні) засоби впливу* на грошову масу. До них належать: встановлення кількісних обмежень на кредитні ресурси; визначення пріоритетних галузей і сфер пільгового кредитування; встановлення обмежень до доступу до кредитних ресурсів; контроль за діяльністю комерційних банків тощо.

З метою подолання негативних диспропорцій в економічній системі та забезпечення стійкої рівноваги уряди країн проводять *кон'юнктуру політику*, яка є системою дій, що мають протилежний поточній економічній кон'юктурі

напрям. При цьому використовують методи як фіскальної, так і монетарної політики.

З метою активізації сукупного попиту держава може застосовувати: 1) фіскальну політику розширення (збільшення видатків та зменшення податків); 2) стимулювання інвестицій за допомогою зниження відсоткових ставок за кредит; 3) збільшення грошової маси шляхом розширення кредитної емісії, зменшення норм банківського резервування та облікових ставок; 4) втручання в ринок цінних паперів шляхом скуповування державних зобов'язань.

Стимування сукупного попиту здійснюється через проведення: а) фіскальної рестриктивної політики стримування (скорочення видатків та збільшення податків); б) стримування інвестицій через підвищення процентних ставок за кредитами, депозитами; в) зменшення грошової маси; г) втручання в ринок цінних паперів шляхом викидання на ринок більшої кількості державних зобов'язань.

Тема 2. Моделі соціальної держави і соціальної політики

1. Соціальна справедливість як основа соціальної політики. Кожне суспільство передбачає складну систему багатofакторних і різноманітних соціальних відносин. Справедливість є дуже складним і багатозначним поняттям. Так, наприклад, ідея справедливості, сформульована англійським філософом Г. Спенсером, передбачає два елемента — позитивний і негативний. Позитивний елемент полягає у визнанні за кожним суб'єктом (індивідом) права на безперешкодну діяльність і користування тими благами, які вона приносить. Проте, оскільки суб'єкти (індивіди) мають різні здібності та можливості, то в результаті їх дій неминуча нерівність. Негативний елемент справедливості, згідно з ідеєю Г. Спенсера, полягає в тому, що існують межі, зумовлені наявністю інших суб'єктів (індивідів), які мають однакові права, повага до яких є необхідною умовою суспільного життя. Неврівноваженість двох елементів призводить до суперечливості оцінки та розуміння справедливості у сферах моралі, соціуму та економічної реальності.

Економічна думка певною мірою пояснила принципи розподілу та перерозподілу матеріальних благ у суспільстві:

- за працею;
- за факторами виробництва;
- за природним правом людини на життя.

Поняття соціальної справедливості трактується у досить широкому діапазоні. Відомі чотири методологічних трактування, які пояснюють соціальну справедливість: егалітаризм — необхідність отримання всіма членами суспільства однакових благ; роулсіанський підхід — важливість максимізації корисності найбільш забезпечених осіб; утилітаризм — максимізація загальної

корисності всіх членів суспільства; лібералізм — справедливість, що встановлюється ринком.

Соціальна справедливість є оціночним поняттям і знаходиться в системі соціальних порівнянь, що у повсякденному житті має випадковий, неадекватний, довільний зміст. Причиною цьому є нестача інформації у суб'єкта (індивіда), а також неусвідомлене чи усвідомлене інформаційне спотворення (наприклад, про доходи); соціальні стереотипи сприйняття (зокрема, суспільні забобони, наприклад про «легкість» певних видів діяльності); обмеженість соціальної уяви, соціальної інтуїції, яка заважає зрозуміти всю складність або необхідність праці окремих професійних груп.

Найскладніша процедура соціального порівняння — порівняння системного зв'язку «внесок — винагорода». Тут повною мірою проявляються як раціональні й адекватні, так і раціональні й неадекватні сторони соціального порівняння. Тому й виникають суперечності:

- з одного боку, виникає тенденція вважати природним процес руху до соціальної однорідності, а не до жорсткої соціальної диференціації. Цьому сприяють об'єктивні процеси підвищення ролі освіти в розподілі доходів. З іншого боку, принцип однорідності може не поширюватись на певні групи, наприклад, демографічні, коли вважається, що у чоловіків більш висока середня заробітна плата або серед них більше керівних кадрів, ніж серед жінок. В основі лежить припущення, що здібності і сумлінне ставлення до роботи розподілені нерівномірно серед професійних і демографічних груп;

- емоційний елемент порівняння поєднує як почуття соціальної справедливості, так і соціальні прагнення. Проте в деяких гострих проблемних соціальних ситуаціях емоційні елементи поляризуються, тобто у суб'єкта (індивіда) починає переважати одна орієнтація, що спотворює картину соціальної реальності;

- соціальні порівняння здійснюються у двох вимірах: не лише на основі оцінки існуючого, але й уявлення про ідеальне, що має певні особливості, які на рівні буденної свідомості роблять його принципово менш надійним. Так, насамперед, уявлення про те, як повинно бути, найчастіше має оціночний характер і пов'язане із задоволеністю, психологічною компенсацією та іншим, але в жодному разі не з поведінкою. Тому коригування цього уявлення власне соціальною реальністю здійснюється не завжди, і суб'єктивні моменти тут є дуже сильними. По-друге, на уявленнях про бажане позначаються соціально-економічні інтереси груп (наприклад, професійних, політичних, світоглядних, за інтересами, за прагненнями, вікових тощо), які не завжди збігаються, а інколи (коли між ними відбувається розподіл обмежених ресурсів) можуть знаходитись у суперечності між собою. Завжди існують деякі невідповідності між оцінками за першим і другим вимірами, але проблема неадекватності виникає там, де ця невідповідність наростає і сприймається як неприродна;

- щоб уявлення про ідеальну соціальну структуру орієнтували людину в реальності, їх основою має бути певна максима, однозначний соціальний принцип. Між тим у процесі стихійного соціального порівняння практично не виникає чітких, однозначних формулювань. Однією з причин цього є неможливість на рівні буденної свідомості простежити механізм соціальної нерівності, наприклад, зв'язок рівності можливостей із рівністю соціального становища. У цьому сенсі стихійне соціальне порівняння — нестратегічне, воно не може адекватно оцінити тенденції, прогнозувати зміни, орієнтувати суб'єкта (індивіда) на майбутнє. Формування несуперечливого та перспективного уявлення про соціальну структуру відбувається у суспільній свідомості (ідеології, науці, культурі, політиці). Та варто зазначити, що структура і вплив такого уявлення на буденну свідомість є дуже неоднозначними.

Дію механізму соціального порівняння можна простежити у сфері виміру задоволеності працею. Для цього виокремлюють такі два елементи:

- загальну задоволеність працею (загальну, інтегровану, агреговану оцінку індивідом своєї праці);
- особистісну задоволеність (оцінку суб'єктом окремих факторів, аспектів своєї роботи, її умов і винагороди).

Для оцінки уявлень про рівень соціальної справедливості слід визначити показники:

- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) дотриманням норм соціальної справедливості на побутовому рівні;
- оцінка суб'єктом (індивідом) своєї участі у процесі боротьби проти соціальної нерівності в суспільстві та ефективності цієї боротьби;
- ставлення до явищ, які перешкоджають досягненню соціальної справедливості як на рівні суспільства, так і на побутовому рівні (зокрема, в системі відносин на виробництві);
- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) змістом праці, можливостями впливу на прийняття рішень у системі суспільних чи суто виробничих відносин, дотриманням трудової дисципліни, умовами підвищення кваліфікації та професійного рівня;
- ступінь визначеності параметрів соціальної справедливості в системі розподілу матеріальних і моральних благ, розподілу суспільних благ;
- ступінь визначеності критеріїв суб'єктивної оцінки відповідності заробітної плати кількості та якості затраченої праці.

Таким чином, соціальна справедливість є складною системою, яка на соціальному та побутовому рівнях створює рівні умови для використання суб'єктами (індивідами) своїх потенційних можливостей і гарантує відповідну оцінку суспільством результатів їх використання.

2. Соціальна держава: сутність, принципи, ознаки, функції. *Соціальна держава* — це держава, політика якої спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини. Соціальною стали

вважати державу, яка не лише розробляє програми допомоги матеріально незабезпеченим громадянам, але і насамперед бере на себе відповідальність за підтримку стабільного економічного становища громадян, збереження в суспільстві соціального миру.

Ознаки соціальної держави:

1) ґрунтується на розвиненому громадянському суспільстві, ефективній правовій системі;

2) має юридичну основу - цивілізоване соціальне законодавство, що відповідає принципу соціальної справедливості та динамічно реагує на зміни соціально-економічних процесів;

3) гарантує поєднання державної турботи про соціальну захищеність основних прав громадян відповідно до закону і соціальної активності самих громадян у сферах, ключових для їхнього особистого (навіть не приватного) життя;

4) гарантує соціальну безпеку громадян, котрі самостійно (завдяки своїй активності) забезпечують необхідний/достатній рівень матеріального добробуту для себе і членів своєї сім'ї, тобто створює умови для реалізації права на працю, професійне навчання, рівні стартові можливості для молоді тощо;

5) надає соціальну допомогу громадянам (хоч би на рівні прожиткового мінімуму), які неспроможні нести відповідальність за свій добробут, тобто соціально вразливими верствами населення - старим, непрацездатним, хворим;

6) проводить соціальну політику, спрямовану на зміцнення соціальної стабільності і злагоди в суспільстві, зведення до мінімуму надмірного майнового розшарування населення, формування "середнього класу" (розумне оподаткування доходів).

Функції та завдання соціальної держави. Функції які були покладені в основу теорії соціальної держави, що виникла в Європі в середині ХІХ ст., які є актуальними і в даний час:

1) *обмежувальна функція* – проявляється по відношенню до панівних класів і за допомогою неї вирішуються такі завдання, як обмеження монополізації, регламентація трудових відносин, регулювання економіки, концентрація коштів на соціальні програми і потреби;

2) *забезпечувальна функція* – проявляється при вирішенні таких завдань, як соціальне страхування, соціальне забезпечення, надання можливостей отримання освіти;

3) *гарантуюча функція*. Надаючи гарантії і закріплюючи їх на конституційному рівні у вигляді системи прав людини і громадянина, держава за своєю сутністю стає боржником громадянина, надаючи йому право не просто отримувати допомогу від держави, але отримувати її гарантовано.

Завданнями соціальної політики є:

– гарантування конституційних прав громадян на працю, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культуру, житло;

- досягнення гідного рівня матеріального добробуту і умов життя людей;
- забезпечення повної продуктивної зайнятості населення, підвищення якості і конкурентоспроможності робочої сили;
- орієнтація державної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій сім'ям;
- забезпечення підтримки соціально найуразливіших верств населення;
- вплив на демографічну ситуацію в напрямі підвищення народжуваності та зниження смертності населення, збільшення тривалості життя;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- забезпечення стабільності суспільної системи

Теорії соціальної держави. Ідеї соціальної держави почали розроблятися в середині ХХ ст., а потім отримали законодавче закріплення в правових системах багатьох європейських країн. Вперше концепція соціальної держави оформилася в працях німецьких учених ХІХ ст.: Л. фон Штейна, Ю. Оффнера, Ф. Науманна, А. Вагнера і стала вираженням принципово нової ролі держави в житті суспільства.

Генезис ідеї соціальної держави пов'язаний з появою в кінці ХІХ - початку ХХ ст. в Німеччині, Великобританії, Франції, Швеції та інших країнах перших законодавчих актів соціального характеру про страхування, компенсації за каліцтво і пенсії. У середині ХІХ ст. на території багатьох європейських країн прокотилася потужна революційна хвиля, яка представляла реальну загрозу існуючим політичним режимам. Теорія соціальної держави стала відповіддю німецької консервативної думки на загрози революційних перетворень. Перед державою постало питання: *«Або загинути під натиском революційно налаштованого натовпу, або стати соціальною».*

Чим більш очевидною була небезпека революції, тим рішучіше росла готовність німецьких політиків до соціального реформаторства.

Вперше передумови здійснення соціальних реформ були зроблені в кайзерівській Німеччині в другій половині ХІХ ст. Так, в імперській Конституції 1871 відбивалася турбота держави *«про благо німецького народу».* У подальшому, Отто фон Бісмарк ініціював формування законодавства з соціальних питань, основною метою якого було пом'якшення соціальних протиріч і ослаблення напруження соціальних рухів. У цей період вводяться допомоги по хворобі (1883 р.), страхування від нещасних випадків на виробництві (1884 р.) і елементи пенсійного забезпечення (1889 р.), обов'язкове пенсійне страхування (1910 р.). З початку ХХ ст. приклад Німеччини наслідували багато європейських країн (Австрія, Франція, Італія), що зіткнулися з серйозними соціальними проблемами і зростаючими вимогами робітничого класу.

Наступний період, що включає дві світові війни, характеризується прийняттям у багатьох країнах Європи і в США програм соціального страхування, зростанням витрат на медичну допомогу та освіту, на будівництво

дешевого житла. Пенсійне забезпечення було введено в Італії (1919 р), Канаді (1927 р.) і США (1935 р). Страхування по безробіттю в 1919 р. ввели в Італії, в 1934 р. - Швеції і в 1940 р. - Канаді.

В подальшому на розвиток теорії і практики соціальної держави вплинули світова економічна криза 1929-1933 рр. і Друга світова війна. Політика Ф. Рузвельта, що іменувалися «Новий курс», в США законодавчо закріпила права робітників на колективний договір і організацію профспілок, були узаконені загальнодержавні заходи по боротьбі з безробіттям, здійснювалася допомога фермерам, рішучі кроки в напрямку соціального забезпечення, ліквідації дитячої праці і скорочення робочого дня, введення пенсії по старості.

Як показує зарубіжний досвід, стартовим пунктом соціальної держави виступало конституційне закріплення цінностей соціальної держави. Вперше в історії соціальна держава, як конституційний принцип, була зафіксована в статті 20 Конституції ФРН 1949 р., в якій Німеччину проголошено «*демократичною і соціальною федеративною державою*».

Одночасно почалося становлення основних компонентів системи соціальної держави: владних установ, служб, громадських організацій, законів, нормативних документів та ін. У соціальній сфері запропоновані заходи включали:

- ліквідацію безробіття та професійну перекваліфікацію робітників;
- оптимізацію трудового процесу та участь робітників в управлінні виробництвом через наглядові ради і шляхом включення в правління своїх представників (так званих робочих директорів);
- випуск народних акцій і нарощування житлового будівництва (половина квартир були соціальними, тобто продавалися населенню за зниженими цінами);
- наповнення ринку товарами та створення мережі дешевих кемпінгів.

Цінним у контексті проблеми вибору моделі соціально орієнтованої ринкової економіки могло б бути звернення до досвіду перебудови господарського життя Німеччини. Ця модель довела свою ефективність в умовах, схожих на вітчизняні, причому довела не тільки у Німеччині. Економічна політика Австрії і Швейцарії також багато у чому базувалася на ідеях Людвіга Ерхарда. Та й у 90-ті роки ХХ ст. «батько» аргентинського відродження Домінго Кавальо і новозеландський реформатор Роджер Дуглас домоглися немалих успіхів, орієнтуючись на післявоєнний досвід Німеччини.

Осмилення будь-якої теоретичної концепції починається з вивчення й аналізу її вихідних положень. В їх основі знаходяться наукові погляди теоретиків і практиків багатьох теоретичних шкіл: фрайбурзька школа в особі В. Ойкена, Ф. Бьома та ін., які виступали з позицій ордолібералізму, тобто сполучення ринку і державного порядку; неоліберальна школа – лібералізм гуманістичної орієнтації, провідними теоретиками якої були О. Рюстов і В. Репке; соціал-ліберали католицького толку А. Мюллер-Армак та ін.

Духовним батьком концепції “соціального ринкового господарства” вважається Вальтер Ойкен. Центральною категорією його теорії був “господарський порядок”. Поняття “порядок” виступає стрижневим терміном заснованого В. Ойкеном напряму в економічній теорії – ордолібералізму. Вихідним пунктом ордоліберальної концепції соціального ринкового господарства є вчення про два типи економічних систем – мінове і центрально-кероване господарство, які розглядалися не як форми способів виробництва, а як форми соціально-економічної організації, як порядки. Критерієм поділу виступає різниця у способах регулювання господарських процесів: порядок першого типу є господарським процесом, що регулюється децентралізовано, учасниками ринку – “розширений порядок людського співробітництва”, а державне втручання в економічні відносини не є прямим і жорстким; другого – централізовано, “зверху”, тобто державою, – соціалістичний устрій.

На відміну від класичного неолібералізму, ордоліберали надавали великого значення державній економічній політиці, причому не тільки у соціальному плані, а й з позицій формування умов для організації ринку. Роль держави зводиться до контролю за тим, щоб усі суб’єкти господарювання будували свою економічну діяльність за правилами і законами, які існують у суспільстві. “Добрий господарський порядок ... повинен встановлюватися” – зазначав В. Ойкен.

У Німеччині В. Ойкен запропонував чітку концепцію перетворень, необхідних для становлення нового суспільства, яка одночасно стала засобом формування нового світогляду – орієнтованого на вільний і водночас організований ринок, на вільного й відповідального індивіда. Економічним ідеалом В. Ойкена є соціально орієнтоване вільне ринкове господарство, що ґрунтується на свободі особистості, торгівлі, підприємстві, вільному ціноутворенні, вільній конкуренції.

Саме розвиток і збагачення ордоліберальних ідей призвели до вироблення сучасної концепції соціального ринкового господарства. Дослідники визначають три першоджерела цієї системи поглядів на економічний розвиток – неолібералізм, християнське соціальне вчення і т.зв. “демократичний соціалізм”.

Найбільшого розвитку концепція соціального ринкового господарства набула у працях німецьких неолібералів – В. Репке, А. Рюстова, Ф. Бьома, А. Мюллер-Армака, Л. Ерхарда. Тому її розгляд у межах даного дослідження набуває особливого значення і підлягає більш глибокому аналізу. Термін “соціальне ринкове господарство” увів в обіг А. Мюллер-Армак як перехідну форму від військової, централізованої економіки до мирної, що мала бути тимчасовим заходом для відновлення господарського життя. Згодом це поняття перетворилося – за допомогою Л. Ерхарда – у концепцію нового економічного устрою для Німеччини. Саме ця людина послідовно втілила у життя принципи соціального ринкового господарства за допомогою проведення радикальних

реформ кінця 40-х – початку 50-х років ХХ ст., завдяки яким Німеччина за 10 років перетворилася на процвітаючу державу, що дало можливість говорити про “німецьке диво”. Таким чином, ця країна стала взірцем створення класичної соціально-економічної системи даного типу.

Від християнського соціального вчення концепція соціального ринкового господарства взяла два основоположні принципи – *особистості* і *субститарності*. Перший принцип передбачає зосередження уваги держави на людині, як мірилі доцільності всієї соціально-економічної організації суспільства. Сутність другого полягає у децентралізації прийняття рішень, при цьому має досягатися соціальний компроміс. Цей принцип надає максимально можливої самостійності суб’єктам господарювання і гнучкості у виконанні державою певних функцій, тобто окреслює межі державного втручання в економічну діяльність і регулювання соціальних відносин у країнах із соціальною орієнтацією ринкової економіки.

Третім джерелом концепції соціального ринкового господарства є “демократичний соціалізм”, що базується на філософії Іммануїла Канта, етика якого лягла в основу “етичного соціалізму”, створеного неокантіанцями і поширеного у робітничому середовищі соціал-демократів кінця ХІХ – початку ХХ ст. На початку 70-х років ХХ ст., з поширенням ідей демократичного соціалізму у Західній Європі, три провідні сили суспільства – працедавці, профспілки і держава (т. зв. “горизонтальне соціальне партнерство”) – змогли досягти певного соціального компромісу з приводу вироблення й прийняття рішень у громадянському суспільстві та підпорядковуванню їх громадському контролю, об’єктами якого стали мінімальні рівні оплати праці і доходів, вирівнювання динаміки доходів, встановлення системи соціального захисту і соціального забезпечення.

На сьогодні, крім горизонтального (трипартизм), виділяють вертикальне соціальне партнерство, сутність якого полягає у соціальній взаємодії різних владних структур для “підтримки й посиленої участі у вирішенні соціально важливих проблем регіонального та локального рівня”. Мова йде про регіональний, місцевий, селищний рівні, а також це стосується “різних верств населення чи будь-яких соціально значущих об’єднань людей, які є самоцінними в соціальному плані й мають свої відмінні від інших інтереси”.

Соціальне ринкове господарство – це цивілізована, високоефективна форма ринкового господарства, основним змістом якої є спрямування державою економічної діяльності на забезпечення кожній людині високого рівня життя, тобто підпорядкування ринкової економіки інтересам народу завдяки підтримці і розвитку соціальної сфери. Метою соціально-орієнтованої ринкової економіки є пошук соціального компромісу та досягнення соціального консенсусу.

3. Моделі соціальної держави і соціальної політики Під *моделями соціальної держави* необхідно розуміти основні її різновиди, що різняться

типом соціально-економічного устрою суспільства і політико-ідеологічною основою, на яких вона базується.

Конструювання моделей є одним з головних підходів до опису та порівняльного аналізу соціальної політики. Політичні стратегії та заходи мають спільні риси, провідні принципи, за якими їх можна диференціювати та виокремити відповідні моделі – «ідеальні типи», єдине ціле з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин, зразки, з якими можна порівнювати реальні процеси і факти. Одна з найбільш відомих класифікацій соціальної політики – це класифікація за ідеологічним критерієм. Соціальна політика займає одне з центральних місць в ідеологічних концепціях усіх політичних сил, адже є таким могутнім інструментом та засобом впливу, реалізація якого просто не може відбутися в ізоляції від політичного контексту.

Ідеологію можна визначити як взаємопов'язаний набір ідей та цінностей, що виражає ставлення до дійсності, визначає розуміння проблем та дії щодо вирішення цих проблем, спрямований на закріплення, розвиток чи зміну даних суспільних відносин. Певними ідеологічними конструкціями, настановами детермінована і соціальна політика.

У зарубіжній соціальній практиці стали загальноновизнаними запропоновані в 1990 р. Г. Еспинг-Андерсеном три моделі соціальної держави, а відповідно і соціальної політики: ліберальна (або англосаксонська), континентально-європейська (консервативна) і скандинавська (або соціально-демократична). В основу цієї класифікації покладені принципи доступності, ступені охоплення населення та перерозподілу доходів у системах соціального забезпечення. Важливе значення мало також з'ясування ролі та міри впливу на ці процеси політичних сил (партій, рухів, державної влади).

Ліберальна модель соціальної політики ґрунтується на наявності у суспільній свідомості віри в регулюючі можливості ринку та розвинутою системою приватної благодійності. Її формування відбувалося в умовах домінування приватної власності, ринкових відносин і під впливом ліберальної трудової етики. Ця модель набула широкого розвитку в Австралії, США, Канаді, Великобританії і Японії. Основними умовами функціонування ліберальної моделі було мінімальне втручання держави в ринкові відносини й обмежене застосування заходів державного регулювання. У ВВП державному сектору економіки належить лише невелика частка. Саме тому домінуючу роль у соціальній сфері відіграють не державні органи, а приватні добродійні організації, створені за різними ознаками – етнічними, релігійними чи іншими. Ця модель передбачає державні обов'язки із соціального захисту лише для найбільш вразливих груп населення. Інші громадяни повинні забезпечувати себе самостійно. Тобто, в питаннях соціальних, зокрема, забезпеченні свого добробуту, перевага надається не державі, а особистим зусиллям кожного окремого громадянина.

В рамках цієї моделі соціальна підтримка громадян здійснюється за рахунок розвинених систем страхування й при мінімальному втручанні держави, а проблеми, що виникають між підприємцями й найманими робітниками з приводу соціального захисту, вирішуються переважно через профспілки.

Для ліберальної моделі характерне надання адресної соціальної допомоги найбільш вразливим верствам при посиленні страхового принципу фінансування соціальних програм, а також зростання ролі особистих коштів в оплаті соціальних послуг. Держава з бюджету фінансує тільки послуги, включені в список мінімальних гарантій. Матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише за наявності необхідних та перевірених підстав.

Однією із різновидів цієї моделі соціальної політики є неоліберальна модель. В її основу покладені основні засади соціальної політики Великобританії, розробленої і втіленої в період правління англійських консерваторів, зокрема, прем'єр-міністра Маргарет Тетчер (1979–1990 рр.) та її наступника лейбориста Тоні Блера. Сутність соціальної політики Маргарет Тетчер полягала у максимальному її переведенні на комерційну основу при значному скороченні державних видатків на соціальну сферу (охорону здоров'я, освіту, житло, соціальне забезпечення). З цією метою урядом здійснювалося роздержавлення, приватизація та створення ринку сфери соціальних послуг, залучення на контрактній основі недержавних організацій до їх надання.

Ліберальна модель відповідає своєму основному призначенню в умовах економічної стабільності або підйому. Однак вона виявляється недостатньо ефективною в умовах кризи, спаду чи вимушеному скороченні виробництва, що супроводжується неминучим урізуванням соціальних програм, що призводить до значного погіршення становища багатьох соціальних груп, передусім жінок, молоді, людей похилого віку.

Таким чином, сутність ліберальної політики полягає у зниженні ролі держави у розв'язанні соціальних проблем громадян, наданні їм якомога більшої свободи для самостійного їх розв'язання. Характерно, що така соціальна політика можлива за повної відсутності або слабкості лівих політичних сил або їхніх представників у владних структурах, так як основними їх лозунгами є соціальний захист населення від можливих соціальних потрясінь та збільшення ролі держави з даного питання.

Континентально-європейська (консервативна) модель впроваджена в країнах із соціально орієнтованою ринковою економікою, зокрема, Німеччині, Австрії, Італії, Франції, Голландії, в яких характерною є опора на правове регулювання системи соціального забезпечення. Вперше ця модель була розроблена наприкінці 40-х рр. ХХ ст. Християнсько-демократичною партією Німеччини, і викладена у так званих дюссельдорфських принципах, які включали у себе „природне право на роботу”, „соціальне страхування як основу

соціальної безпеки” та “соціальне страхування згідно з доведеною потребою із суспільних фондів поза соціальним страхуванням”.

Ця модель заснована на об'єднанні зусиль у розв'язанні соціальних проблем, коли відповідальність окремого підприємця замінена системою їх обов'язкової колективної відповідальності під контролем держави. Модель припускає наявність корпоративної системи соціального захисту в рамках підприємств. Уряд використовує соціальне партнерство як механізм узгодження інтересів найманих робітників і роботодавців, інструмент регулювання класової боротьби з метою підвищення рівня соціальної захищеності зайнятого населення. Ця модель має обов'язковою попередньою умовою високо й добре організоване суспільство і є підсумком політичної прихильності суспільства принципам добробуту. Корпоративний тип поєднує у собі різні риси: яскраво виражена стратифікація як за рівнем доходу і за соціальним статусом. Позиції держави значно сильніші; бюджетні відрахування на соціальні заходи приблизно дорівнюють страховим внескам працівників і роботодавців; основні канали перерозподілу перебувають або в руках держави, або під її контролем. При цьому держава прагне надавати перевагу системі страхового захисту. Завдяки цьому розмір соціальної допомоги перебуває в пропорційній залежності від трудових доходів і розмірів відрахувань на страхові платежі. Хоча в умовах економічних негараздів видатки на соціальні програми значно знижуються.

Скандинавська (або соціально-демократична) модель. Провідну роль у соціальному захисті населення належить державі; базове забезпечення надається всім громадянам країни з державного й місцевого бюджетів, сформованих за рахунок податків. Ця модель соціальної політики заснована на концепції “солідарності”, у якій соціальний захист розглядається як справа всього суспільства, а не окремо взятих індивідів. Саме тому її нерідко називають солідарною (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія, Нідерланди, Швейцарія).

Соціально-демократична модель ґрунтується на принципах соціального захисту: всі люди мають однакову цінність, незалежно від віку й продуктивності; суспільство не може відмовитися від “слабких” елементів і повинне створювати їм умови і надавати можливості для задоволення своїх потреб; соціальні послуги й сервіс надаються на добровільних началах. В разі браку добровільності, державою можуть вживатися примусові методи; соціальний захист повинен бути безперервним, всебічним і охоплювати всі сфери життя людини; соціальний захист повинен бути гнучким, доступним і здатним вирівнювати соціальні умови для всіх груп населення. Такий підхід допомагає перебороти розрив у соціальних можливостях як “слабких” груп, так і всього суспільства. Зокрема, усі повинні мати рівну можливість для одержання освіти, кваліфікації й оплачуваної роботи, тобто стати нормальними самозабезпечуваними членами суспільства.

Пріоритетними завданнями державної соціальної політики вважаються загальна зайнятість і вирівнювання доходів населення та пом'якшення розшарування суспільства за рівнем доходу. Розвинутий державний сектор економіки служить основою фінансування соціальної сфери, зміцненню якої сприяє високий рівень оподаткування. Наприклад, частка державних витрат у ВВП становить у Швеції 66 %, у Данії 61 %, у Фінляндії 56 %. Основна частина цих витрат іде на задоволення соціальних потреб населення. Досить значну частину становлять і трансферні платежі, завдяки яким відбувається перерозподіл національного продукту на користь найменш забезпечених верств населення. Головною особливістю цієї моделі є універсалізація соціального захисту населення, як гарантованого права всіх громадян, забезпеченого державою. Модель відрізняється високою роллю держави в усупільненні доходів і загальнонаціональних соціальних механізмів керування. Держава забезпечує високий рівень якості й загальнодоступність соціальних послуг (у тому числі безкоштовне медичне обслуговування, освіти й т.п.). Скандинавський тип соціальної держави характерний універсалізмом і перерозподілом доходів за рахунок прогресивної системи оподаткування населення. Ця модель заснована на системі соціального страхування з певними відрахуваннями внесків працюючих і роботодавців. Боротьба з бідністю поєднується з підтримкою високих стандартів життя всіх громадян.

Економічна основа цієї моделі – ефективне виробництво, повна зайнятість, сильні об'єднання роботодавців і профспілок, договірні відносини між ними, які контролюються державою, високий рівень перерозподілу суспільного продукту. Соціальна політика фінансується державою з бюджетних коштів (через систему оподаткування). Держава забезпечує реалізацію гарантованих прав і дій соціального захисту й відповідає за активне функціонування різних недержавних соціальних служб. Це можливо при наявності сильного й децентралізованого управління.

У країнах, де застосовується така модель соціальної політики, податки, як правило, досить високі. Доходи обкладаються за прогресивною шкалою.

Найбільшу популярність одержала шведська доктрина соціальної держави. Вона зводить турботу держави про своїх громадян у ранг національного культу, обіцяючи забезпечувати їм безпеку, надійність і захист у загрозливих ситуаціях. Громадяни є незалежними від родичів або добродійності, а тим більше від ринку. Держава піклується про людину впродовж усього її життя. Для шведської моделі властиво: регулювання трудових відносин на загальнонаціональному рівні (встановлення тарифних ставок, колективних договорів); проведення соціальної політики, що забезпечує найменшу диференціацію населення за рівнем доходів; орієнтація політики зайнятості на мінімізацію безробіття, насамперед за рахунок перекваліфікації працівників; розвиток виробничої демократії та ін.

Виділення та опис різних моделей допомагає при порівнянні та аналізі конкретних прикладів практичного здійснення соціальної політики. Будь-яка модель соціальної політики може бути дієвою лише за умов відповідного організаційного та фінансового забезпечення. Фінансування соціальних програм й інших заходів, пов'язаних із соціальною політикою, знаходиться в прямій залежності від частки витрат на цю сферу у внутрішньому валовому продукті (ВВП) країни, а також від рівня доходів населення.

Тема 3. Соціально гострі проблеми населення як об'єкт соціальної політики

1. Сутність, види та теорії соціальних проблем. Словосполучення «соціальна проблема» з'явилося у західноєвропейському суспільстві на початку XIX ст. і спочатку використовувалося для позначення однієї конкретної проблеми, а саме – нерівномірного розподілу багатства. *Соціальні проблеми* (або суспільні проблеми) – це ті явища, процеси, ситуації, які прямо чи опосередковано впливають на людину і, з точки зору значного числа членів спільноти, є досить серйозними проблемами, які вимагають колективних зусиль щодо їх подолання.

Соціальна проблема – це ситуація, несумісна із цінностями значного числа індивідів, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації. Розрізняють *об'єктивну* та *суб'єктивну* складову соціальної проблеми. *Об'єктивна* складова соціальної проблеми – це реальна ситуація або об'єктивна умова, що має набір зовнішніх ознак, які можна зафіксувати та кількісно описати. Соціальні проблеми об'єктивні в тому сенсі, що наслідки їх існування завжди реальні, дієві незалежно від того, чи усвідомлюють це члени суспільства.

Науковці Р. Фуллер і Р. Майерс виокремлюють дві групи суб'єктів соціальної проблеми – *причетних до проблеми* і *залучених у проблему*. До *причетних до проблеми* належать всі ті люди, стан або діяльність яких визначається існуванням соціальної проблеми, для яких вона має специфічне значення. Причетні до проблеми, у свою чергу, поділяються на «жертв» проблеми, тобто тих, хто страждає від ситуації, незалежно від них і усвідомлює це, і «носіїв» проблеми, які несуть проблему в собі і самі є проблемою для оточуючих, хоча можуть не розуміти і не визнавати цього. *Залучені у проблему* – це ті групи індивідів, які стверджують, що певна об'єктивна умова існує, визначають її як соціальну проблему та вимагають змінити ситуацію. Тобто до залучених до проблеми належать ті, хто займається сформованою соціальною проблемою в силу своїх професійних обов'язків або ж займається нею добровільно, в силу своїх інтересів.

Конкретний перелік соціальних проблем відрізняється в різний час і в різних суспільствах, причому дискурс їх сприйняття і уявлення з часом змінюється.

Існує *класифікація* соціальних проблем з огляду на ті їх види, на вирішення яких спрямована соціальна робота:

1. Індивідуальні, сімейні, організаційні проблеми. Працюють з індивідом, включаючи його слабе фізичне здоров'я і безпорадність, пригноблення, зовнішню непривабливість, самотність, соціальну ізоляцію і закінчуючи різними організаційними проблемами.

2. Соціально-екологічні проблеми – охорона навколишнього середовища, забруднення великих промислових центрів, екологічні катастрофи.

3. Соціально-економічні проблеми. У ході становлення держави, здійснення реформ в Україні 60% населення виявилось за межею бідності. Такі соціальні наслідки економічних реформ на сучасному етапі актуалізують соціальну роботу.

4. Проблеми соціальної стратифікації. Соціальне розшарування, нерівність в суспільстві веде до розділення суспільства на «вищі» і «нижчі» класи і верстви, до економічної експлуатації, технократичної маніпуляції.

5. Проблеми поведінкового функціонування індивідів, груп, спільностей — аспекти девіантної поведінки, соціальних відхилень, наркоманії, алкоголізму, соціальної аномалії і т.д.

6. Проблеми символізування і моделювання світу і людей в ньому. Вони можуть виражатися в неадекватних формах, недоліку честі і моралі, високій самоповазі, недосяжних життєвих цілях, а звідси — у відчуженні, соціальних забобонах, в антилюдських цінностях.

7. Проблеми комунікації, інформаційного забезпечення, а також проблеми нормативних оцінок і пізнавальних здібностей.

8. Проблеми структур влади — від них, їх дії, програм залежить соціальна напруженість і стабільність в суспільстві, від їх режиму (тоталітарності, демократії або авторитарності) – соціальна активність населення.

Найбільш широка типологізація соціальних проблем має такий вигляд:

1) зіставність соціальних проблем з різними сферами суспільного життя (проблеми матеріального та духовного виробництва, соціальні проблеми відтворення людини і населення в цілому);

2) залежність соціальних проблем від їх суб'єктів, носіїв (загальнолюдські проблеми, проблеми конкретних товариств, окремих соціальних груп, спільностей, зокрема, проблеми окремих соціально-професійних та соціально-демографічних груп);

3) територіальна ознака (проблеми, притаманні окремим країнам, регіонам, великим територіальним утворенням, містам, районам тощо);

4) належність соціальних проблем до певних соціальних інститутів (соціальні проблеми сім'ї, права, релігії, освіти, економіки тощо);

5) відмінність проблем за роллю у розвитку суспільства (основні, неосновні; визначальні, визначені; первинні, вторинні тощо);

6) масштаб, обсяг (загальні, особливі; великомасштабні або дрібномасштабні);

7) стійкість (стабільні, постійні, змінні соціальні проблеми);

8) повторюваність (відновлювальні, невідновлювальні);

9) своєрідність (оригінальні, неоригінальні, звичайні, незвичайні);

10) актуальність (злободенні, гострі, неактуальні, віртуальні, потенційні);

11) рівень усвідомлення соціальних проблем (усвідомлені, неусвідомлені; усвідомлені на рівні здорового глузду і на рівні наукової свідомості);

12) тип зв'язків між соціальними проблемами (подібні, однопорядкові, різнопорядкові; однотипні, різнотипні, пов'язані між собою);

13) ступінь вирішення (повністю вирішуються, частково вирішуються, не вирішуються).

Теорії соціальних проблем. Термін «проблема» в перекладі з грецької означає завдання. У найзагальнішому вигляді проблема – це наукове або практичне питання, що вимагає свого вивчення і вирішення. У науковій літературі розрізняють два типи проблем:

- гносеологічні (пізнавальні), пов'язані з перетворенням незнання у знання, з розробкою нового інструментарію пізнання, з розширенням меж пізнання;

- предметні (організаційні, соціальні), що представляють собою невідповідність, протиріччя між бажаним і дійсним, між існуючим і належним і потребують зусиль з боку суспільства для їх вирішення.

Е. Дюркгейм запропонував *теорію соціальної дезорганізації* як базову для пояснення соціальних проблем. При цьому він розглядав такі деформації в суспільстві (порушення традиційної організації, основних цінностей, норм), які, з його точки зору, призводять до злочинності, суїцидів та насильства. Найбільш значущим чинником, що їх зумовлює, автор вважав процеси урбанізації та індустріалізації. Урбанізація породжує переміщення людей із села в місто та призводить до зміни традиційних цінностей, через що виникає стан аномії, котрий несе за собою злочинність, суїциди, урбаністичне насильство. Індустріалізація має наслідком прискорення в суспільстві змін, що викликає порушення поваги до авторитету традиції, церкви і держави. Втрата колишньої структури і дисципліни, на думку вченого, може бути замінена новою, якщо вдасться відновити соціальну рівновагу. Творчість Е. Дюркгейма поклала початок функціональному підходу до трактування соціальних проблем, який довгий час був панівним в соціологічній теорії.

На сьогодні чимало публікацій присвячено широкому спектру життєвих ситуацій, інтерпретованих як соціальні проблеми. Виділяють *дві основні традиції* в трактуванні соціальних проблем. *Перша* виходить з ідеї *соціального порядку*, який розглядається як основа соціального розвитку. Розвиток

характеризується крізь призму його порушення і відновлення. Поняття соціального порядку пов'язується або з консенсусом широко засвоєних цінностей, або з гармонією в діяльності соціальних інститутів. Більшість американських і європейських учених розглядають порядок як політико-економічну реальність капіталізму. При цьому трактування цього поняття зазнає змін залежно від оновлення соціальних відносин. І якщо на початку ХХ ст. під соціальним порядком розумівся ліберально-ринковий устрій суспільства, то на сьогодні – це корпоративний лібералізм, який вимагає державного втручання і регулювання найважливіших процесів, що протікають в суспільстві. Американські вчені М. Спектр і Дж. Кітсус відзначають, що прихильники цього напрямку найчастіше оперують термінами, які описують об'єктивні умови, відбивають ставлення до них і дають різні натяки на те, чому ці умови характеризуються як неприємні або проблематичні. Соціолог розглядається як сторонній спостерігач, експерт, функція якого - виявити такі умови і оцінити дії тих, хто визначає сформовані життєві ситуації як несприятливі, проблемні.

В рамках *першої традиції* сформувалося три основних підходи: *функціональний, конфліктно-ціннісний і нормативний.*

Функціональна школа соціальних проблем бере початок у творчості Е. Дюркгейма. У ХХ ст. її основні положення розвивалися в працях Т. Парсонса, Р. Мертона, Р. Нісбета і ін. Т. Парсонс, спираючись на ідеологію корпоративного лібералізму, розглядав проблеми як порушення соціальної рівноваги і пропонував їх вирішення в руслі помірних державних реформ і зміни ліберального ринкового устрою. Він критично ставився до трактуванні проблем з позиції силового конфлікту, вважаючи, що в суспільстві існують об'єктивні передумови соціального миру і злагоди. Р. Мертон і Р. Нісбет під *соціальною проблемою* розуміли модель поведінки, яка, за оцінками значної частини суспільства, заперечує загально визнані чи схвалювані норми. У вступі до книги «Сучасні соціальні проблеми» («Contemporary social problems») (1961 р.) Р. Нісбет та Р. Мертон зазначають, що про соціальну проблему не можна говорити, якщо вона не визначена як така. До тих пір, поки спосіб поведінки не характеризується як порушення деякої норми, до тих пір, поки великим числом людей воно не визнається як огидне з точки зору моралі, неможливо назвати соціальну проблему, визначити її. Завданням соціологічного аналізу соціальних проблем є створення значної бази емпіричних фактів, адекватного методу і практично перевірених висновків.

Соціальні проблеми розглядаються ними як результат дії процесів дезінтеграції і інтерпретуються або як соціальна дисфункція, або як дезорганізація. Поняття «дезорганізація», «дисфункція» пов'язуються з порушенням нормативної інтеграції, ціннісного консенсусу в суспільстві. Так, Р. Мертон зазначає, що соціальна дезорганізація виходить із неадекватності або браку в соціальній системі взаємозалежних статусів і ролей, так що колективні цілі і індивідуальні завдання її членів менше реалізуються, ніж це могло б бути

в альтернативно діючій системі. Конкретна група, організація, спільність чи суспільство дезорганізовані певною мірою, якщо структура статусів і ролей не так ефективно організована, як це могло б бути. Такий тип твердження вимагає представлення компетентного доказу про те, що реальна організація соціального життя за досягнутих умов може бути вдосконалена.

У функціоналізмі поняття «дезорганізація» тісно переплітається з поняттям «дисфункція». Останнє фіксує не тільки те, що в системі порушені умови реалізації деяких спільних цілей, але й те, що в ній не підтримуються певні базисні зв'язки. При цьому передбачається, що в суспільстві наявні функціональні передумови його стійкого, стабільного розвитку, які проявляються в існуванні деякої інституційної структури соціальної системи, або іншими словами, сукупності взаємопов'язаних соціальних інститутів, за допомогою яких досягається інтеграція в суспільстві. Порушення цих передумов створює загрозу життєдіяльності соціальної системі. Тому необхідно встановити їх, оцінити для того, щоб визначити, наскільки правомірні твердження різних експертів щодо тієї чи іншої життєвої ситуації або моделі соціальної поведінки.

Конфліктно-ціннісна школа в теорії соціальних проблем. Її основні ідеї розвиваються в працях К. Кейсі, В. Валлера, Р. Фуллера, Р. Мюеса та ін. Представники цієї школи роблять акцент на відмінності об'єктивної умови (проблемної ситуації) і її визначення як соціальної проблеми. Так, К. Кейс одним з перших висловив думку, що об'єктивна умова сама по собі не стає проблемою. На думку вченого, нею може стати та соціальна ситуація, яка привертає до себе увагу великої кількості компетентних спостерігачів в суспільстві і вимагає соціального втручання та застосування спеціальних заходів, тобто колективних дій. При цьому необхідне число експертів-спостерігачів визначається емпірично і варіює залежності від ситуації.

Головною особливістю цього підходу є те, що проблема розглядається як категорія моралі, що відображає моральні підвалини, настрої і ментальні особливості конкретної соціальної групи. Пріоритет моральної оцінки в процесі проблематизації складає принципову відмінність конфліктно-ціннісної школи від функціональної, що стає предметом боротьби їх представників. Так, Валлер В. вважав, що відмова від розгляду ціннісних суджень є серйозною помилкою, оскільки дослідник позбавляється істотного критерію ідентифікації соціальної проблеми. Безумовно, облік ціннісних суджень людей необхідний для виявлення ступеня гостроти і нагальності конкретної проблеми, проте ставити його в центр процесу проблематизації неправомірно, оскільки не самі по собі оцінки людей, а суперечності, що виникають в їх реальному житті, породжують проблему.

Ідеї конфліктно-ціннісного підходу послідовно проводились в роботах Р. Фуллера і Р. Мюеса, які надавали особливого значення суб'єктивній стороні проблеми. Вони стверджували, що поки люди не усвідомили проблему, вона

ніяк не відбивається на їхній поведінці, а об'єктивна умова тільки тоді стає нею, коли загрожує ключовим цінностям конкретної соціальної групи. На думку авторів, проблеми - це те, що люди вважають такими. Тому одна і та ж життєва ситуація може інтерпретуватися одними як проблема, а іншими ні. У самій соціальній проблемі вчені виділяли об'єктивну умову і суб'єктивне визначення. При цьому перше є підконтрольним неупередженим і кваліфікованим спостерігачам. Друге - це результат усвідомлення конкретними індивідами того, що деяка умова представляє загрозу значимим для них цінностям. Тому причини, які породжують несприятливі умови, не тотожні причинам, за якими останні набувають характеру проблеми. І динаміка умов ще не пояснює зміни у визначенні їх як проблеми.

У рамках *конфліктно-ціннісного підходу* проблеми розглядаються як результат зіткнення цінностей, що веде до порушення ціннісного консенсусу в суспільстві. Їх витоки пов'язуються із суспільною мораллю, а не з економічними чи соціально-політичними умовами життєдіяльності людей. Причому робиться припущення про наявність компромісу у свідомості людей при виробленні позиції у визначенні соціальної проблеми. Прихильники цього підходу поняття проблеми пов'язують з реакцією людей на вплив деякої об'єктивної умови. У зв'язку із цим втрачається цілісне уявлення про процес проблематизації. Крім того, аналіз реакції людей на конкретну ситуацію як загрозу їх цінностей і добробуту викликає необхідність щоразу додатково пояснювати зміст і сенс, що вкладаються у визначення проблеми. Базою для визначення проблеми слугують норми, що робить зазначений підхід близьким до теорії дезорганізації. І представники функціоналізму, і представники конфліктно-ціннісної школи при поясненні соціальних проблем змушені оперувати поняттям «норма», що пов'язує їх безпосередньо з третім підходом – нормативним.

Нормативний підхід у теорії соціальних проблем. Нормативний підхід внутрішньо притаманний розглянутим вище науковим школам, оскільки і ті, і інші приходять до необхідності використовувати деяку міру для оцінки об'єктивних ситуацій як несприятливих, які задовольняють або вимогам функціонального устрою системи, або вимогам ціннісного консенсусу. У рамках обох шкіл сама процедура встановлення соціальних проблем припускає наявність низки норм: життєвих стандартів, легітимних правил поведінки, меж відхилень від прийнятих стандартів правил, необхідної кількості конкретних категорій людей, чия думка про проблематичність ситуації є достатнім для визначення проблеми і таке інше. Таким чином, нормативність деяких функцій, соціальних інститутів, цінностей є обов'язковою умовою соціальної проблематизації. А представникам соціальних наук відводиться роль експертів, які або встановлюють об'єктивно обумовлені стандарти, або оцінюють існуючі в суспільстві стандарти на ступінь адекватності існуючим соціальним умовам.

Нормативний підхід не обмежується функціональними або конфліктно-ціннісними визначеннями соціальних проблем. Він також широко

застосовується прихильниками трактування їх як *соціальної патології*. В цьому випадку проблеми виводяться за допомогою додатку якоїсь нормативної моделі до реально функціонуючому об'єкту. При цьому досить часто соціальна патологія ототожнюється із хворобою соціального організму, тому для аналізу сформованої соціальної ситуації пропонується використовувати методи, аналогічні біологічним або медичним. Відповідно до них робиться спроба сформулювати універсальний критерій, що відображає об'єктивно обумовлену норму (здоров'я соціального організму).

На нормативному підході базуються і деякі концепції девіантної поведінки, відмінні від функціоналізму. Це, зокрема, стосується теорії відхилень у поведінці, що пояснює останнє як результат дії соціального контролю, – до теорії наклеювання ярликів. Так, один з її родоначальників, Е. Лемерт, характеризуючи соціетальну реакцію як основу для визначення і розрізнення девіацій, приходять до необхідності визнання об'єктивної дії, з якою пов'язана ця реакція і яке емпірично спостерігається і піддається опису. Тому, щоб встановити соціальну проблему, потрібно використовувати статистично зумовлені норми, стандарти.

Друга традиція пов'язана з трактуванням соціальних проблем з *позиції критичного силового конфлікту*. Вона протистоїть ідеї соціального порядку. Її витоки знаходяться у творчості К. Маркса, Р. Дарендорфа, Р. Міллса, які досліджували роль соціальної нерівності, класової боротьби, влади у функціонуванні та розвитку капіталістичного суспільстві.

К. Маркс був першим соціальним мислителем, який поклав поняття конфлікту в центр дослідження соціальної структури капіталістичного суспільства. Він розглядав класовий конфлікт як іманентну рису цього суспільства. За К. Марксом, сама структура капіталістичного виробництва породжує експлуатацію і класову боротьбу, що істотно впливає на розвиток політики, права, освіти. Оскільки капіталісти зосереджують в своїх руках основні ресурси і владу, вони формують пануючу ідеологію. Однак робітничий клас більш численний, і він створює основні блага. Такий силовий дисбаланс призводить до періодичних протестів з боку робітничого класу, включаючи широкомасштабні робочі рухи. Згідно з К. Марксом, ні індивідуальна патологія чи погана пристосованість, ні широкомасштабні лиха не є джерелами соціальних проблем. Серед таких виступають відносини експлуатації між групами, конфлікт корінних інтересів різних груп.

Важливою рисою марксистського аналізу є теза про те, що держава не є незалежною силою, відокремленою від капіталістичного класу. Вона не може бути нейтральною і виражати інтереси панівного класу. Тому застосування часткових державних реформ не вирішує соціальні проблеми капіталістичного суспільства. Державні програми пом'якшують, але не усувають суперечності між інтересами капіталістів і робітників, а отже, лише частково вирішують виникаючі соціальні проблеми. Творчість К. Маркса справила суттєвий вплив

на розвиток поглядів на соціальні проблеми з позиції критичного силового конфлікту.

Ця традиція базується на наступних теоретичних положеннях: 1) у процесі проблематизації вивчення соціальної реальності спирається на аналіз таких ресурсів суспільства, як багатство і влада. При цьому припускається, що цих ресурсів недостатньо, щоб задовольнити бажання всіх членів суспільства. 2) вважається, що ресурси нерівномірно розподілені, отже, існує нерівність, що призводить до конфлікту інтересів в суспільстві. 3) стверджується, що конфлікт інтересів виникає між тими, хто володіє цими ресурсами, і тими, хто ними не володіє. Основними поняттями, що використовуються в рамках концепції критичного силового конфлікту, є: конфлікт, соціальна структура, інтерес, влада, контроль, панівна група, ідеологія.

Представники цього напрямку теорії соціальних проблем визнають, що соціальні конфлікти неминучі, їх причини знаходяться всередині суспільства, а не за його межами. На їхню думку, джерела протистояння в суспільстві знаходяться в тому, що панівна група використовує всі форми контролю та впливу на соціальну практику і суспільну свідомість для забезпечення пріоритету своїх інтересів. Стабільність соціальної системи досягається або за допомогою формування помилкової суспільної свідомості, або за допомогою припинення дій тих, хто протистоїть пануючій групі. Зіткнення класових, національних, інших інтересів може зруйнувати її, привести до революційних перетворень суспільства. Тому, щоб зрозуміти суспільство, слід зрозуміти інтереси найбільш значущих соціально-політичних сил.

З позиції силового конфлікту причинами соціальних проблем виступають концентрація багатства і влади, класова, расова і гендерна нерівність, експлуатація, дискримінація, колоніалізм.

Конструктивістський підхід в соціології соціальних проблем. У 70-ті роки ХХ ст. виник новий підхід, принципово відмінний від названих вище, – конструктивістський. Його основоположники – американські вчені М. Спектр і Дж. Китсус. На основі цього підходу у багатьох країнах проводяться дослідження наркотизації, алкоголізації населення, насильства над дітьми та інших соціальних процесів і явищ. У конструктивізмі в основу теоретичного моделювання соціальної проблеми закладається не об'єктивна умова, а соціальна дія. Самі ж проблеми трактуються як колективне поведінка, що відбиває взаємодію різних груп за інтересами. Останнє в свою чергу включає формулювання вимог однієї групи щодо іншої і прагнення домогтися задоволення цих вимог. На думку М. Спектра і Дж. Китсуса, предметом соціології соціальних проблем виступає взаємодія між групами, що формують вимоги, і іншими учасниками процесу визначення соціальних проблем. Поняття, відповідно до якого проблема є різновидом умови, вони замінюють поняттям проблеми як виду діяльності. Відповідно до цього підходу, соціальні проблеми породжуються діями індивідів або груп, які демонструють

невдоволення і вимоги щодо деяких несприятливих умов. Зважаючи на це, вони розглядаються як соціальні конструкції і трактуються в контексті лінгвістичної діяльності з виробництва смислів і значень. Їх дослідження пов'язане з аналізом передумов виникнення, природи і змісту дій щодо формулювання та просування вимог. Тому центральним поняттям в конструктивізмі виступає поняття *вимоги*. При цьому значення об'єктивних умов нівелюється, оскільки вважається, що вони не існують самі по собі, незалежно від їх опису взаємодіючими сторонами, а виступають лише соціальними конструкціями.

Отже, *соціальна проблема* – це об'єктивна суперечність, що знаходиться на такій стадії свого розвитку, коли порушуються пропорції соціальної динаміки (складається така соціальна структура, що підриває основи цілісності певної системи) і на цій основі виникає дисбаланс корінних громадських, колективних та особистих інтересів, що тягне за собою руйнування сформованих соціальних цінностей, і як наслідок, зміна суттєвих властивостей соціуму та виникнення «загрози» для його звичної, усталеної (і в цьому сенсі нормальної) життєдіяльності. Тому вивчення соціального становища різних груп людей, їх інтересів і конкретних дій в контексті об'єктивно зумовлених соціальних змін повинно знаходитися в основі моделювання соціальних проблем.

2. Стан дитинства як соціально гостра проблема сучасного українського суспільства. Останнім часом внаслідок здійснення неефективної державної політики у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення та критично низьких рівнів охоплення дитячого населення профілактичними щепленнями (станом на 1 грудня 2015 року щепленнями дітей віком до одного року охоплено проти: туберкульозу - лише 38,7%, поліомієліту - 44,3%, кашлюку, дифтерії, правця - 25,7%, гемофільної інфекції - 42,7%, кору, паротиту, краснухи - 60,9%, гепатиту В - 23,9%) реальною стала загроза виникнення інфекцій, захворюваність населення щодо яких була зведена до поодиноких випадків (дифтерія, правець тощо) та стосовно яких було вжито значних зусиль з метою їх елімінації (кір, поліомієліт). Так, незважаючи на те, що з 2002 року європейський регіон ВООЗ, до якого входить і наша країна, було оголошено територією, вільною від циркуляції "дикого" вірусу поліомієліту, у поточному році в Україні (у Закарпатській області) було зафіксовано спалах поліомієліту.

Стан здоров'я дітей (фізичного, психічного, морального) має велике значення з огляду на майбутній розвиток суспільств. За даними Глобальної стратегії ВООЗ з охорони здоров'я жінок і дітей визначено, що інвестиції у здоров'я дітей мають високу економічну доцільність і забезпечують найкращу гарантію наявності продуктивної робочої сили у майбутньому. В Україні ситуацію зі здоров'ям дітей фахівці вважають критичною, оскільки підвищується рівень загальної захворюваності, поширюються захворювання окремих органів і систем, розлади психічного здоров'я. Спостерігається

кількісне зростання функціональних розладів, гострої та хронічної соматичної захворюваності, синдрому дезадаптації, вроджених вад розвитку, морфофункціональних відхилень, зростає число дітей-інвалідів, збільшується кількість дітей із розладами психіки та поведінки, відповідно зменшується частка здорових дітей.

Показники патологічної ураженості та смертності дітей в Україні мають негативну динаміку. Причинами цього фахівці називають зниження рівня матеріального та соціального забезпечення населення, передусім сімей із дітьми, зниження рівня та якості освіти молоді, зміна системи надання медичної допомоги дітям, недостатнє матеріально-технічне забезпечення закладів охорони здоров'я, наростаючий кадровий дефіцит у педіатричній службі, зниження показників охоплення щепленнями, у тому числі через брак або відсутність вакцин та анатоксинів, недотримання санітарно-епідемічних стандартів у закладах освіти для дітей тощо. Спостерігається поширення шкідливих звичок у підлітковому віці: вживання наркотиків, алкоголю, психоактивних речовин. За даними опитувань, 76 % підлітків мають досвід вживання слабоалкогольних напоїв, 15 % почали вживати алкоголь в 11 років.

На тлі зменшення чисельності дитячого населення в Україні (8 003 281 дітей 0–17 років у 2011 р. і 7 185 122 у 2015 р.) залишаються високими рівні захворюваності і поширеності хвороб: поширеність хвороб становила 1 980,54 у 2011 р. і 1 742,3 у 2015 р. на 1 000 дітей відповідного віку, а захворюваність — 1 440,09 та 1 274,76 відповідно. Якщо до 2010 р. і захворюваність, і поширеність хвороб зростали, то починаючи з 2011 р. намітилася тенденція до їх зниження. Аналіз фахівцями динаміки захворюваності і поширеності хвороб за їх основними класами свідчить, що зменшення рівня як захворюваності, так і поширеності хвороб у дітей 0–17 років відбулося за всіма класами, зріс лише рівень новоутворень. Інтенсивні темпи зниження поширеності хвороб характерні для деяких інфекційних та паразитарних хвороб та розладів психіки та поведінки (на 21,5 % і 20,5 % відповідно), а зниження захворюваності — для класу ендокринних хвороб, розладів харчування та порушення обміну речовин та хвороб системи кровообігу (на 25,5 % та 24,1 % відповідно). Ці дані можуть опосередковано свідчити про зниження доступності медичної допомоги дитячому населенню, враховуючи обмежені дослідження стану здоров'я дітей, які свідчать, навпаки, про збільшення патологічної ураженості дитячого населення. Сьогодні зростання розладів психіки та поведінки, поширеності ендокринних хвороб, розладів харчування та порушення обміну речовин та хвороб системи кровообігу є надзвичайно актуальним у всьому світі.

У структурі захворюваності дітей від народження і до 17 років у 2015 р., як і в попередні роки, переважали хвороби органів дихання (67,11 %), шкіри та підшкірної клітковини (5,14 %), деякі інфекційні та паразитарні хвороби (3,58 %), травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх чинників

(3,87 %), хвороби органів травлення (3,6 %), ока та його додаткового апарату (3,39 %).

Упродовж 2011–2015 рр. рівень захворюваності та поширеності хвороб в окремих вікових групах мав свої особливості. Так, загалом по Україні, рівень захворюваності дітей віком до шести років перевищував захворюваність дітей першого року життя (1 377,24 та 1 249,18 на 1000 дітей відповідного віку у 2015 р.) з подальшим зменшенням у віці 7–14 і у 15–17 років (1 198,33 та 1 188,6 на 1 000 відповідного населення), а поширеність хвороб зростала з віком (1 589,9 у дітей 0–6 років, 1 776,78 у дітей 7–14 років та 2 083,2 у підлітковому віці). Дані щодо зростання з віком поширеності хвороб за рахунок накопичення хронічних захворювань підтверджуються повіковою динамікою частоти захворювань з діагнозом, встановленим вперше у житті, від усіх зареєстрованих захворювань у 2015 р. – 87,0 % серед дітей 0–6 років включно, 67,3 % серед дітей 7–14 років включно та 57,06 % серед дітей підліткового віку.

Загально визнано, що стан здоров'я дитини формується до народження, під час народження і в перші роки життя, а в подальшому лише зберігається і зміцнюється або втрачається. Тому стан здоров'я дітей перших шести років життя потребує особливої уваги медпрацівників. На сьогодні в Україні функціонує комплексна система профілактики, спрямована на зменшення ризику формування негативних змін стану здоров'я дітей, впроваджується система корекції і підтримки їх здоров'я за допомогою системи первинної медико-санітарної допомоги. Проте, як зазначають фахівці, останнім часом ефективну систему патронажів дітей раннього віку на дільниці зруйновано.

Відомо, що при досягненні рівня малюкової смертності, меншого за 10 % (на сьогодні в Україні – 7,9 %) резерви подальшого зниження смертності дітей визначаються старшим віковим періодом. За даними медичної статистики, рівень смертності дітей до 17 років становив у 2015 р. 7,06 на 10 000 відповідного населення. На жаль, після періоду сталого зниження рівнів смертності, ці показники останні 2–3 роки не мають суттєвої динаміки.

Протягом значного часу у житті дитини провідною соціально-детермінуючою ознакою життєдіяльності є школа. Численні дослідження доводять, що практично незамінним та єдиним (після сім'ї) фактором, який може впливати на стан здоров'я дітей, у тому числі підліткового віку, є навчальний заклад. У сучасній школі спостерігається висока інтенсифікація навчального процесу за рахунок істотного відновлення змісту освітніх програм, форм і методів навчання, створення нових моделей загальноосвітніх навчальних закладів. У той же час навчальна діяльність, як показують дослідження, здебільшого залишається неадаптованою до особливостей розвитку і стану здоров'я сучасних школярів. Реформування шкільного навчання без урахування стану здоров'я та психологічної готовності до навчання школярів суттєво збільшило їх захворюваність. Інформаційні перевантаження, стресогенні ситуації, модернізація навчального процесу вимагають від дитячого організму

великого напруження, що, разом з іншими негативними факторами (обмеження фізичної активності, предметна система виховання, недостатнє природне освітлення, тотальна ком'ютеризація з «гаджетизацією» тощо), веде спочатку до функціональних порушень, а згодом і до формування органічної патології. Водночас навчальна діяльність не адаптується до особливостей розвитку і стану здоров'я сучасних школярів, педагоги мають недостатню підготовку з питань збереження і зміцнення здоров'я дитини, все ще зберігається пасивна позиція сім'ї і самих дітей щодо власного здоров'я.

За даними дослідження стану здоров'я сучасних школярів та чинників, що на нього впливають, проведеного фахівцями ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей і підлітків НАМН України» у складі педіатрів, отоларингологів, ендокринологів, психоневрологів, окулістів, психологів, виявлено значне погіршення здоров'я дітей за період їх навчання в школі. Так, за час навчання у молодшій школі поширеними ставали хвороби органів дихання, друге місце посіли ендокринопатії, третє – розлади психіки та поведінки, четверте – хвороби ока та його придаткового апарату. Подальші зміни відбувалися при переході до основної школи – актуальною (перше місце) ставала патологія ендокринної системи, розлади психіки та поведінки переходили на другу позицію, хвороби органів дихання – на третю, кістково-м'язової системи – на четверту.

За результатами досліджень Інституту педіатрії, акушерства та гінекології АМН України значно погіршився стан здоров'я дітей молодшого шкільного віку. Так, 70 % дітей, які готуються до школи, вже мають порушення стану здоров'я, а 30 % – хронічні захворювання; понад половину дітей цього віку мають таку розумову та фізичну працездатність, що не відповідає їхньому фізичному та психічному навантаженню в школі. Більшою мірою це стосується тих, хто навчається у гімназіях, ліцеях, коледжах: стан їх здоров'я у 1,5 раза нижчий, ніж у дітей загальноосвітніх шкіл. Діти, які навчаються за ускладненими програмами, перебувають у стресових умовах, у стані постійного напруження і перенапруження, що само по собі є преморбідним (передхворобливим) станом. В учнів гімназій у два рази частіше спостерігається підвищений артеріальний тиск, у більшій частині з них відмічена підвищена невротизація. При цьому протягом 5 років навчання у школі в 1,5 раза зростає частота порушень зору, у 3–4 рази – патології органів травлення, у 2–3 рази – порушень опорно-рухового апарату, в 1,5 раза – нервово-психічних розладів.

Однією з актуальних проблем є стан *соціальної дезадаптації* дітей, підлітків, дорослого населення. Під соціальною дезадаптацією зазвичай розуміють повну або часткову непристосованість особистості до умов навколишньої дійсності. Людина, яка страждає на дезадаптацію, не може ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Вона або уникає контактів, або демонструє агресивну поведінку. Соціальна дезадаптація характеризується

підвищеною дратівливістю, невмінням зрозуміти іншого і прийняти точку зору, відмінну від власної.

Соціальна дезадаптація у дітей у більшості випадків з'являється через неуважне ставлення до дитини, відсутність належного догляду і турботи. Аналіз фахівцями динаміки стану здоров'я першокласників загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл протягом навчального року свідчить про погіршення самопочуття дітей та появу різних скарг через декілька місяців навчання. Це трактується як прояви шкільної дезадаптації. Серед скарг переважали швидка втомлюваність (50,7 %), пригнічення настрою (49,3 %), підвищена дратівливість (47,2 %), біль голови (43,2 %), порушення сну (40,7 %), періодичний біль у животі (38,6 %) та зниження апетиту (36,8 %). Невирішені проблеми дезадаптації у молодшому шкільному віці, закладають підґрунтя для відхилень подальшого психосоціального розвитку. Особливо гостро вони можуть проявитися в підлітковому віці.

3. Покоління людей похилого віку: проблема соціально-економічної нерівності. До соціально гострих проблем територіальних громад належать питання, пов'язані з *людьми похилого віку*. Виникає нова форма соціального розшарування, коли суспільство поділяється по горизонталі на соціальний мейнстрім і соціально виключених. Процеси виключення руйнують соціальну солідарність і витісняють соціально виключених на периферію соціального простору, призводять до втрати ними зв'язків із суспільством. На таку периферію потрапляють люди похилого віку. Виникає *соціальна ексклюзія* (від лат. *exclusio* – виключення) – процес формування соціальної виключена, внаслідок дії низки зовнішніх і внутрішніх факторів: нестача коштів, вік, зниження можливостей, обмеження (або відмова) в доступі до медичної і соціальної допомоги, зміни в мисленні і мотиваціях тощо, що виявляється в розриві соціальних зв'язків, відмові від участі в різних видах соціальної взаємодії і користування механізмами соціальної інтеграції, що може привести до соціальної ізоляції людини. Соціальну ексклюзію характеризують як процес, що виникає в ході взаємодії суб'єктів суспільства, особливістю якого є виникнення нової постійної (зниженої) якості життя з інерцією його збереження навіть за умови зміни зовнішніх умов в кращу сторону, що призводить до зміни соціального статусу і соціальних ролей людини аж до того, що вона фактично перестає бути частиною соціуму.

Сучасні модернізація і урбанізація призводять до якісних зрушень у способі, рівні і якості життя різних поколінь. Водночас почався процес «вікової сегрегації», який поступово перетворює людей похилого в соціальних вигнанців. Геронтологи і соціальні історики пов'язують витoki цієї проблеми з процесами зміни характеру праці в постіндустріальному суспільстві порівняно з аграрним та індустріальним, «географічного» поділу поколінь, що викликане зростанням великих міст, в яких ринок праці схильний до надання роботи молодим, руйнування «сімейного виробництва» і патріархального

мультипоколінного клану, поширення нуклеарної сім'ї, різкого прискорення темпів науково-технічного розвитку, яке знецінило досвід старших поколінь, перерозподілу «монополії на знання» на користь молодих, введення системи примусового звільнення за віком (пенсія). На початку XXI ст. люди постпенсійного віку втратили економічну незалежність, вони витісняються з ринку робочої сили, позбавляються традиційного ореола мудрості, який охороняв покоління бебі-бумерів і почасти компенсував їм неминучі перипетії старості.

Дослідження ВООЗ свідчать, що люди похилого віку стикаються з особливими проблемами фізичного і психічного здоров'я. За даними ВООЗ Україна займає 1-е місце в світі по розповсюдженню депресії, особливо серед людей пенсійного віку. На думку експертів, ефективним засобом профілактики депресій у людей похилого віку є навчання, яке допомагає людині крокувати в ногу із часом, тренувати пам'ять, розвивати інтелект.

Зростання кількості людей старшого покоління потребують різних видів соціальних послуг, а це зумовлює потребу у збільшенні їх кількості, видів та диверсифікації шляхів їх надання в умовах обмежених ресурсів, скорочення чисельності активної робочої сили та зубожіння переважної більшості населення країни.

Дані демографічних досліджень свідчать про постійне зростання кількості осіб похилого віку в загальній структурі населення України. Сьогодні кожний п'ятий житель України досяг 60-річного віку. Частка осіб 65 років і старших, котрі у 1994 р. становили 14 %, у 2025 р. збільшиться до 21 %. До 2050 р., за прогнозом Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України, частка осіб старше 60 років складатиме 33,5 % від усього населення країни. В умовах прогресивного старіння населення актуальності набувають соціальні проблеми старості, які на сьогодні проявляються у малозабезпеченості, погіршенні здоров'я, самотності, відсутності можливостей для самореалізації тощо.

Збільшення частки осіб пенсійного віку призводить до збільшення обсягів споживання суспільних ресурсів, використовуваних на соціальне забезпечення в старості. Обмеженість таких ресурсів провокує бідність та поглиблює соціальну нерівність за віком. Бідність людей похилого віку може підвищити тиск осіб пенсійного віку на ринок праці та збільшити матеріальні зобов'язання працездатного населення. Збільшення частки осіб похилого віку формує специфічні потреби у товарах і послугах, житлі, медичному та соціальному обслуговуванні.

Вирішувати це завдання покликана система соціального обслуговування та надання соціальних послуг. *Соціальне обслуговування* – це система соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та

повноцінної життєдіяльності. Порядок надання соціальних послуг громадянам похилого віку визначається Кабінетом Міністрів України.

На сьогоднішній день в Україні реалізовується три моделі соціального обслуговування людей похилого віку: *стаціонарна, напівстаціонарна та нестаціонарна.*

4. Демографічні проблеми: світові, вітчизняні і регіональні загрози. Глибока соціально-економічна криза, яка охопила всі галузі економіки і сфери людського буття в Україні, тривалі воєнні дії обумовили значні незворотні демографічні втрати. Погіршення кількісних і, особливо, якісних показників відтворення населення набуло характеру стійкої тенденції. Помітно погіршилося соціальне становище матерів і дітей та стан їх здоров'я.

Демографія стосується однієї з найзначніших сторін життя суспільства – відтворення поколінь людей. Демографічні знання важливі як для розуміння законів, за якими живе і змінюється людське суспільство, так і для прогнозування і планування майбутнього: що і в яких кількостях може бути потрібно людям в наближеному або віддаленому майбутньому, що і в яких кількостях суспільство зможе виробити для того, щоб ці потреби задовольнити.

Динаміка чисельності і структури населення тісно пов'язана з якістю людського потенціалу. Цей зв'язок має двосторонній і не завжди однозначний характер. Взаємодія демографічних змін із процесами соціально-економічного розвитку визначається великою кількістю факторів, що зумовлює складність оцінки їх наслідків. Чимало демографічних змін, які відбуваються в Україні, мають глобальний характер і тією чи іншою мірою охоплюють більшість країн сучасного світу. Разом із тим існують значні особливості, які теж не можна назвати суто національними. Вони спостерігаються у більшості країн Центральної та Східної Європи, але в Україні проявляються найгостріше, досягаючи пікових значень.

За даними офіційної статистики, у 1991 р. в Україні мешкало понад 51 млн. осіб. Чисельність наявного населення в Україні, за оцінкою, на 1 лютого 2018р. становила 42364,9 тис. осіб. За статистикою, жінок в Україні більше, ніж чоловіків. Крім того, за роки незалежності українці стали пізніше заводити дітей. Тепер жінки народжують переважно у віці 25–29 та 30–34 роки. Порівняно з 1991 р. майже вдвічі скоротилася кількість народжених дітей. Водночас майже вдвічі зменшилася смертність серед немовлят до року. Також підвищилася середня тривалість життя серед чоловіків та жінок. Однак проблемою в Україні залишається висока смертність населення, зокрема через хвороби системи кровообігу.

Аналіз допомагає виокремити три основні демографічні тренди, які чинять найпотужніший вплив як на сьогоднішню ситуацію, так і на довгострокові перспективи розвитку України.

1. Скорочення населення внаслідок депопуляції. Перевищення рівня смертності над народжуваністю супроводжує Україну весь період після розпаду

СРСР. Затяжна криза перехідного періоду спровокувала зростання смертності та різке зниження народжуваності. Найвищий рівень смертності було зафіксовано у 1995 р., коли очікувана тривалість життя при народженні становила для чоловіків 61,22 року, для жінок — 72,54. Порівняно з 1990 р. показники тривалості життя знизилися на 4,38 і 2,28 року відповідно. Далі ситуація стабілізувалася, але повернутися до рівня 1990-го вдалося лише у 2009–2010 рр., причому одним ривком. За даними World Population Prospects: The 2017 Revision, Україна разом із Молдовою і Російською Федерацією мають найнижчі показники очікуваної тривалості життя в Європі (70–71 рік при народженні в середньому по всьому населенню).

Зниження народжуваності найбільш інтенсивно відбувалося також у період 1991–1995 рр., але тривало значно довше. Рекордно низький рівень сумарного коефіцієнта народжуваності (менш як 1,1 дитини на одну жінку) було зафіксовано у 2001–2002 рр. З поліпшенням загальної ситуації в країні, за даними Держстату, показники народжуваності стали відновлюватися, але максимум, чого вдалося досягти, — це 1,53 дитини на одну жінку у 2012 р. (у 1990 р. — 1,85). Нинішній рівень народжуваності в Україні близький до середнього по Європі, однак далекий від необхідного для простого заміщення поколінь.

За даними ООН, Україна входить до десятки країн світу із найвищими темпами скорочення населення (більш як на 15 % до 2050 р.). Наслідки такого інтенсивного зменшення населення виходять далеко за рамки простого звуження фізичної основи формування людського потенціалу. На думку науковців, концентрація населення є необхідною передумовою економічного розвитку й соціальної згуртованості. Скорочення населення веде до зменшення щільності заселеності території, що загрожує порушенням соціальних зв'язків, депресивністю та руйнуванням інфраструктури. Оскільки головною причиною депопуляції залишається висока смертність, сам факт скорочення населення є свідченням глибокого соціального неблагополуччя.

2. Старіння населення за рахунок скорочення населення працездатного віку. Тривалий час головним і практично єдиним фактором старіння населення України слугувало скорочення рівня народжуваності й кількості дітей – т. зв. старіння знизу. Протягом 1991–2002 рр., коли відбувався різкий спад народжуваності, питома вага людей віком 60 років і більше зростає з 18,3 % до 21,4 %. Подальше відновлення рівня народжуваності дало можливість знизити цю частку до 20,3 % у 2007–2008 рр. Однак далі рівень старіння знову почав наростати і на початок 2017 р. уже досягнув 22,5 %.

Аналіз структурних зрушень по укрупнених вікових групах свідчить, що в процесі старіння населення України намітився новий етап: з початку другої декади 2000-х питома вага людей віком 60 років і більше зростає за рахунок зменшення частки поколінь працездатного віку, а не дітей (їх частка стабілізувалася). Якщо орієнтуватися на юридично позначений працездатний

вік (16–59 років), частка цієї вікової групи зменшилася з максимальних 64,4% у 2008–2009 рр. до 61,3%. Якщо брати до уваги реалії ринку праці, більш адекватною нижньою межею дорослого й трудоактивного віку слід вважати 20 років, оскільки в більш ранньому віці рівень економічної активності близький до 0. Питома вага населення віком 20–59 років сягала максимуму 59 % у 2011 р., а у 2017 р. знизилася до 57,6 %. Отже, маємо постаріння вже не «знизу» і, звичайно ж, іще не «зверху», тому що динаміка тривалості життя схильна до стагнації. Це постаріння ніби «із середини», і механізм такого постаріння закладений у самій структурі населення.

За чисельністю нинішні покоління дітей значно поступаються навіть поколінням 60-річних. У доступній для огляду перспективі ці нечисленні покоління вступатимуть у трудоактивний вік, тоді як пенсійного віку досягатимуть значно численніші покоління, народжені у 1960–1980-х роках. Наслідком такого накладання демографічних хвиль слід очікувати новий виток у процесі постаріння, інерційна природа якого робить його передбачуваним, але невідворотним.

Скорочення населення працездатного віку як рушійна сила, а також швидкий темп постаріння вкрай загострюють усі традиційні виклики, пов'язані зі старінням. Цілком очевидно, що подолати ці виклики в умовах макроекономічної нестабільності, слабкості системи соціального захисту й відкритого конфлікту поколінь неможливо.

3. Перевага потоків трудових міграцій над постійними. Незважаючи на глобальну тенденцію зростання міграційної активності, для населення України характерне, швидше, її загасання, причому як за зовнішніми, так і за внутрішніми переміщеннями. Після еміграційного буму 1990-х оборот міждержавних міграцій дещо скоротився. Додатне сальдо спостерігається з 2005 р., тобто приїжджає в Україну більше людей, ніж виїжджає з неї. Однак приріст населення в результаті міграцій дуже незначний, а в останні роки рухається до 0. Половину зовнішнього міграційного обороту становлять люди віком 15–34 років (молодь відповідно до чинного національного законодавства), але істотне додатне сальдо спостерігається тільки в групі 15–19 років, тобто приплив молоді забезпечується майже виключно за рахунок навчальної міграції. Серед дорослого населення найбільший міграційний приріст формують вікові групи 45–59 років, у сукупності вони забезпечують більш як третину всього приросту. Таким чином, міграції не лише не заповнюють втрат населення внаслідок депопуляції, але й не сприяють омолодженню вікової структури населення.

Низький рівень міграцій зі зміною постійного місця проживання значною мірою компенсується трудовими міграціями. За даними обстеження трудової міграції, проведеного Державною службою статистики України разом з Інститутом демографії та соціальних досліджень у два раунди (у 2008-му і 2012 р.), зовнішні трудові мігранти становили 4–5 % населення працездатного віку. Фахівці Міжнародної організації міграцій вважають, що під впливом воєнного

конфлікту та глибокої економічної кризи міграційні настрої українців посилюються, особливо щодо трудових міграцій. Інтенсифікацію міграцій пов'язують також із розширенням географії безвізового режиму для громадян України.

У контексті якості людського потенціалу заміна потоків постійних міграцій трудовими не має однозначної оцінки. З одного боку, трудові міграції дають можливість не допустити відпливу населення, що критично важливо в умовах депопуляції. З іншого – Україна фактично втрачає частину робочої сили, оскільки мігранти втрачають інтерес до внутрішнього ринку праці. Окремим питанням залишається оцінка ефективності трудових міграцій, особливо в плані можливостей професійного зростання й самореалізації.

Демографічні перспективи України. У найближчій перспективі депопуляція, стагнація міграцій, скорочення й старіння населення продовжаться швидкими темпами. Ці тенденції визначають невтішний демографічний прогноз для України: у період до 2050 р. кількість населення зменшиться на 5,5 млн. чол. При цьому чисельність людей трудоактивного віку (20–59 років) скоротиться на 6,6 млн., тоді як чисельність людей віком 60 років і старше збільшиться на 2,6 млн., а їх частка в населенні (рівень старіння) зросте до 33 %. Співвідношення вікових контингентів трудоактивного (20–59 років) і пенсійного віку (60 років і старше) зменшиться з нинішніх 2,6 до 2 на початку 2030-х і до 1,5 – наприкінці прогнозованого періоду.

Щоб мінімізувати негативні наслідки демографічних змін, необхідно переосмислити цілі та інструменти державної соціально-економічної політики. З урахуванням зарубіжного досвіду й рекомендацій міжнародних організацій, одним із варіантів комплексного вирішення є прийняття Національного плану дій з питань старіння у формі цільової державної програми. Хоча моніторинг Міністерства економічного розвитку й торгівлі України про перебіг виконання вже прийнятих програм показує, що вони зовсім не гарантують реального втілення передбачених заходів політики, бо не мають прямої прив'язки до процесу бюджетування та хронічно недофінансуються. Проте прийняття на державному рівні Національного плану дій з питань старіння, навіть у декларативній формі, стало б підтвердженням розуміння складності цього питання й уваги до становища людей похилого віку, дозволило б поставити завдання у якісно новому форматі, у тому числі із залученням громадського сприяння й донорських коштів.

5. Забезпеченість житлом як соціально гостра проблема. *Житло* є одним із найважливіших соціальних благ і складових якостей життя населення в цілому і кожної родини зокрема. Тому поліпшення житлових умов населення є невід'ємною і найважливішою частиною соціальної політики соціально-орієнтованої держави.

В Україні існує три види житла: *комерційне, соціальне та доступне.* Комерційне житло мають можливість собі дозволити 10–15 % громадян

населення. На соціальне житло можуть розраховувати найбільш незаможні верстви населення, які складають також 10–15 %. Інші 70 % можуть сподіватися тільки на доступне житло, але без державної допомоги вони його не зможуть придбати.

Соціальне житло (англ. Social housing) – спосіб забезпечення громадян країни житлом, при якому право власності на домоволодіння належить державі або органу місцевого самоврядування. В Україні до соціального належить житло всіх форм власності (крім соціальних гуртожитків) із житлового фонду соціального призначення, що безоплатно надається громадянам України, які потребують соціального захисту, на підставі договору найму на певний строк.

Житловий фонд соціального призначення – сукупність соціального житла, що надається громадянам України, які відповідно до закону потребують соціального захисту;

Соціальне житло – житло всіх форм власності (крім соціальних гуртожитків) із житлового фонду соціального призначення, що безоплатно надається громадянам України, які потребують соціального захисту, на підставі договору найму на певний строк;

Соціальний гуртожиток - соціальне житло, яке надається громадянам України на час їх перебування на соціальному квартирному обліку за умови, що таке житло є єдиним місцем їх проживання;

Соціальний квартирний облік - облік громадян України, які користуються правом на соціальне житло і перебувають у черзі на його отримання;

Спеціалізований будинок для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та осіб з інвалідністю – установа соціального обслуговування, яка крім приміщень для проживання включає комплекс служб соціально-побутового призначення та медичного обслуговування;

Спеціалізований будинок для бідних та безпритульних – установа соціального обслуговування, яка створюється з метою повного забезпечення бідних та безпритульних громадян приміщеннями для проживання, їжею, передбаченою законодавством медичною, правовою, соціальною, психологічною та побутовою допомогою, допомогою щодо працевлаштування;

Тимчасовий притулок для дорослих – установа соціального обслуговування, яка створюється з метою безоплатного забезпечення громадян без визначеного місця проживання тимчасовим житлом, їжею, передбаченою законодавством грошовою, медичною, правовою, соціальною, психологічною та побутовою допомогою, а також сприяння таким громадянам у встановленні особи, відновленні документів, паспортизації та працевлаштуванні.

Соціальне житло не підлягає: піднайму, бронюванню, приватизації, продажу, даруванню, викупу та заставі.

Занепокоєння викликають незадовільні якісні характеристики житла в Україні: лише 60 % обладнані водопроводом та каналізацією, майже 47 % – гарячим водою, біля 85 % – газом та опаленням.

В Україні соціальний квартирний облік здійснюється відповідними органами місцевого самоврядування за місцем проживання громадян, які мають право на отримання квартир, садибних (одноквартирних) жилих будинків із житлового фонду соціального призначення, після набуття ними повної цивільної дієздатності відповідно до закону. Правом взяття на соціальний квартирний облік користуються громадяни України:

а) для яких таке житло є єдиним місцем проживання або які мають право на поліпшення житлових умов відповідно до закону;

б) середньомісячний сукупний дохід яких за попередній рік з розрахунку на одну особу в сумі менший від величини опосередкованої вартості найму житла в даному населеному пункті та прожиткового мінімуму, встановленого законодавством.

При визначенні середньомісячного сукупного доходу враховується вартість майна, що знаходиться у власності громадянина та членів його сім'ї на момент взяття на соціальний квартирний облік. Порядок врахування вартості майна, що знаходиться у власності громадянина та членів його сім'ї, та порядок визначення величини опосередкованої вартості найму житла в населеному пункті затверджуються Кабінетом Міністрів України.

На квартирний облік беруться громадяни, які потребують *поліпшення* житлових умов. Такими, що потребують поліпшення житлових умов, визнаються громадяни: забезпечені жилою площею нижче за рівень, що визначається виконавчими комітетами обласних, Київської і Севастопольської міських Рад народних депутатів разом з радами профспілок. Цей рівень періодично переглядається цими органами; які проживають у приміщенні, що не відповідає встановленим санітарним і технічним вимогам; які хворіють на тяжкі форми деяких хронічних захворювань, у зв'язку з чим не можуть проживати в комунальній квартирі або в одній кімнаті із членами своєї сім'ї (перелік таких захворювань затверджується Міністерством охорони здоров'я); які проживають за договором піднайму жилого приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду чи за договором найму жилого приміщення в будинках житлово-будівельних кооперативів; які проживають не менше 5 років за договором найму (оренди) в будинках (квартирах), що належать громадянам на праві приватної власності; які проживають у гуртожитках; які проживають в одній кімнаті по дві і більше сім'ї, незалежно від родинних відносин, або особи різної статі старші за 9 років, крім подружжя (в тому числі якщо займане ними жиле приміщення складається більш як з однієї кімнати).

Так, згідно із пунктом 6 постанови виконкому Полтавської обласної ради народних депутатів та президії Полтавської обласної ради профспілок від 28.12.1984 № 510 встановлено рівень жилої площі на одну особу, що визначає потребу в поліпшенні житлових умов, у розмірі 6 (шість) і менше квадратних метрів.

Тема 4. Державна соціальна політика у сфері зайнятості населення

1. Економічний механізм функціонування ринку праці. Ринок праці – це основний спосіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія продавців і покупців робочої сили. Як і будь-який інший ринок, він передбачає вільний характер взаємодії контрагентів, конкуренцію і певну роль ціни у досягненні координації їх рішень. Механізмами ринку праці є: попит на працю, пропозиція праці, заробітна плата – ціна праці. Працівники пропонують за плату свої трудові здібності, а працедавці пред'являють попит на них і оплачують їх застосування.

Пропозиція праці – це кількість праці, яка пропонується до реалізації за певних ставок заробітної плати. Як і для будь-якого товару, величина пропозиції збільшується у міру зростання її ціни – заробітної плати і зменшується – при її зниженні. Пропозиція робочої сили має свободний характер: люди добровільно обирають між зайнятістю і незайнятістю, визначають професію, вид діяльності, приймають рішення про зміну роботи. Разом з тим, ця свобода є обмеженою з огляду на такі фактори: наявний рівень освіти, професіональна спеціалізація, фізіологічні можливості людини (вік, стать, стан здоров'я, інші індивідуальні дані впливають на конкурентоспроможність людини на певних спеціалізованих ринках праці, об'єктивно позначаються на її можливостях виконувати ту чи іншу роботу). Часто сам роботодавець фіксує свої вимоги щодо кандидатури. Соціальні умови – місце проживання, сімейні обставини також обмежують можливості пропозиції праці на певних ринках. Відсутність досвіду: з боку працедавця відразу встановлюється певна планка вимог до досвідченості робітника.

У цілому, основними факторами, які визначають поведінку працівників на ринку праці, є: величина заробітної плати, умови праці (фізичне навантаження, інтенсивність, змінність, екологія), віддаленість роботи від місця проживання, престижність праці, ступінь самостійності і відповідальності, прихильність до професії тощо.

Іншою стороною на ринку праці виступає працедавець – той, хто формує попит на працю. Попит на робочу силу – це кількість праці, яка буде необхідна при певних ставках заробітної плати. Закон попиту, як відомо, формулюється так: кількість товару, яка купується, зростає при зменшенні ціни за його одиницю, і знижується – при її збільшенні.

Поведінка працедавця на ринку праці має як об'єктивну основу, так і суб'єктивне сприйняття. Об'єктивні характеристики у діяльності працедавця визначаються станом підприємства, умовами його діяльності. Метою діяльності підприємства, за незначним виключенням, є отримання прибутку, досягнення більшої різниці між виручкою від реалізації продукції і величиною витрат. Ресурсна політика підприємства аналізується через призму норми прибутку,

тобто відношення прибутку до витрат. Вибір і залучення ресурсів у виробництво, у тому числі і робочої сили, регулюється критерієм прибутковості. Підприємство намагається відібрати найкращі ресурси з усіх, які є на різних ринках, які здатні принести найвищий економічний ефект у поточних та перспективних умовах.

Стан підприємства залежить від того, як реалізовується його продукція. Підприємство не може бути застрахованим від коливань обсягу продукції, що реалізовується. Ця нестійкість, нестабільність робить неможливим збереження якогось постійного рівня витрат по зарплаті, а отже, і рівня зайнятості на підприємстві. В обсягах і витратах виробництва підприємства відображається економічна доцільність залучення кількості робочої сили з урахуванням конкретної економічної кон'юнктури.

Крім об'єктивних параметрів, в яких протікає діяльність підприємств (працедавців) на ринку праці, присутні і суб'єктивні елементи, до яких відносять: надійність, відданість, лояльність працівників; упередження, які викликають певну дискримінацію (статеву, вікову, політичним поглядам, національну тощо); родинні зв'язки; особисті симпатії або антипатії тощо.

Координуючу роль у відносинах попиту і пропозиції праці грає її ціна – заробітна плата, яка є серцевиною механізму ринку праці. Заробітна плата – це ціна інтелектуальних і фізичних здібностей людини створювати економічні блага. Ставка заробітної плати залежить головним чином від трьох факторів: 1) співвідношення попиту і пропозиції праці; 2) державного регулювання; 3) діяльності профспілок.

Регулююча роль заробітної плати проявляється таким же чином, як і ринкової ціни на будь-який товар. Якщо, наприклад, зменшується кількість бажаючих служити у міліції, а держава має намір активізувати боротьбу зі злочинністю і розраховує залучити додаткову кількість людей на роботу у міліцію, основним фактором, який дасть можливість розширити ряди міліції, виступає збільшення окладів співробітникам, доплат за звання, стаж роботи тощо. Або якщо відбувається об'єктивне скорочення попиту на метал (його споживачі знижують металоємність виробів, розширюється застосування нових конструкційних матеріалів – пластмас та інших), в економіці має відбутися структурне зрушення: частина людей з металургії повинна переміститися в інші галузі зі сприятливою економічною кон'юнктурою. Зниження середніх ставок зарплати у металургії вплине на пропозицію праці у цій галузі і спрямує ресурси праці туди, де їх застосування виявиться ефективним.

Суб'єкти ринку праці конкурують за кращу реалізацію своїх інтересів. Наявність конкуренції означає для тих, хто працює за наймом або шукає роботу, необхідність постійно турбуватися про якість своїх трудових послуг, намагатися підвищувати кваліфікацію, безперервно підтримувати інтерес до своїх трудових можливостей у працедавців. Той, хто хоче мати статки, якісь гарантії від

безробіття, повинен постійно самовдосконалюватися, щоденно доводити конкурентоспроможність своєї праці.

Основними параметрами, які характеризують стан зайнятості, положення на ринку праці є: економічно активне населення (робоча сила), економічно неактивне населення (які не входять до складу робочої сили), зайняті, безробітні, рівень безробіття.

Ринковий розподіл індивідуальних робочих місць має своїм результатом зайнятість – явище, що відбиває складні, багатofакторні залежності попиту і пропозиції робочої сили як своєрідний індикатор сумарної дії різних чинників суспільного буття: економічних, соціальних, політичних, правових, національних. Враховуючи весь спектр аспектів, які виявляються і переплітаються у змісті поняття зайнятості, його можна визначити як сукупність економічних, правових, соціальних, національних та інших відносин, пов'язаних із забезпеченням працездатних індивідів робочими місцями та їхньою діяльністю з метою одержання доходу.

2. Безробіття, його сутність, форми, причини і наслідки. Теорії безробіття.
Безробіття – найбільш гостра проблема як ринкової економіки в цілому так і перехідного періоду зокрема. В економічній науці виділяють три основні концепції, які пояснюють безробіття: класичну, кейнсіанську, монетаристську. На думку класиків, причиною безробіття є надзвичайно висока заробітна плата, яка породжує надлишок пропозиції праці. Якщо існує такий надлишок, то зниження заробітної плати завдяки ринковій координації повинно його зменшити і водночас підняти попит на працю. Коли ж заробітна плата в цій ситуації не знижується (як правило через перешкоду самих робітників та профспілок), то це означає добровільну згоду населення на існування певної кількості безробітних. Кейнсіанська теорія зайнятості, відкинувши положення класиків про здатність ринку забезпечити повну зайнятість, дійшла висновку про неефективність політики невтручання держави. Причиною безробіття кейнсіанці вважали низький попит на споживчі товари, що негативно впливає на виробництво і зайнятість. Ідеї монетаристської школи зайнятості, які обстоюють регулюючий ринковий потенціал, схожі з ідеями класиків. За монетаристами, держава своєю активною економічною політикою обмежує можливості ринкових сил і ринок праці втрачає притаманну йому гнучкість, стає деформованим через надмірне втручання держави і профспілок. Занадто жорстка заробітна плата створює проблеми в області зайнятості. Вихід з кризового стану на ринку праці перші вбачають в обмеженні заробітної плати, другі – у збільшенні сукупного попиту, треті – у підвищенні гнучкості ринку праці.

Існує теорія про "хороше" і "погане" безробіття, яку розвиває польський професор, викладач Центрально-європейського університету в Будапешті Яцек Ростовскі. Згідно цієї теорії, "хороше" безробіття є наслідком рестрикційної макроекономічної політики, а її результати корисними, так як воно зменшує

інфляцію, укріплює дисципліну праці, змушує реструктуризувати окремі фірми і цілі галузі, послаблює позиції профспілок і монополістів. "Погане" – макроекономічне безробіття, що виникає у зв'язку з різними обмеженнями на ринку праці, які збільшують для роботодавців засоби на працевлаштування або звільнення робітників.

На сьогодні причини безробіття пов'язують з його формами, які об'єднують у дві групи – природне безробіття і вимушене. До природного належать ті форми, які не ліквідовуються і супроводжують довготривалий рівноважний стан ринку робочої сили, до вимушеного – форми, які існують поза природним і підвищують загальний рівень безробіття. Структуру природного і вимушеного безробіття та причини, що їх викликають, можна узагальнити у табл. 1, але в економічній теорії єдиної думки щодо класифікації форм і причин безробіття немає.

Таблиця 1

Форми безробіття та причини, що їх викликають

Вимушене безробіття		Природне безробіття	
Форми	Причини	Форми	Причини
Технологічне безробіття	Невідповідність попиту на робочу силу і її пропозицією за професійно-кваліфікаційним складом у результаті змін у техніці і технології, які викликані НТП	Фрикційне безробіття	Породжене постійним рухом населення з одного регіону в інший, зміною місця роботи, професії, етапів життя (навчання, народження і догляд за дитиною для жінки, вихід на пенсію, служба в армії)
Структурне безробіття	Під впливом НТП відбуваються масштабні структурні перетворення в економіці, змінюється взаємозв'язок між галузями: в одних зростає інвестиційний попит, випуск товарів і зайнятість, в інших згортається виробництво і скорочуються робочі місця	Інституційне безробіття	Породжене правовими нормами, будовою ринку робочої сили, факторами, що впливають на її попит і пропозицію (надмірні соціальні виплати викликають зниження пропозиції праці, довший пошук нового робочого місця; неповна інформація про вакантні робочі місця; недосконалість податкової системи тощо)
Регіональне безробіття	Формується під впливом поєднання історичних, демографічних, соціально-психологічних факторів		

Циклічне безробіття	Викликане спадом виробництва під час промислової кризи і депресії, тобто пов'язане з циклом ділової кон'юнктури		
Приховане безробіття	Викликане глибокими деформаціями ринкових механізмів: на підприємствах і в організаціях або утримуються зайві робітники, які не беруть участі у виробництві матеріальних благ, або працюють неповний робочий день/тиждень і не обраховуються статистично	Добровільне безробіття	Викликане небажанням або неможливістю працювати (звільнення за власним бажанням, певні психологічні переконання, хвороба, вірування тощо)

Стан безробіття у Конвенції МОП базується на трьох критеріях, які в основному пов'язані з діяльністю людини за конкретний період часу. В Україні щодо визначення статусу безробітного застосовуються п'ять критеріїв, які до вищезазначених трьох, по-перше, доповнилися правовими нормами, обумовленими реєстрацією безробітного у державній службі зайнятості, і, по-друге, звуженням рамок населення, яке підлягає обрахуванню з приводу рівня безробіття: МОП оперує категорією “економічно активне населення” (тобто особи у віці 15-70 років), вітчизняний закон – тільки “працездатне населення у працездатному віці” (16-59 років).

Взагалі в економічній теорії розрізняють чотири види кількісної характеристики безробіття:

- природний рівень безробіття – від 1,5 до 4 % економічно активного населення;
- допустимий рівень безробіття – від 5 до 7 % економічно активного населення;
- критичний рівень безробіття – від 8 до 11 % економічно активного населення;
- масовий рівень безробіття – 11 % і вище економічно активного населення.

Безробіття негативно впливає на кожного члена суспільства, оскільки тягне за собою ряд морально-психологічних проблем. А саме: людина знижує свій кваліфікаційний рівень, відчуває себе зайвою для суспільства, втрачає самоповагу; статус безробітного провокує бездіяльність, почуття самотності і непотрібності, підриває психічне здоров'я нації, моральні основи як особистості, так і суспільства в цілому; є джерелом зростання злочинності, призводить до розпаду сім'ї, загрожує соціальною деградацією і бідністю та суспільно-політичними потрясіннями в цілому.

Економічному розвитку суспільства безробіття наносить збитки, які виражаються у недовикористанні виробничих можливостей, оскільки незайнята робоча сила не бере участі у зростанні національного багатства, втрачається кваліфікація вивільненими працівниками, що зумовлює падіння продуктивності праці. Навіть включившись у виробничий процес робітник тільки через півроку може вийти на нормальний рівень продуктивності праці. Весь цей час робітник не додає в результатах своєї праці у порівнянні з постійними працівниками цієї ж кваліфікації за рівних умов праці.

Надмірна пропозиція робочої сили зменшує ціну праці, що погіршує рівень життя тих, хто працює. З районів з високим рівнем безробіття відбувається переміщення капіталів до економічно стабільних, що погіршує економічну кон'юнктуру і дестабілізує територіальний розвиток.

Взаємозв'язок безробіття і обсягу ВВП досліджував американський економіст Артур Оукен. Відповідно до введеного ним закону в економічній системі встановлюється така взаємозалежність:

$$Y - Y^* / Y^* = -\beta (u - u^*),$$

де Y – фактичний обсяг виробництва; Y^* – потенційний ВВП; U – фактичний рівень безробіття; U^* – природний рівень безробіття; β – емпіричний коефіцієнт чутливості ВВП до динаміки циклічного безробіття.

Якщо фактичний рівень безробіття вище природного на 1 %, то фактичний обсяг виробництва буде нижче потенційного на β %. Коефіцієнт β встановлюється емпіричним шляхом і в різних країнах він різний, але його значення зазвичай попадають в інтервал від 2 до 3, що свідчить про значні втрати ВВП. Таким чином, у результаті відставання реального обсягу ВВП від потенційного рівня скорочуються можливості підвищення загального рівня добробуту населення країни.

Безробіття завдає збитків суспільству та створює економічну нестабільність скороченням купівельного попиту населення, зниженням рівня заощаджень, зниженням інвестиційного попиту, спадом виробництва, скороченням пропозиції, зниженням податкових надходжень у державний бюджет.

Разом з негативними наслідками проявляється і соціально-економічна ефективність безробіття: по-перше, воно представляє собою резерв робочої сили, яка може бути використана при структурних зрушеннях, розширенні виробництва; по-друге, безробіття дисциплінує робітників, стимулює якісну працю, стримує вимоги профспілок щодо підвищення заробітної плати.

3. Інструменти державного регулювання ринку праці і зайнятості населення. Найважливішою передумовою й складовою формування соціально-економічних умов є державне регулювання зайнятості. Державне регулювання зайнятості населення — це система соціально-економічних й організаційно-правових заходів, які розробляють і реалізують органи державної влади, спрямовані на забезпечення ефективної зайнятості трудових ресурсів.

Державна політика зайнятості населення базується на принципах:

1) пріоритетності забезпечення повної, продуктивної та вільно обраної зайнятості в процесі реалізації активної соціально-економічної політики держави;

2) відповідальності держави за формування та реалізацію політики у сфері зайнятості населення;

3) забезпечення рівних можливостей населення у реалізації конституційного права на працю;

4) сприяння ефективному використанню трудового потенціалу та забезпечення соціального захисту населення від безробіття.

Метою державної політики у сфері зайнятості населення є:

1) забезпечення рівних можливостей особам у реалізації їх права на працю;

2) сприяння підвищенню професійного рівня працездатного населення відповідно до суспільних потреб;

3) сприяння зайнятості населення, у тому числі в сільській місцевості та на депресивних територіях;

4) забезпечення економіки кваліфікованими кадрами;

5) збалансування попиту на робочу силу (створення належної кількості робочих місць) та її пропонування (створення умов для професійного розвитку, гідних умов для праці);

6) пріоритетність забезпечення повної та продуктивної вільно обраної зайнятості;

7) забезпечення соціального захисту осіб у разі настання безробіття;

8) посилення соціального та правового захисту громадян України, які працюють за кордоном, у тому числі шляхом активізації міжнародного співробітництва, укладення міжнародних договорів, що стосуються питань захисту прав трудових мігрантів.

Основними напрямками державної політики у сфері зайнятості населення є:

1) створення умов для розвитку економіки та сприяння створенню нових робочих місць;

2) задоволення попиту пріоритетних галузей економіки у висококваліфікованих працівниках;

3) посилення мотивації до легальної і продуктивної праці;

4) активізація підприємницької ініціативи та самостійної зайнятості населення;

5) удосконалення системи професійного навчання з урахуванням інтересів особистості, потреб економіки та ринку праці;

6) сприяння підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання у професійному розвитку працівників;

7) збалансування попиту і пропонування щодо обсягу та рівня кваліфікації робочої сили на ринку праці шляхом системного прогнозування потреб економіки;

8) сприяння зайнятості громадян;

9) забезпечення створення рівних можливостей для реалізації суб'єктами господарювання інфраструктурних проектів та цільових програм, що фінансуються за рахунок державних коштів;

10) координація та контроль діяльності суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні;

11) повернення безробітних до продуктивної зайнятості;

12) міжнародне співробітництво у сфері забезпечення соціального захисту громадян України, які працюють за кордоном;

13) взаємодія органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, роботодавців та професійних спілок з метою забезпечення повної та продуктивної вільно обраної зайнятості, зокрема здійснення заходів щодо сприяння зайнятості населення;

14) забезпечення ефективного та цільового використання коштів, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення;

15) здійснення заходів, що сприяють зайнятості громадян, які недостатньо конкурентоспроможні на ринку праці (частина перша статті 14 цього Закону);

16) заохочення роботодавців, які зберігають діючі та створюють нові робочі місця насамперед для громадян, які недостатньо конкурентоспроможні на ринку праці (частина перша статті 14 цього Закону);

17) забезпечення співпраці центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, інших посередників з працевлаштування та установ соціальної, професійної і трудової реабілітації інвалідів, центрів соціальних служб для молоді;

18) захист внутрішнього ринку праці шляхом регулювання залучення до роботи іноземних працівників.

Державне регулювання зайнятості населення здійснюється на основі методів прямого та непрямого впливу. До методів прямого впливу належать: законодавчі акти, програми, які мають силу закону, а також інші нормативно-правові акти, що регламентують процеси зайнятості трудових ресурсів. Непрямі методи державного регулювання зайнятості спрямовані на підтримку діяльності підприємств, установ та організацій з метою збільшення кількості робочих місць унаслідок зростання виробництва.

Сутність методів прямого та опосередкованого впливу представлено у вигляді схеми (рис. 1).

Рис. 1. Методи державного регулювання зайнятості населення

Для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки, працевлаштування та соціальної підтримки тимчасово непрацюючих громадян у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, створюється державна служба зайнятості, діяльність якої здійснюється під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики України, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Державна служба зайнятості складається з Державного центру зайнятості, Міністерства праці та соціальної політики України, центру зайнятості Автономної Республіки Крим, обласних, Київського та Севастопольського, міських, районних, міськрайонних, міських і районних у містах центрів зайнятості, центрів організації професійного навчання незайнятого населення і професійної орієнтації населення, інспекцій з контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення.

До складу державної служби зайнятості входять також навчальні заклади професійної підготовки незайнятого населення, інформаційно-обчислювальні

центри, територіальні та спеціалізовані бюро зайнятості, центри реабілітації населення, підприємства, установи й організації, підпорядковані службі зайнятості.

Послуги, пов'язані із забезпеченням зайнятості населення, надаються державною службою безплатно. Діяльність державної служби зайнятості фінансується за рахунок коштів державного фонду сприяння зайнятості населення.

Основними функціями державної служби зайнятості є:

— аналіз і прогнозування попиту та пропозиції на робочу силу, інформування населення й державні органи управління про стан ринку праці;

— консультування громадян, власників підприємств, установ і організацій або уповноважених ними органів, які звертаються до служби зайнятості, про можливість одержання роботи і забезпечення робочою силою, вимоги, що ставляться до професії, та з інших питань, що є корисними для сприяння зайнятості населення;

— ведення обліку вільних робочих місць і громадян, які звертаються з питань працевлаштування;

— надання допомоги громадянам у підборі потрібної роботи і власникам підприємств, установ, організацій або уповноваженим ними органам у підборі необхідних працівників;

— організація за потреби професійної підготовки і перепідготовки громадян у системі служби зайнятості або направлення їх до інших навчальних закладів, що здійснюють підготовку та перепідготовку працівників, сприяють розвиткові підприємств та визначають зміст курсів навчання і перенавчання;

— надання послуги щодо працевлаштування та професійної орієнтації працівникам, які бажають змінити професію або місце роботи (у зв'язку а пошуками високооплачуваної роботи, зміною умов і режиму праці тощо), вивільнюваним працівникам і незайнятому населенню;

— реєстрація безробітних і надання їм у межах своєї компетенції допомоги, в тому числі і грошової;

— участь у підготовці перспективних і поточних державної і територіальної програм зайнятості та заходів щодо соціальної захищеності різних груп населення від безробіття.

Державна служба зайнятості має право:

— одержувати від підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, статистичні дані про наявність вакантних робочих місць, характер і умови праці на них, про всіх вивільнюваних, прийнятих і звільнених працівників та інформацію про передбачувані зміни в організації виробництва і праці, інші заходи, що можуть призвести до вивільнення працівників;

— розробляти і вносити на розгляд місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних рад пропозиції про встановлення для підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, квоти

прийняття на роботу осіб, які потребують соціального захисту і нездатні на рівних умовах конкурувати на ринку праці, та направляти таких громадян для їх працевлаштування;

— направляти для працевлаштування на підприємства, в установи й організації всіх форм власності за наявності там вільних робочих місць (вакантних посад) громадян, які звертаються до служби зайнятості, відповідно до рівня їх освіти і професійної підготовки;

— направляти безробітних громадян за їх бажанням на оплачувані громадські роботи;

— укладати за дорученням підприємств, установ і організацій усіх форм власності договори з громадянами при їх працевлаштуванні з попереднім (у разі потреби) професійним навчанням та оплатою його вартості, проїзду, добових, а також надавати допомогу при переїзді на нове місце проживання та праці за рахунок коштів підприємств, установ і організацій;

— розпоряджатися в установленому законодавством порядку коштами фонду сприяння зайнятості;

— оплачувати вартість професійної підготовки осіб, працевлаштування яких потребує здобуття нової професії (спеціальності), а також установлювати їм на період навчання матеріальну допомогу у розмірах, передбачених законодавством України про зайнятість населення;

— в установленому законодавством порядку надавати громадянам допомогу з безробіття та матеріальну допомогу з безробіття, припиняти і відкладати їх виплати;

— вносити пропозиції до місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних рад про зупинення на строк до 6 місяців рішення підприємств про вивільнення працівників у разі утруднення їх наступного працевлаштування з одночасною частковою або повною компенсацією витрат підприємств, викликаних цією відстрочкою, у порядку, визначеному законодавством України;

— стягувати з підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, суми прихованих або занижених обов'язкових зборів та недоїмок до Державного фонду сприяння зайнятості населення;

— компенсувати до 60 % витрат підприємствам, установам і організаціям на перепідготовку працівників, які підлягають скороченню у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, за умови їх працевлаштування.

Підприємства, установи й організації в разі відмови у прийнятті на роботу спеціалістів, які були ними раніше заявлені, відшкодовують Державній службі зайнятості всі витрати, пов'язані з працевлаштуванням, професійною підготовкою, перепідготовкою, виплатою матеріальної допомоги по безробіттю.

Організаційно-економічний процес працевлаштування робочої сили можна представити у вигляді схеми (рис. 2).

Рис. 2. Організаційно-економічна система працевлаштування робочої сили

Державний фонд сприяння зайнятості населення утворюється з метою фінансування передбачених програм зайнятості. Розпорядником коштів державного фонду зайнятості є Державна служба зайнятості. Положення про Державний фонд зайнятості населення затверджується Кабінетом Міністрів України.

Центральним органом державної влади, який упроваджує державні програми у сфері зайнятості, є Міністерство праці та соціальної політики України. Міністерство праці та соціальної політики України у сфері зайнятості здійснює ряд функцій, основними з яких є:

— вивчення стану використання трудових ресурсів і розвитку процесів, що відбуваються на ринку праці та у сфері професійного навчання;

— сприяння працевлаштуванню населення, розробка заходів, спрямованих на запобігання масовому безробіттю, що виникають унаслідок структурних змін в економіці;

— складання прогнозів щодо створення робочих місць за сферами і галузями економіки, задоволення потреб підприємств, установ і організацій у працівниках;

— визначення обсягів і напрямків професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки вивільнюваних з підприємств, установ й організацій працівників і незайнятого населення;

— здійснення заходів щодо розвитку Державної служби зайнятості, вдосконалення її організаційної структури та зміцнення матеріально-технічної бази;

— контроль щодо використання Державною службою зайнятості всіх рівнів коштів Державного фонду сприяння зайнятості населення.

Система страхування від безробіття в економічно розвинених країнах еволюціонувала від обмеженого характеру застосування щодо переліку професій, кількості суб'єктів страхування, рівня і тривалості допомоги до розширення і вдосконалення цієї системи.

В останні десятиліття ХХ ст. система страхування від безробіття доповнилася в цілому такими елементами:

- включення всіх професій до сфери застосування системи страхування;

- формування страхового фонду за рахунок внесків як робітників, так і роботодавців, а в деяких країнах і держави;

- введення додаткових виплат для тих, хто вичерпав право на допомогу (так звані “зняті” зі страхування) та допомог для хворих безробітних;

- врахування осіб, які знаходяться на утриманні безробітних при нарахуванні як обов'язкових, так і додаткових допомог;

- встановлення залежності між отриманням допомоги й активністю безробітного у пошуку роботи;

- проведення оздоровлення безробітних та членів їх сімей, організація лікування;

- розширення зайнятості за допомогою консультацій, посередницьких послуг у пошуках роботи, послуг з перекваліфікації, підвищенні кваліфікації, професійної реабілітації тощо;

- додаткове включення у страхування від безробіття в залежності від загальної суми заробітної плати страхування на випадок хвороби і внесок на пенсійне страхування;

- можливість для безробітного пошуку роботи відповідно до його здібностей та рівнем заробітної плати не нижчим, ніж розмір допомоги;
- визначення максимального рівня доходу, що підлягає страхуванню.

Отже, система страхування на випадок безробіття у країнах з розвинутою економікою включає з одного боку підтримку життєдіяльності безробітного населення у вигляді грошової допомоги та фінансової підтримки за рахунок зроблених внесків до страхового фонду, з другого – фінансування професійної підготовки й перепідготовки, консультативні й посередницькі послуги у пошуках роботи.

4. Соціальне партнерство у сфері трудових відносин. *Соціальне партнерство* – це узгодження економічної і соціальної політики (особливо доходів і податків) між урядом, підприємцями і профспілками.

Соціальне партнерство – це категорія ринкового суспільства, яка виникає на певному рівні його зрілості разом з появою цивілізованого ринку праці та профспілок як представників працівників.

Соціальне партнерство в сфері праці – це система взаємовідносин між працівниками (представниками працівників), роботодавцями (представниками роботодавців), органами державної влади, органами місцевого самоврядування, яка спрямована на забезпечення узгодження інтересів працівників і роботодавців з питань регулювання трудових відносин та інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин.

Формальним моментом виникнення соціального партнерства в новітній історії можна вважати створення Міжнародної організації праці (МОП), що ґрунтує свою роботу на принципах *трипартизму*.

Формами соціального партнерства є:

- колективні переговори при укладанні колективних договорів і угод;
- взаємні консультації (переговори) – у встановлених законодавством випадках (наприклад, при звільненні працівника складається в профспілці, коли профспілка не згодна);
- участь працівників і їх представників в управлінні організацією;
- участь представників працівників і роботодавців в досудовому вирішенні трудових спорів.

Функції і принципи соціального партнерства. Функції соціального партнерства визначаються інтересами трьох соціальних партнерів: представництво та захист загальнодержавних інтересів у сфері праці, інтересів бізнесу і інтересів найманих працівників. Розрізняють *прямі функції* соціального партнерства, реалізація яких спрямована на забезпечення соціального миру в суспільстві, і *непрямі функції* – вплив соціального партнерства на формування громадянського суспільства і на розвиток економічної демократії, забезпечення соціальної стабільності, соціально-

економічної безпеки і соціальної справедливості. Соціальне партнерство здатне вирішити чимало суперечностей, що виникають у соціально-трудої сфері.

Основними *принципами* соціального партнерства є:

- рівноправність сторін (кожна зі сторін може бути ініціатором переговорів);
- повага і врахування інтересів сторін (інтереси сторін узгоджуються у ході переговорів);
- зацікавленість сторін в участі в договірних відносинах (законодавець все більше питань віддає на розсуд сторін, їм доводиться домовлятися);
- сприяння держави у зміцненні і розвитку соціального партнерства на демократичній основі (створюються спеціальні органи зі сприяння у врегулюванні соціально-трудоїх відносин);
- дотримання сторонами і їх представниками трудового законодавства та інших нормативних правових актів, що містять норми трудового права (кожна зі сторін, яка підписує договір або угоду, зобов'язана виконувати умови);
- наявність повноважень представників сторін (представники працівників обираються на зборах/конференції, їх повноваження підтверджують протоколи зборів, представники роботодавця призначаються, а їх повноваження підтверджує наказ);
- свобода вибору при обговоренні питань, що входять у сферу праці (Трудовий кодекс дозволяє сторонам вибирати будь-яке коло питань);
- добровільність прийняття сторонами на себе зобов'язань без примусу і погроз;
- реальність зобов'язань, прийнятих на себе сторонами (прийняті зобов'язання повинні бути здійсненими);
- обов'язковість виконання колективних договорів, угод;
- контроль за виконанням прийнятих колективних договорів, угод (здійснюють органи нагляду);
- відповідальність сторін та їх представників за невиконання з їх вини колективних договорів, угод (встановлюється адміністративна відповідальність).

Таким чином, *соціальне партнерство* – це система відносин між представниками працівників, роботодавців та органів державної влади, спрямована на узгодження інтересів сторін трудового договору з питань регулювання трудоїх відносин, а також з питань встановлення вищого рівня соціальних гарантій для трудящих.

Тема 5. Державне регулювання доходів та соціальний захист населення

1. Державне регулювання доходів. Одним з найважливіших показників добробуту населення є його реальні доходи, на основі яких прогнозується загальний обсяг, структура і динаміка споживання населенням матеріальних благ та послуг, склад і джерела доходів населення, розмір і рівень диференціації доходів окремих соціальних груп. Планування та регулювання доходів має враховувати принцип нерівності формування й розподілу доходів у суспільстві. Досвід інших країн свідчить, що цей принцип є відносно стабільним - економічне піднесення в будь-якій країні збільшує її доходи в цілому, але не веде до суттєвих змін тієї частки сукупного доходу, яку одержують конкретні групи населення чи категорії сімей. Причини нерівності утворення й розподілу доходів полягають у різних фізичних та розумових здібностях людей, в їхній освіті та професійній підготовці, у складі сімей, у наявності власності (житло, земля, виробниче устаткування, акції тощо).

Структура грошових витрат визначає якість життя населення та є одним із важливих інструментів державного регулювання соціального розвитку .

Нерівність у доходах членів суспільства та їхніх сімей повинна коригувати держава через податкову політику. Податкові надходження перерозподіляються в порядку компенсації людям, що мають особливі фінансові витрати (наприклад, на утримання дітей, інших непрацездатних членів сім'ї). Такі заходи встановлюються в законодавчому порядку та систематично переглядаються відповідно до економічної та соціальної ситуації в країні. Крім того, держава має забезпечити надання цільової допомоги громадянам, що мають низькі доходи, не тільки з тим, щоб ці люди мали змогу утриматись на певному життєвому рівні, а й щоб могли робити хоч якісь невеличкі заощадження. Для цього державними структурами розробляються спеціальні програми щодо збільшення заощаджень у населення, стимулювання укладання договорів страхування життя, забезпечення участі громадян у формуванні та розподілі доходів підприємств, заохочення участі в будівництві житла та присадибних споруд.

На думку західних учених, саме нерівність доходів членів суспільства стимулює виробництво, створює передумови для економічного зростання, збільшення доходів кожної сім'ї. Основою реальних доходів більшості населення є реальна заробітна плата робітників і службовців, реальні доходи селян від власного та колективного господарства. Належний рівень заробітної плати стимулює продуктивність праці, спонукає працівників підвищувати свою кваліфікацію, є індикатором узгодження інтересів підприємців і найманих працівників. У багатьох країнах світу організація заробітної плати - це внутрішня справа фірми, яка розв'язується угодою між власниками виробництва та профспілками, що захищають інтереси найманих працівників. В Україні

законодавчо встановлюється мінімальна заробітна плата та мінімальні ставки компенсаційних доплат (за роботу в несприятливих, шкідливих та небезпечних умовах) залежно від стану економічного розвитку країни, досягнутого рівня продуктивності праці, середньої заробітної плати, вартості мінімального споживчого бюджету.

Державою встановлюються норми оплати праці за роботу в понадурочний, нічний час, у святкові та вихідні дні, за час простою не з вини робітника, за виготовлення продукції, що виявилася браком не з вини працівника, за роботу особам, молодшим від 18 років; держава гарантує щорічну оплачену відпустку, оплату за час, витрачений на виконання державних обов'язків, на підвищення кваліфікації, на медичне обстеження, на виробниче навчання тощо. Гарантується також оплата жінкам за час декретної відпустки та відпустки у зв'язку з доглядом за дитиною до трьох років.

У державному секторі економіки фонд заробітної плати підприємств визначається як частина їхніх доходів. Умови цього визначення встановлює Кабінет Міністрів України згідно з конкретною соціально-економічною ситуацією. Урядом країни встановлено єдині тарифні умови оплати праці робітників і службовців щодо традиційних професій та посад.

Державні органи затверджують коефіцієнти співвідношень мінімальної заробітної плати, мінімальних тарифних ставок, диференціюючи їх за видами виробництва, робіт і діяльності залежно від складової праці в різних галузях народного господарства, затверджують коефіцієнти співвідношення до мінімальної заробітної плати тарифних ставок для окремих професій робітників, щодо яких не застосовуються звичайні тарифні сітки. Розміри посадових окладів керівників державних підприємств і організацій визначаються залежно від обсягу реалізації продукції (робіт, послуг) у натуральному або грошовому вираженні, від складності продукції, її конкурентоспроможності, показників використання виробничих фондів, кількості працівників, результатів фінансово-господарської діяльності. Кошти на преміювання керівників визначаються у відсотковому відношенні до чистого прибутку від реалізації продукції.

До працівників установ і організацій охорони здоров'я, освіти, науки, культури та інших галузей, що фінансуються з бюджету, застосовуються тарифні ставки, визначені тарифними умовами. Договірне регулювання заробітної плати виходить із системи тарифних угод на міжгалузевому, галузевому та виробничому рівнях. На державному рівні таку угоду укладають Кабінет Міністрів України та профспілкові об'єднання з метою забезпечення ефективного господарювання в державному секторі економіки, захисту соціально-економічних і трудових інтересів працівників, запобігання можливим негативним соціальним наслідкам економічних реформ. У випадках, передбачених законодавством, щодо працівників, які працюють або працевлаштовуються за трудовими договорами на певний визначений строк чи на час виконання певної роботи, застосовується контрактна форма оплати праці.

Порядок укладання контрактів визначено положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів. Умови оплати праці та матеріального забезпечення працівників, з якими укладається контракт, визначаються за угодою сторін. Розміри виплат не можуть бути меншими, ніж це передбачено чинним законодавством, тарифними угодами й колективним договором, і залежать від виконання умов контракту. У контракті можуть також визначатись умови підвищення (зниження) договірного розміру оплати праці, установлення доплат і надбавок, премій, винагород за підсумками роботи за рік чи інший період, участі у прибутках підприємства, установи, організації чи громадянина-підприємця.

2. Економічні механізми реалізації соціального захисту населення.

Ринкова економіка не може забезпечити справедливий розподіл доходів. Вона приводить до їх диференціації, в результаті чого частина населення опиняється за межею бідності. Цим породжується потреба у соціальному захисті. Соціальний захист населення є комплексом економічних, соціальних та правових заходів і сукупністю інститутів, що забезпечують усім громадянам країні рівні можливості для підтримання певного рівня життя, а також підтримку окремих соціальних груп населення. Це комплекс законодавчо закріплених гарантій, що протидіють дестабілізуючим факторам. Соціальний захист це система економічних, соціальних та організаційних заходів, які здійснюються державою для підтримки незахищених верств населення - пенсіонерів, інвалідів, ветеранів війни, багатодітних сімей та інших малозабезпечених громадян.

Соціальна захищеність включає систему заходів, що захищають будь-якого громадянина країни від економічної та соціальної деградації в результаті безробіття, хвороби, виробничої травми, народження дитини, інвалідності, старості тощо, а також надання медичних послуг та допомог сім'ям з дітьми.

Потреба у соціальному захисті зумовлюється природою ринкової економіки. Ринок не в змозі забезпечити своїм суб'єктам гарантований дохід і зайнятість. Цілий комплекс факторів зумовлює суттєві відмінності у рівні доходів, стані здоров'я, обсягу задоволення потреб. Зменшити негативний вплив таких факторів на рівень життя певних прошарків населення і покликаний соціальний захист. Це призначення виконується через дві його функції - лікувальну і запобіжну. Лікувальна функція пов'язана із запровадженням механізмів боротьби з бідністю, що передбачають адресну допомогу малозабезпеченим верствам населення, надання житлових субсидій, допомоги сім'ям з дітьми тощо. Ці заходи, по суті, лікують певні групи людей, становище яких можна охарактеризувати як хворобу бідності. Запобіжна функція соціального захисту є превентивною, тобто пов'язана з попередженням бідності шляхом надання індивідам можливості під час свого періоду активної економічної діяльності здобути право на забезпечення собі нормального рівня життя у разі втрати роботи та працездатності, хвороби, нещасного випадку.

Система соціального захисту включає три суб'єкти: державу, юридичні особи і громадян. Частина її заходів стосується усіх членів суспільства, а решта адресована окремим соціальним групам. Перша група заходів стосується забезпечення можливості для кожної особи застосування своїх здібностей і отримання доходу, визначення офіційного прожиткового мінімуму, захисту інтересів споживачів, індексації доходів. Друга група заходів соціального захисту стосується окремих груп населення, зокрема безробітних, пенсіонерів, інвалідів, ветеранів праці та військової служби, сімей з дітьми, дітей-сиріт, вимушених переселенців та біженців, що зазнали впливу катастроф (повінь, землетрус, засуха тощо). Система соціального захисту ґрунтується на таких принципах, як всезагальність, доступність, різноманітність видів забезпечення, адекватність рівню розвитку економіки країни.

Основними завданнями соціального захисту в Україні є:

- забезпечення мінімального рівня заробітної плати, її індексації згідно з прожитковим мінімумом, встановленим Верховною Радою України;
- задоволення належного рівня охорони здоров'я та освітньо-культурних потреб задля всебічного розвитку особистості;
- захист купівельної спроможності малозабезпечених громадян;
- вирівнювання рівнів життя окремих категорій населення тощо.

Залежно від призначення заходів формується і структура системи соціального захисту (рис. 3, 4).

Рис. 3. Складові системи соціального захисту населення

Основною частиною соціальної політики є соціальний захист населення, як система законодавчих, економічних і соціальних гарантій, що забезпечують умови для нормальної життєдіяльності і розвитку усіх верств населення.

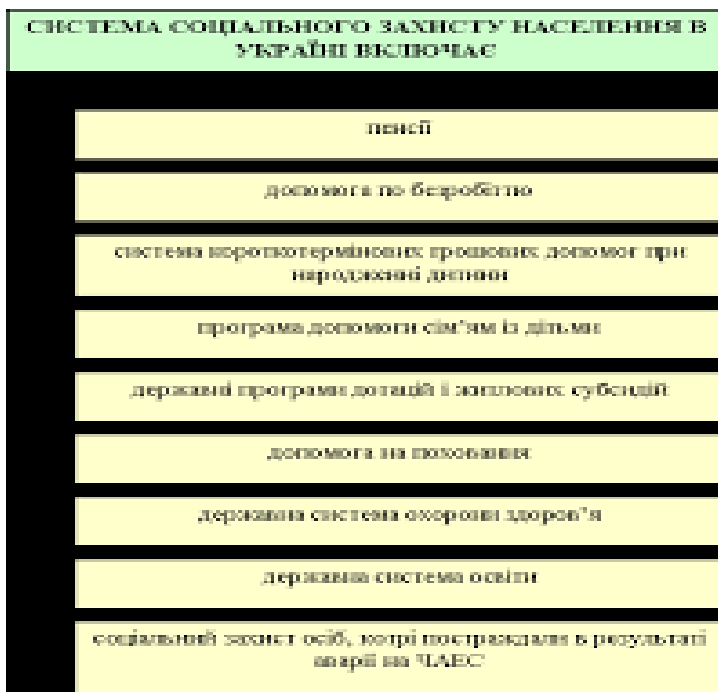

Рис. 4. Система соціального захисту населення в Україні

У широкому змісті соціальний захист є діяльністю держави, яка спрямована на формування вільного розвитку особистості, надання можливості для самовизначення індивіда, на створення умов, які забезпечують достойний рівень життя громадян країни. При цьому під достойним рівнем життя розуміють насамперед матеріальну забезпеченість громадян на рівні стандартів сучасного розвинутого суспільства, широкий доступ до цінностей культури, прав особистої безпеки, а під вільним розвитком – фізичне, розумове і моральне самовдосконалення людини. Базові функції соціального захисту полягають у наданні допомоги людині, яка опинилася у важкому соціально-економічному становищі, та попередженні виникнення можливих труднощів.

Розкриваючи сутність соціального захисту доцільно зупинитися на сучасних соціальних стандартах, як єдиних обов'язкових нормах і вимогах рівня життя. Як правило, вони характеризуються мінімально допустимими показниками, які дозволяють підтримувати гідний людині рівень життя. Відповідно до Європейської соціальної хартії (прийнята у 1961 р.) до соціальних стандартів рівня життя відносять такі:

- тривалість життя – від 25 років (мінімум) до 85 (максимум);
- грамотність населення – 100 %;
- середня тривалість навчання – 15 років;
- реальний ВВП на душу населення (за купівельною спроможністю до дол.) – від 200 (мінімум) до 40 тис. (максимум);
- сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою у фертильному віці від 20 до 45 років) – 2,14–2,15;

- коефіцієнт старіння населення (частка населення, старшого за 65 років у загальній чисельності населення) – 7 %;
- співвідношення 10 % найбідніших до 10 % найбагатших – 10 : 1;
- частка населення, яке проживає за межею бідності – 10 %;
- співвідношення мінімальної та середньої зарплати – 1 : 3;
- мінімальний рівень погодинної зарплати – 3 дол.;
- рівень безробіття (з урахуванням прихованого) – 8–10 %;
- рівень депопуляції (кількість народжених до кількості померлих) – 50 : 50.

При цьому, перші чотири стандарти використовуються для розрахунку індексу людського розвитку країни, наступні – для аналізу і прогнозування соціально-економічної ситуації в країні. Деякі соціальні стандарти рівня життя будуть використовуватися у даній роботі для порівняльного аналізу певних сторін життя українського соціуму.

У світовій практиці виділяють два типи соціального захисту – активний (орієнтований на працездатних членів суспільства через створення умов для самозахисту насамперед через активні дії на ринку праці і участь у соціальному страхуванні) і пасивний (орієнтований на непрацездатні і соціально вразливі верстви населення через розробку цільових програм соціального захисту з наданням матеріальної допомоги). Соціальний захист подеколи розуміється як соціальне забезпечення або соціальна допомога.

Соціальний захист ґрунтується на принципах, які виступають як поєднання різних видів витрат на соціальні потреби з джерелами фінансування. В якості основних організаційних принципів соціального захисту виділяють такі принципи:

- принцип страхування – фінансування допомоги, що надається, за рахунок внесків і встановлення взаємозв'язку між обсягами внесків та соціальних послуг. Розмір допомоги залежить від індивідуальних внесків застрахованих;

- принцип забезпечення – фінансування за рахунок податкових надходжень до бюджету. Допомога надається незалежно від зроблених раніше внесків: її вид і розмір визначені заздалегідь. Системи, які побудовані за принципом забезпечення, залежать як від економічного, так і політичного стану держави;

- принцип допомоги або опікунства – бюджетне фінансування й орієнтація на індивідуальні потреби того, хто терпить нужду. Допомога надається у випадках неможливості самостійно вийти зі скрутного становища і розмір допомоги не залежить від раніше зроблених внесків. З огляду на бюджетне фінансування стан системи соціальної допомоги або опікунства залежить від фінансового стану держави, тому має такі ж проблеми, як і соціальне забезпечення.

Слід зазначити, що у більшості європейських країн особливе значення надається принципу страхування як такому, що найбільше відповідає принципам ринкової економіки, а саме: справедливості винагороди згідно особистому внеску та особистої відповідальності. Крім того, розвиток системи соціального страхування (пенсійне, медичне, на випадок безробіття, з метою надання довготермінових кредитів на здобування населенням вищої освіти та будівництва житла тощо) визнають найбільш демократичним шляхом вирішення проблеми реформування соціальної сфери у цілому. Щодо соціального забезпечення і соціальної підтримки, то, на нашу думку, їх реформування має ґрунтуватися на адресності допомоги.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити чотири європейські моделі й американську модель соціального захисту: континентальну, або неоконсервативну, або систему Бісмарка (Німеччина, Франція, Австрія, Бельгія), скандинавську або соціально-демократичну (Швеція, Фінляндія, Данія, Норвегія), британську або систему Беверіджа (Великобританія, Італія, Португалія, Люксембург, Ірландія), середземноморську (Іспанія, Греція, Італія) і неоліберальну (США). У зазначених моделях дещо відрізняється місце і роль держави у системі соціального захисту населення.

У континентальній моделі роль держави зводиться до видачі допомог; скандинавська – передбачає високу частку соціальних витрат з державного і місцевих бюджетів на виробництво мережі соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я, турбота про дітей і людей похилого віку тощо); британська модель характеризується приблизно рівним розподілом витрат на соціальне забезпечення між приватним сектором та державою; середземноморська – між державою і неурядовими організаціями (профспілками, громадськими інституціями); неоліберальна – переважно між підприємцями і найманими працівниками в особі профспілок.

3. Система соціального страхування населення. Відповідно до правових актів Міжнародної організації праці (МОП) основою сучасного соціального захисту є дев'ять основних видів соціальних допомог: медичне обслуговування; допомога за умови хвороби, безробіття, старості, у зв'язку з нещасними випадками на виробництві; родинна допомога; допомога за умови вагітності та пологів; допомога за інвалідністю; у разі втрати годувальника.

На цій основі в Україні сформувалися основні види соціального страхування. На сьогоднішній день виділено чотири його основних види: пенсійне страхування; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; страхування на випадок безробіття.

Пенсійне страхування — це гарантована державою система заходів щодо забезпечення громадян у старості, на випадок хвороби, втрати працездатності; одна із основних форм соціального захисту, в основі якої лежить страховий метод, тобто внесення в особливі фонди обов'язкових платежів суб'єктами підприємницької діяльності незалежно від форм власності та видів господарської діяльності та особами найманої праці, які працюють на умовах трудового договору, й використання державою цих коштів для матеріального забезпечення громадян.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, передбачає матеріальне забезпечення громадян у зв'язку з втратою заробітної плати (доходу) внаслідок тимчасової втрати працездатності (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї), вагітності та пологів, догляду за малолітньою дитиною, часткову компенсацію витрат, пов'язаних із народженням дитини, смертю застрахованої особи або членів її сім'ї, а також надання соціальних послуг за рахунок бюджету Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (ФСС ТВП).

Страхування від нещасного випадку є самостійним видом загальнообов'язкового державного соціального страхування, за допомогою якого здійснюється соціальний захист, охорона життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності. Завданнями страхування від нещасного випадку є: проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози здоров'ю застрахованих, викликаним умовами праці; відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань; відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим і членам їхніх сімей.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг.

На жаль, на сьогоднішній день система соціального страхування в Україні має такі проблеми:

- чинне законодавство, що регламентує функціонування страхового ринку, не є логічно завершеним;
- немає чіткого бачення стратегічного розвитку вітчизняного ринку соціального страхування в цілому та його окремих складових;
- проблеми кадрового, технічного, інформаційного забезпечення тощо.

Їх вирішення дозволить не лише поліпшити соціальну політику України, а й зміцнить економіку держави, вивільнить додаткові бюджетні кошти, запобігатиме «тінізації» економіки, дозволить більш ефективно перерозподіляти грошові ресурси, за рахунок зниження навантаження на бюджет країни тощо.

Для вдосконалення системи соціального страхування в Україні необхідно:

- вдосконалити систему правового забезпечення розвитку ринку соціального страхування та державного регулювання і нагляду за діяльністю його учасників;
- впровадити стимулюючу податкову політику на підприємствах;
- створити економічну основу забезпечення відшкодування основних фінансових ризиків, що вимагає встановлення обґрунтованого розміру тарифів страхових внесків, поступового перетворення страхових фондів у фінансово-кредитні страхові компанії;
- створити сприятливі умови для розвитку добровільного страхування, в тому числі на комерційних засадах тощо.

4. Соціальне підприємництво у соціальному захисті населення. *Соціальне підприємництво* – це новаторська діяльність, яка спрямована на вирішення або пом'якшення соціальних проблем суспільства на умовах самоокупності та стійкості. Це бізнес-рішення соціальної проблеми, яку намагається вирішити соціальний підприємець. Відсутність соціальної проблеми означає відсутність соціального підприємництва. Є просто бізнес з елементами соціальної відповідальності або соціальний проект без підприємницького підходу. *Соціальне підприємництво* – це баланс соціальних цілей і комерційної складової, де гроші є не метою, а засобом досягнення соціальних цілей, що дозволяє підприємцю залишатися стійким і не залежним від постійних донорських вливань.

Слід зазначити, що в міжнародній практиці немає чіткого визначення соціального підприємства, проте є чітке розуміння його базової характеристики: основною метою соціального підприємства є *соціальний вплив*, а не отримання прибутку для власників або акціонерів. Такий оператор надає товари і послуги на ринку по підприємницької моделі, і прибуток використовує перш за все для досягнення соціальних цілей.

Виділяють такі *критерії* соціального підприємництва:

- соціальна місія;
- підприємницький підхід;
- інноваційність (новаторство у вирішенні соціальної проблеми, нова комбінація ресурсів, нова послуга для регіону, територіальної громади);
- тиражованість;
- самоокупність і фінансова стійкість.

На відміну від традиційного підприємництва, *соціальне базується* на таких *принципах*:

- соціальне вплив: основна мета цього підприємництва – вирішення або пом'якшення існуючих соціальних проблем у суспільстві;
- самоокупність: незважаючи на благодійність, підприємство повинно бути рентабельним, щоб мати можливість вести соціальну діяльність;
- підприємницький підхід: звичайно, підприємець повинен вміти знаходити можливості для розвитку, акумулювати ресурси, приймати рішення, які мають довгостроковий позитивний вплив на суспільство.

За даними Європейської комісії, на сьогоднішній день 2 млн. соціальних підприємств в Європі, на яких працюють понад 11 млн. працівників (6 % працюючих осіб в регіоні), складають 10 % від усього європейського бізнесу. Точних даних, скільки таких підприємств в Україні і чим вони займаються, немає.

Європейська комісія виділяє *чотири основні сфери діяльності* таких підприємств:

- робоча інтеграція – навчання і працевлаштування людей з обмеженими можливостями, осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах і безробітних;
- надання індивідуальних соціальних послуг у таких сферах, як охорона здоров'я, соцзахист, профнавчання, освіта, послуги з догляду за дітьми, послуги для людей похилого віку або допомога малозабезпеченим людям;
- місцевий розвиток депресивних/вразливих регіонів;
- інше, що включає переробку сміття, захист навколишнього середовища, спорт, мистецтво, культуру і збереження історичної спадщини, науку, дослідження та інновації, захист прав споживачів, аматорський спорт.

Лідером європейського регіону в розвитку соціального підприємництва вважається Великобританія, в якій налічується близько 70 тис. таких підприємств. Вони забезпечують роботою майже мільйон британців. Їх сумарний внесок в економіку становить понад 24 млрд. фунтів стерлінгів. За підсумками 2017 р. 68 % соціальних підприємств підтримують людей з уразливих груп, 44 % – працевлаштовують людей з уразливих груп, 28 % працюють у найбільш депресивних районах країни.

Виданий восени 2017 р каталог соціальних підприємств України налічує таких 150. На думку менеджера програми соціального інвестування Western NIS Enterprise Fund Василя Назарука, реальна цифра може досягати тисячі.

Згідно з даними European Social Enterprise Law Association, протягом останніх років в європейських країнах спостерігається бум розвитку законодавчої бази для соціального підприємництва. Уряди країн самостійно визначають, як будуть регулювати цю галузь. Наприклад, в Іспанії, Португалії, Франції, Греції, Хорватії соціальне підприємство може існувати виключно у формі соціальних кооперативів. Великобританія ввела в обіг особливий різновид – компанію, що працює в інтересах суспільства. Таких в країні діє понад 13 тисяч. Інші країни визначають умови, при яких оператор, який працює в будь-якій легальній формі, може отримати статус соціального підприємства. Такі закони ухвалили уряди Бельгії, Данії, Фінляндії, Люксембурга, Словенії. У цих країнах статус соціального підприємства можуть отримати не тільки кооперативи або приватні компанії, але і громадські, волонтерські, благодійні організації та фонди.

У деяких країнах Європи (наприклад в Італії) діють два закони одночасно – про форму і статус. У Латвії за законом соціальні підприємства можуть існувати тільки у формі товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Для отримання статусу ТОВ підприємці повинні подати в міністерство добробуту великий пакет документів, включаючи детальний бізнес-план. Відновлювати статус слід щорічно, подаючи відповідні фінансові та описові звіти про діяльність. Держава звільняє соціальні підприємства від податку на прибуток. За словами CEO Міжнародного акселератора соціального підприємництва New Door Riga, члена правління Латвійської Асоціації соціальних підприємців Діани Лапкіс, появи закону у 2017 р. передувала кропітка робота протягом трьох років, в яку було залучено більшість соціальних підприємств країни (понад 100 операторів).

В Україні, за відсутності відповідної законодавчої бази, соціальні підприємства мають різні організаційні форми діяльності. У формі ТОВ діють соціальні ресторани Urban 100 в Івано-Франківську і Urban 500 в Києві. Білоцерківське виробниче підприємство «Весна» Українського товариства глухих – громадська організація (ГО). Активно працює соціальний кооператив «Фронт мед». Низка благодійних магазинів, наприклад, благодійний магазин «Булавка» в Черкасах, використовує форму ФОП.

Згідно з міжнародним дослідженням «Карта соціальних підприємств та їх екосистем в Європі», мало країн вводять спеціальні податкові пільги для соціальних підприємств. Податкові пільги можуть існувати: для звільнених від податку неприбуткових організацій; для інтеграційних підприємств (WISE), якщо це поняття існує в країні; для здійснення певних форм діяльності. У більшості випадків соціальні підприємства оподатковуються відповідно до організаційної форми, в якій вони здійснюють свою діяльність.

За словами соціального підприємця, співзасновника Kalmar Co-workingspace Ніколаса Мурігуса, в Швеції для соціального підприємця не існує ніякої податкової пільги: «Податки – основне джерело доходу держави. Їх

скорочення прямо впливає на здатність держави якісно виконувати свої функції. Замість податкових пільг шведський уряд і муніципалітети пропонують великий спектр «стимуляційних пакетів». Якщо у тебе з'явилася бізнес-ідея, ти можеш отримати професійного бізнес-консультанта, який безкоштовно допоможе перетворити ідею в бізнес-модель. Якщо є бізнес-модель – можеш отримати грант на її тестування. Якщо модель запрацювала, наступний грант допоможе пережити період досягнення точки беззбитковості, а потім – масштабуватися». Така підтримка є безпрограшним рішенням як для держави, так і для соціального підприємця.

Чимало європейських країн (Бельгія, Хорватія, Данія, Франція, Італія, Люксембург, Польща, Португалія, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Великобританія) використовують широкий спектр заходів, програм і механізмів, спрямованих на підтримку соціальних підприємств. При цьому зміст і масштаби підтримки відрізняються. Наприклад, у Данії діє «Програма соціального зростання», яка за допомогою індивідуального коучингу бізнес-експертів забезпечує підтримку соціальних підприємств, які працюють з найбільш уразливими категоріями безробітних. Крім цього, пропонуються інтенсивні тренінг-програми з розвитку бізнесу, вибудовуються партнерства між соціальними підприємствами, муніципалітетами і соціальними інвесторами.

Щодо питання необхідності пільг для українських соціальних підприємців, то на думку співзасновника першого в Києві фітнес-центру для дітей з обмеженими руховими можливостями «Самотужки» Андрія Івчатова, податкові пільги спонукають тих, хто близький до адмінресурсу, відкривати формальні соціальні підприємства. А економіка відразу отримає величезний «сектор оптимізаторів», справжнім же соціальним підприємцям такий заклад навіть відкрити буде складно.

З боку держави найбільшим стимулом може стати розвиток ринку соціальних послуг, в умовах якого держава буде закуповувати якісні послуги соціальних підприємців. Соціальне підприємництво – це малий бізнес. Тому це істотно вплине на підвищення темпів його розвитку. Мова йде навіть не про податкові пільги, а про розвиток системи контрактів з муніципалітетами, держустановами, які дозволять соціальним підприємцям реалізувати свої товари і послуги для вразливих верств населення за рахунок державних і місцевих бюджетів. Крім того, деякі товари вимагають сертифікації, а послуги – ліцензування. Зниження їх вартості було б істотним внеском держави у розвиток соціального підприємництва.

Міжнародна практика довела: чим більш розвинений в країні ринок соціальних послуг, тим якісніші пропоновані на ньому послуги, зокрема і соціальними підприємцями.

Соціальне підприємництво – це явище молоде. За кордоном воно існує близько 30 років, в Україні – близько 10. В Україні значна кількість соціальних підприємств працює на базі громадських і благодійних об'єднань, що надають

різні послуги фізичної, психологічної, трудової реабілітації людям з інвалідністю, випускникам інтернатних закладів, неповнолітнім мамам і т. ін.

Таким чином, *соціальні підприємства* – це основні оператори соціальної економіки, в основі інтересів якої – добробут кожної людини.

Тема 6. Державна соціальна політика у сфері освіти та охорони здоров'я

1. Освіта як суспільне благо. Функції і значення освіти для національної економіки. *Освіта* є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави. *Освіта* – це цілеспрямована пізнавальна діяльність людей з отримання знань, умінь та навичок або щодо їх вдосконалення.

Центральне місце серед галузей соціальної сфери займають освіта, наука, охорона здоров'я, культура, які, з одного боку, покликані задовольняти самі чутливі й тонкі запити людей, і тому їх соціальна значимість виключно велика, а з іншого – виступають факторами інтелектуалізації країни, а отже впливають на науково-технічний прогрес, конкурентоспроможність національної економіки, добробут населення, національну безпеку країни. Про значимість інтелектуального рівня населення країни свідчить введений ООН на початку 90-х років ХХ ст. індекс людського розвитку (ІЛР), де поряд з такими показниками, як тривалість життя і ВВП на одну особу, введений рівень освіти населення.

Соціалізуюча роль освіти проглядається через визначення її сутності. У широкому розумінні освіту визначають як “функціонально обов'язковий соціальний інститут найвищого рівня значущості, завдяки якому функціонує соціально-генетичний механізм, що визначає і забезпечує становлення і вдосконалення особистості, набуття, передачу та розробку нових наукових знань, надбань культури від покоління до покоління” (Задорожний Г. В.). Стрімкий рух до економіки, оснований на знаннях, інформації і їх матеріалізації у інноваціях буде визначати стан індивідів і держав у сучасному світі. Глобалізація, що супроводжуються кризами в економічній, екологічній, політичній, соціальній та інших сферах, розширює межі функціонування вищої освіти: поряд з підготовкою фахівців у різних сферах господарювання, вона покликана формувати контури цивілізації, здатної розробляти й реалізовувати стратегію виживання людства у планетарному масштабі.

Посилення ролі освіти в економічному розвитку країни обумовлене й зменшенням часового лагу, необхідного для зміни технологій і підготовки кадрів для їх обслуговування. Якщо раніше технологічні зрушення у виробництві відбувалися через 35–40 років, то на сучасному етапі оновлення й удосконалення технологій, яке продиктоване в основному моральним

старінням, відбувається через кожні 2–3 (максимум 4–5) роки. Відбувається знецінення людського капіталу через старіння інформації, знання, навичок, кваліфікації, інтенсивне оновлення яких потребує значних капіталовкладень.

Відомо, що на початку ХХ ст. отриманих людиною знань у результаті закінчення освітнього закладу, вистачало на все життя, у 40-х роках – на півжиття, на сучасному етапі – на 5–10 років, а терміни підготовки кваліфікованих працівників раніше складали 6–8 років, зараз – зросли до 12–14 і більше років. Збільшення тривалості робочого життя, поєднання з підвищеними освітніми вимогами і більшою конкуренцією на ринку, означає, що стара модель, за якою молода людина отримувала освіту, якої вистачало на все її робоче життя, стає менш життєздатною. Отже, ринок потребує постійного вдосконалення системи освіти за рахунок неперервної освіти; зближення науки, освіти й виробництва; формування міцного освітнього потенціалу; створення гнучких систем навчання, зміцнення матеріально-технічної бази освітньої галузі; реалізації потенційних можливостей і здібностей кожного індивіда.

Функціонування освіти насамперед ґрунтується на її фінансуванні. Незаперечною визнається вирішальна роль держави у фінансовому забезпеченні освіти, але сучасна ринкова економіка створює можливості її альтернативного фінансування з інших джерел. Сучасна цивілізована держава органічно вбудована у ринкову економіку у якості повноправного суб'єкта господарювання. Така персоніфікація держави дозволяє адекватно оцінити її роль в економіці, з'ясувати принципи функціонування, визначити коло специфічних інтересів і потреб, обґрунтувати раціональну поведінку щодо проведення економічної політики. Як суб'єкт господарського життя держава вирішує фундаментальні проблеми вибору: що виробляти, як виробляти, для кого виробляти та як приймати рішення, тобто здійснювати колективний вибір щодо виробництва і надання товарів суспільного споживання і визначення способів впливу на рішення, які приймаються у приватному секторі економіки.

Вища освіта не належить до т.зв. чистих суспільних благ, “благодворна дія яких не спостерігається, тому ринковий механізм абсолютно не має змоги спонукати споживачів до надання переваг стосовно подібних благ”, споживання яких “може бути тільки спільним і рівним: чим більше дістається одному домогосподарству, тим більше ... дістається ... іншому”, “при їх наданні одному індивіду вони стають доступними й іншим без додаткових витрат”, “на які поширюється дія принципу виключення та відсутнє суперництво”; до яких не можна застосувати “принцип виключення і виробництво яких забезпечується державою за умови, що вони приносять суттєві вигоди суспільству”, “вигода від користування якими нероздільно розподілена по усьому суспільству незалежно від того, хочуть чи ні окремі його представники купувати це благо”, “їх створенням займається держава, оскільки вони не виробляються або виробляються у недостатній кількості у межах ринкової системи”.

Освіта пов'язана майже з усіма сферами суспільного життя, і цей зв'язок реалізовується через особистість, яка включена в економічні, політичні, духовні, та решту видів соціальних зв'язків. Деякі дослідники, вважають, освіту спеціалізованою підсистемою суспільства, цільова функція, якої співпадає з метою суспільства. Якщо, розглядати різні галузі господарства, наприклад, ті які, виробляють певну духовну та матеріальну продукцію, також послуги для людини, то система освіти робить саму людину, і впливає на її інтелектуальний, моральний, естетичний, етичний та фізичний розвиток, тим самим визначаючи одну із соціальних функцій освіти – гуманістичну.

Реалізація засад світогляду, в основі яких лежить повага до людей, піклування про них, переконання в їх великих можливостях до самовдосконалення і є гуманізацією, як системою моральних, психологічних, естетичних, правових, економічних, технічних заходів з метою перероблення праці в джерело суб'єктивного задоволення особистості. Гуманізація освіти виходить з визнання самоцінності людини, її прав на свободу, та щастя в житті.

Основний зміст сучасної освіти, має не тільки включати новітні науково-технічні інформації, а ще гуманітарно-особистісно-розвинені знання та вміння, досвід творчої діяльності, емоційне та ціннісне ставлення до світу і до людини в ньому, систему моральних та етичних почуттів, що визначають її поведінку в різноманітних життєвих ситуаціях.

Відтворення культурної функції освіти, надає знанню технологічності, конструктивності, систематизованості, внаслідок чого можна знання транслювати і накопичувати. Передача знання та досвіду стає масово відкритою, де об'єктом стають обрані типи культури – домінантна, шкільна, професійна.

Щодо трансляції, та розповсюдження культури в суспільстві, то вони полягають у тому, щоб за допомогою інституту освіти відбувалася передача цінностей культури від покоління до покоління (досягнення наукового знання, здобутки в галузі мистецтва, моральні цінності та норми, також правила поведінки, досвід і навички). Освіта, протягом історії людства була головним джерелом знань, та інструментом навчання суспільства.

Власне, можна сказати, що культура кожного народу має свої національно-етнічні особливості і система освіти відіграє значну роль у підтримці, та збереженні національної культури, та індивід приймаючи у цьому участь, безпосередньо, стає носієм національної свідомості.

Виховна функція освіти укладається в забезпеченні процесів соціалізації особистості, та її громадянського становлення, передачі новим поколінням культурно-історичного досвіду. До того ж, вона тісно пов'язана зі змістом, формою і методами навчання, розвитку особистості, та здійснюється через спілкування учителя з учнями.

Аналізуючи навчальну функцію освіти, яка полягає в гарантуванні процесу опанування людиною знанням, навичкам та вмінням в рамках

навчальних закладів, та різних сфер життєдіяльності нашого суспільства, окрім змістового компоненту, навчання виступає не лише як процес передачі знань, але і як засіб розвитку мислення учнів. Об'єктивно навчання не може не виховувати певних поглядів, переконань, відносин, якостей особистості, та формування особистості взагалі неможливе без засвоєння системи етичних і інших понять, норм і вимог.

Соціально-економічна функція освіти, пов'язана з формуванням професійно-кваліфікаційного складу населення, проте, система освіти відповідає за відтворення професійно-освітнього складу жителів, при цьому деяке перевищення освітнього рівня над вимогами робочого місця відіграє позитивну роль у провадженні, загалом створює резерв творчо – активного та кваліфікаційного потенціалу людини. Відповідним чином, освіта вносить в матеріальні потреби людей логічні стандарти, сприяючи становленню та збереженню економіки, і одним з вигідних вкладень капіталу є вкладання в освіту.

Вважається, що інтеграційна функція освіти – залучає до єдиних цінностей, навчає визначеним нормам, стимулює та єднає дії людей.

В умовах найрадикальніших змін у світі, внаслідок стрімкого ускладнення суспільного, політичного, духовного, культурного життя, запровадження в обіг інформації про складні процеси глобального характеру, людина, щоб раціональніше орієнтуватися, та усвідомлено брати участь у цих процесах, та робити правильні оцінювальні дії – має бути добре освіченою.

В сучасному світі, освіта, завдяки важливим функціям, грає інтегративну роль при формуванні соціальних спільнот та інститутів суспільства, формуванню взаємодіючої особистості. Освіта, виступає єдиним інститутом суспільства, на якому будується і формується кількість взаємин між соціальними спільнотами та їх представниками. Великі вкладання в якісну освіту збільшать потужність економіки країни. Завдяки освіті, здійснюється обмін знаннями, інформацією, можливостями між верствами суспільства, між колективами, державами, людьми, і таким чином, здійснюється комунікативна функція освіти.

2. Соціальна політика у сфері освіти. Конституцією України, статтею 1, проголошено, що Україна є соціальною і правовою державою. Тому здійснення правильності формування та проведення соціальної політики в освіті є пріоритетним завданням державних органів влади в країні. У будь-якій державі світу пріоритетним у веденні соціальної політики є здоров'я і життя її громадян, їх духовний рівень, а також рівень і якість їхньої освіти.

Освіта – оволодіння особистістю певною системою наукових знань, практичних умінь і навичок та зв'язаний з нею той чи інший рівень розвитку її розумово пізнавальної та творчої діяльності, а також морально естетичної культури, які в своєму поєднанні визначають її соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність.

Соціальна політика є багатомірною системою програм і заходів, спрямованих у соціальну сферу, яка охоплює різноманітні напрями суспільного буття, а її нормальне функціонування є гарантом злагоди, солідарності в суспільстві, яка створює умови для реалізації економічної і соціальної безпеки кожного члена суспільства.

Регулювання розвитку освіти має охоплювати мережу дошкільних закладів, загальних шкіл, шкіл і груп з подовженим днем, шкіл-інтернатів тощо. Для задоволення потреб населення в дошкільних закладах використовують дані про чисельність дітей на перспективу. Крім того, враховують зростання кількості осіб, зайнятих у суспільному виробництві, працюючих жінок, у тому числі віком 18-44 роки, а також рівень забезпеченості дітей постійно діючими дошкільними закладами.

На підставі даних про потребу в дитячих дошкільних закладах розробляють зведену програму будівництва цих закладів. Регулювання розвитку загальноосвітніх шкіл здійснюється за багатьма показниками, які розраховують по кожному регіону окремо з урахуванням міського і сільського населення. Регулювання розвитку галузей культури передбачає вивчення умов формування суспільних потреб в культурному обслуговуванні, а також аналіз ресурсних можливостей їх задоволення. Потребу в об'єктах культури визначають за встановленими нормами (кількість місць на 1000 осіб).

На формування державної політики в галузі освіти впливають зовнішні чинники, що дає змогу враховувати стан, тенденції та перспективи, потреби суспільства та держави в освіті, розробляти реалістичну освітню політику, побудовану на вітчизняному досвіді освітньо-педагогічної діяльності з урахуванням досягнень міжнародного співробітництва в цій сфері.

Реалізація завдань покладається на центральний орган державної виконавчої влади в галузі освіти, інші міністерства та відомства, котрим підпорядковані навчальні заклади, відповідне міністерство Автономної Республіки Крим, місцеві органи державної виконавчої влади й органи місцевого самоврядування.

Саме освіта й наука, розвиток технологій стають надзвичайно важливою основою майбутнього розвитку будь-якої держави. Вони мають стати основою її національної безпеки. Освіта й наука впливають на всі рівні національної безпеки (суспільство, держава, особа). Економічна й військова безпека держави без кваліфікованих кадрів неможливі; технологічна безпека немислима без наукових розробок. Збереження і примноження інтелектуального потенціалу нації розширює «коридор можливостей держави» для прискореного економічного й соціального розвитку. Національну безпеку країни неможливо забезпечити без принципової зміни освітньої політики з низки основоположних напрямів. Витрати на освіту сьогодні — це вкладення в завтрашній день.

Відповідно до Національної доктрини розвитку освіти, яка визначає систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію й основні напрями

розвитку освіти в першій чверті ХХІ ст., метою державної політики щодо розвитку освіти є створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати і примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти. Досягнення зазначеної мети державної політики щодо розвитку освіти поєднується із впровадженням встановлених Законом України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" основних засад внутрішньої політики в гуманітарній сфері. Серед останніх перебуває створення належних умов для нарощення освітнього потенціалу України, забезпечення рівного доступу громадян до здобуття якісної освіти незалежно від місця проживання, майнового стану та фінансових можливостей; удосконалення системи освіти, забезпечення якісної дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, підвищення престижності праці педагогічних та науково-педагогічних працівників, підтримка обдарованої молоді; підвищення ролі вищої освіти і науки як основ становлення в Україні ефективної "економіки знань"; реформування та розвиток вітчизняної системи вищої освіти і науки, забезпечення їх інтеграції в європейський та світовий освітній і науковий простір, запровадження принципів та стандартів Болонського процесу у вищих навчальних закладах України.

Державна політика в галузі освіти ґрунтується на основних принципах освіти в Україні, якими відповідно до ст. ст. 4, 6 Закону України "Про освіту" є: пріоритетність освіти як сфери життєдіяльності суспільства, доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти; інтеграція з наукою і виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість і прогностичність системи освіти; єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Від імені держави політику в галузі освіти в Україні визначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України і здійснюється органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, в тому числі, шляхом встановлення і забезпечення державних стандартів освіти. Відповідно до частини першої ст. 15 Закону України "Про освіту" державні стандарти освіти містять вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки в Україні. Вони є основою оцінки освітнього та освітньо-

кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання освіти. Державні стандарти освіти розробляються окремо з кожного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду та перезатвердженню не рідше, як один раз на десять років.

Державний стандарт професійно-технічної освіти містить сукупність державних вимог до змісту професійно-технічної освіти, рівня кваліфікації випускника професійно-технічного навчального закладу, основних обов'язкових засобів навчання та освітнього рівня вступників, а саме: освітньо-кваліфікаційні характеристики випускника; типові навчальні плани підготовки кваліфікованих робітників; типові навчальні програми з навчальних предметів, передбачених навчальними планами, та з професійно-практичної підготовки; перелік основних обов'язкових засобів навчання; систему контролю знань, умінь і навичок учнів, слухачів та критерії їх кваліфікаційної атестації. З метою подальшого розвитку професійно-технічної освіти, підвищення її ролі та місця в суспільстві розробляються і впроваджуються сучасні державні стандарти професійно-технічної освіти з конкретних професій.

Відповідно до частини першої ст. 11 Закону України "Про вищу освіту" система стандартів вищої освіти складається із державного стандарту вищої освіти, галузевих стандартів вищої освіти та стандартів вищої освіти вищих навчальних закладів і є основою для таких державних регулюючих механізмів як ліцензування та акредитація вищих навчальних закладів, а також є критерієм оцінки їх діяльності незалежно від форми власності.

Ліцензування навчальних закладів - це державне визнання спроможності навчального закладу здійснювати освітню діяльність за заявленими обсягами підготовки відповідно до державних вимог щодо кадрового, навчально-методичного та матеріально-технічного забезпечення. Цій процедурі підлягає діяльність з надання освітніх послуг, що потребують ліцензування.

Послуги з первинної професійної підготовки, перепідготовки, професійно-технічного навчання, підвищення кваліфікації робітників підлягають ліцензуванню за умови, що відповідні професії включено до Класифікатора професій ДК 003:2010.

Ліцензування діяльності підприємств, установ та організацій з професійно-технічного навчання на виробництві проводиться за класами класифікаційних угруповань з урахуванням специфіки навчання у разі, коли передбачається видача документа про освіту державного зразка.

Діяльність у сфері вищої освіти з підготовки та перепідготовки фахівців у навчальних закладах ліцензується у разі, коли заявлені напрями (спеціальності) включені до затверджених Кабінетом Міністрів України переліків напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Ліцензування послуг з післядипломного навчання у сфері професійно-технічної та вищої освіти (за винятком послуг з перепідготовки) проводиться у разі, коли передбачається видача документа про освіту державного зразка.

Термін ліцензії повинен відповідати терміну навчання за даним освітньо-кваліфікаційним рівнем.

Акредитація напрямів (спеціальностей) навчальних закладів - це підтвердження здатності вищих навчальних закладів здійснювати підготовку фахівців на рівні державних вимог з певного напрямку (спеціальності), або іншими словами - державне встановлення переліку освітніх програм професійної підготовки, з яких навчальний заклад може видавати документи про освіту державного зразка. Термін дії сертифіката про акредитацію має бути 5 років, для національних вищих навчальних закладів - 10 років.

3. Значення здоров'я населення для національної економіки. *Здоров'я населення* – це характеристика стану здоров'я членів соціальної спільності, яка вимірюється комплексом соціально-демографічних показників: народжуваність, смертність, середня тривалість життя, захворюваність, рівень фізичного розвитку. Тому здоров'я населення є одним з основних напрямів у системі охорони здоров'я, спрямованих на підвищення рівня і покращення якості життя населення.

Головним інструментом досягнення високого рівня суспільного добробуту є інвестиції в людський капітал, який у кінцевому рахунку й визначає могутність держави. Зростання цінності людського ресурсу перетворюється в найважливіший чинник зміцнення економіки, модернізації економічних інститутів.

Нині існують незаперечні докази, отримані в широкомасштабних дослідженнях Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Світового банку та інших авторитетних міжнародних організацій, що однією з найважливіших складових, які формують якість людського потенціалу, є система охорони здоров'я, яка ставить собі за мету забезпечення людині можливості прожити тривале здорове життя.

Здоров'я нації має розглядатись як філософська, соціальна, економічна, біологічна, медична категорії, як об'єкт споживання та інвестування капіталу, як індивідуальна й суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з навколишнім середовищем, яке, у свою чергу, постійно змінюється.

Здоров'я населення та національна безпека нерозривно пов'язані між собою. Більше того, із позиції інтересів нації саме здоров'я її членів є одним із завдань національної безпеки і, водночас, засобом її забезпечення в цілому, що є умовою існування та розвитку особистості, суспільства й держави та дозволяє їм зберігати накопичені духовні й матеріальні цінності.

Конституцією України визнано людину, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Здоров'я

населення значною мірою впливає на процеси та результати економічного, соціального й культурного розвитку країни, демографічну ситуацію та стан національної безпеки, а також є важливим соціальним критерієм ступеня розвитку та благополуччя суспільства. Однак, на жаль, сьогодні ще зберігається споживче ставлення населення до власного здоров'я, не формується відповідальність і мотивація щодо його збереження та зміцнення.

Стан охорони здоров'я відіграє важливу роль у створенні підґрунтя для здоров'я населення, профілактики та лікування поширених захворювань, пропаганди здорового способу життя, зміцнення здоров'я боєздатної нації та забезпечення безпеки держави.

Згідно з визначенням ВООЗ, здоров'я – це стан повного фізичного, духовного й соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад.

Суто біологічне розуміння здоров'я в людському суспільстві тісно пов'язане, насамперед, з економічною ситуацією в державі загалом, державною політикою щодо здоров'я громадян. Кожна людина-громадянин може почувати себе здоровою духовно та фізично лише за умов реалізації в країні принципів цивілізованого громадянського суспільства, відчуття врівноваження обов'язків і прав, за умови гарантованої державою всебічної безпеки.

Здоров'я – це людський трудовий ресурс, без якого, незважаючи на всі успіхи та досягнення науки й техніки, не обійтись. Здорові люди – це повнота довготривалості використання трудового ресурсу без ранньої втрати працездатності, без інвалідизації, яка потребує додаткових витрат бюджетних коштів. Здоров'я громадян – це інтелектуальний потенціал держави, це запорука її обороноздатності. Здоров'я – це чинник життєвого комфорту громадянина, радості життя, сімейного щастя, це вагома частка духовного благополуччя.

4. Соціальна політика у сфері охорони здоров'я. *Охорона здоров'я* – це система заходів (політичного, економічного, правового, соціального, культурного, наукового, медичного, санітарно-гігієнічного і протиепідемічного характеру), спрямованих на збереження і зміцнення фізичного, психічного і соціального здоров'я людей, забезпечення їх оптимальної життєдіяльності, недопущення хвороб та їх лікування, збільшення активної тривалості життя людини.

Головною метою держави в галузі охорони здоров'я є забезпечення умов для досягнення максимальних термінів природної тривалості життя, високої якості духовного й фізичного здоров'я, ефективної репродукції здорової нації. Держава захищає громадян та оточуюче їх середовище шляхом створення розвиненої законодавчої й нормативно-правової бази, виходячи з Конституції України, міжнародних конвенцій та інших угод про захист прав, здоров'я та гідності людини.

Головна мета фахової діяльності лікаря (практика й ученого) – збереження та захист життя й здоров'я людини в пренатальному та постнатальному періоді,

профілактика захворювань і відновлення здоров'я, а також зменшення страждань при невиліковних захворюваннях, при народженні та настанні смерті.

Діяльність лікаря вимагає від нього гуманного ставлення до людей, поваги до їх автономії, співчуття та співучасті, доброзичливості, благодійності та милосердя, терплячості, взаємодовіри, порядності та справедливості.

Етичне ставлення до особистості пацієнта не припиняється й після його смерті. Лікар виконує свої обов'язки з повагою до життя, гідності та автономії кожної особи на засадах морально-етичних принципів суспільства, власної моральної позиції та совісті, керуючись Клятвою лікаря України та Етичним кодексом лікаря України.

Він несе всю повноту відповідальності за свої рішення й дії щодо життя та здоров'я пацієнтів, тому зобов'язаний систематично професійно удосконалюватися, використовуючи у своїй діяльності найбільш ефективні досягнення медичної науки, у порядку, встановленому законодавством.

Гуманні цілі, яким служить лікар, дають йому підставу вимагати законного захисту його морально-етичних позицій і принципів, особистої гідності, необхідного матеріального забезпечення, створення умов для здійснення фахової діяльності.

Лікар повинен надавати медичну допомогу хворим незалежно від віку, статі, раси, національності, віросповідання, соціального стану, політичних поглядів, громадянства та інших немедичних чинників, повинен сумлінно виконувати взяті на себе зобов'язання, етичні норми й правила стосовно установи та колективу, в якому він працює або працював колись. Лікарі своїм професіоналізмом, морально-етичними переконаннями, поведінкою в будь-яких життєвих ситуаціях, ставленням до людини й до виконання своїх фахових обов'язків мають бути гідним прикладом для своїх учнів та інших членів суспільства.

Лікар зобов'язаний усіма доступними йому засобами (лекції, бесіди, ЗМІ, Інтернет тощо) пропагувати здоровий спосіб життя та зразково дотримуватися його норм і правил. Він має бути чесним із пацієнтами та колегами, повинен боротись із професійними недоліками інших лікарів, розвінчувати обман і шахрайство.

Важливий принцип – ставитися до хворого як до цінного помічника та надійного партнера, зберігаючи при цьому відповідальність за результати лікування.

Головними загрозами національній безпеці України у сфері охорони здоров'я є демографічна криза, виникнення масштабних епідемій і пандемій, масове поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу, туберкульозу, наркоманії та алкоголізму.

Значущою проблемою для України є високий рівень загальної захворюваності населення, який одночасно з широким поширенням чинників

ризиком захворювань, епідемії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу, постарінням, неспроможністю забезпечити гарантовані права особи на доступну та якісну медичну допомогу й невідповідністю ресурсного забезпечення галузі охорони здоров'я, відсутністю рівного, прозорого доступу до медичної допомоги сприяють поглибленню медико-демографічної кризи з подальшим виснаженням як ресурсів охорони громадського здоров'я та соціального захисту, так і ресурсного потенціалу країни в цілому.

Дуже вагомими є втрати суспільства в результаті розладів здоров'я, а саме: скорочення середньої очікуваної тривалості життя (різниця з економічно розвиненими країнами світу становить понад 10 років), що зумовлює низькі позиції України в рейтингу за Індексом людського розвитку; щорічні втрати близько 4 млн людино-років потенційного життя та від 48 до 89 млрд грн. недовиробленого національного продукту; здійснення близько 5 млрд грн. соціальних виплат за рік (на страхову допомогу у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю разом із виплатами через виробничі травми та професійні захворювання). Близько половини смертельних випадків у віці 25-64 роки (57% у чоловіків і 52% у жінок) належать до таких, яких можна було б уникнути. Низька народжуваність і висока смертність призвели до поглибленого зниження природного приросту населення.

Гострою соціально-демографічною проблемою є не стільки зменшення чисельності населення, скільки трансформація його вікової структури, зокрема зростання питомої ваги осіб старших вікових груп.

У демографічному аспекті поступове зростання питомої ваги людей похилого віку впливає на характер відтворення населення, погіршення статевовікової структури, скорочення народжуваності.

В економічному аспекті збільшення навантаження людьми похилого віку на працездатне населення, зменшення природного поповнення трудових ресурсів ставлять проблеми на шляху розвитку суспільного виробництва.

У соціальному аспекті старіння викликає необхідність додаткової турботи про старих людей, чисельність яких зростає дуже швидко. Відбувається збільшення непродуктивних витрат суспільства на утримання та обслуговування пенсіонерів.

Необхідна кількість та якість народонаселення (у тому числі статевовікова структура) може бути забезпечена за рахунок його відновлення та приросту через проведення державою ефективної соціальної, демографічної та освітньо-виховної політики; збереження (зменшення втрат) – за рахунок ефективної охорони здоров'я, навколишнього середовища та правопорядку.

Як і в цілому світі, найчастіше в Україні люди помирають від хвороб системи кровообігу, онкологічних захворювань. Серцево-судинні захворювання (ССЗ) є основною причиною захворюваності та смертності у світі. Порівняння даних вітчизняної статистики зі світовими даними та аналіз структури смертності при проведенні розтинів показує, що в Україні має місце значна

(більше як у 3 рази) гіпердіагностика хронічних форм ішемічної хвороби серця (ІХС) як у клініці, так і при посмертному дослідженні. Водночас не діагностуються більше половини випадків гострих форм ІХС, зокрема інфаркту міокарда (ІМ). Це призводить до значного викривлення показників як захворюваності, так і смертності. Крім того, це негативно впливає на процеси діагностики й лікування та спричинює спотворення структури призначення препаратів.

Захворюваність і смертність від злоякісних новоутворень в Україні постійно зростають у зв'язку з несприятливою екологічною ситуацією та значним постарінням населення. Протягом життя кожен третій-четвертий чоловік і кожна п'ята жінка можуть захворіти на рак, який входить до переліку трьох основних причин смерті в усіх вікових групах населення після 50 років. Він є причиною більше ніж 15% усіх летальних випадків і поступається за цим показником лише ССЗ. В Україні кожного року діагностується більше 150 тисяч нових випадків злоякісних новоутворень. Майже 90 тисяч мешканців України щороку помирають від раку, при чому 35% померлих – особи працездатного віку. Через запізнілу діагностику онкологічних захворювань залишається високим відсоток (38-40%) онкологічних хворих, які помирають протягом одного року після встановлення діагнозу. У розвинених країнах світу цей показник не перевищує 30%.

Цукровий діабет також є серйозною медичною та соціальною проблемою. Витрати на організацію допомоги хворим із діабетом оцінюються більше ніж у 2-3% від загальних видатків охорони здоров'я. В Україні відмічається приріст показника поширеності цукрового діабету за 5 років на 26%

Психічне здоров'я також є важливою складовою національної безпеки, оскільки забезпечує соціальну єдність, продуктивність праці, суспільні спокій і стабільність, що сприяє зростанню соціального капіталу та економічному розвитку суспільства. На жаль, в Україні поширення психічних розладів із кожним роком підвищується, із часом відбувається їх своєрідне накопичення в популяції. Особливо важливим є те, що люди звертаються за спеціалізованою допомогою не на ранніх стадіях розвитку хвороб, коли ще є можливість більш ефективно вплинути на їх подальший перебіг, а тоді, коли вони через свій психічний стан вже не можуть соціально адаптуватися в суспільстві.

Гостра епідемічна захворюваність (в основному – на інфекційні захворювання, що передаються повітряно-крапельним шляхом) також може представляти реальну загрозу населенню країни і національній безпеці в цілому. Це зумовлено тим, що в період розпалу, наприклад, епідемії грипу на роботу може не виходити більше третини працездатного населення. А якщо врахувати перевантаження системи охорони здоров'я в такі моменти, то лише економічні наслідки цього можуть бути порівняні з результатами фінансово-економічних криз або катастрофічних природних явищ.

Медичним доказом «соціального неблагополуччя» є поширення в Україні венеричних хвороб. Світовий досвід свідчить, що поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу призводить до зменшення тривалості життя, зростання потреби в медичних послугах, загострення проблем бідності, соціальної нерівності та сирітства, подолання яких потребує постійного збільшення видатків з державного бюджету. За критеріями Об'єднаної програми ООН із ВІЛ/СНІДу та ВООЗ стан поширеності ВІЛ-інфекції/СНІДу в Україні класифікується як концентрована епідемія. Погіршення ситуації із захворюваністю на ВІЛ-інфекцію та збільшення кількості хворих на СНІД зумовлено рядом соціально-економічних причин: невідповідністю темпів розвитку інфраструктури медичної й соціальної допомоги темпам поширення епідемії; недостатнім фінансуванням заходів із профілактики та лікування; недосконалою системою інформування населення з питань запобігання інфікуванню. Масове поширення цієї хвороби в Україні створює загрозу особистій, громадській і державній безпеці, спричиняє важкі соціально-економічні та демографічні наслідки, що зумовлює необхідність застосування спеціальних заходів щодо захисту прав і законних інтересів громадян і суспільства.

Небезпеку для населення України також становить соціально зумовлена епідемія туберкульозу. На сучасному етапі Україна віднесена до групи країн із високим рівнем захворюваності на туберкульоз і має вищий рівень захворюваності, ніж в більшості країн Центральної та Східної Європи.

Тема 7. Державна соціальна політика у сфері сім'ї, материнства та дитинства

1. Сім'я як соціальний інститут. Сім'я - це соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, котрі перебувають у шлюбі, їх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей.

Сім'я - це мала соціальна група, заснована на офіційному чи громадському шлюбі або кровному спорідненні, члени якої об'єднані сумісним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними і моральними зобов'язаннями по відношенню одне до одного, родинними традиціями.

А. Харчев дає визначення сім'ї як історично-конкретній системі взаємовідносин чоловіка та жінки, батьків та дітей, малу групу, члени якої пов'язані шлюбними, кровними, батьківськими відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю.

На думку Б. Ковбаса і В. Костіва, сім'я це «...динамічна мала соціальна група людей, поєднана спільністю проживання й родинними стосунками, спільністю формування та задоволення соціально-економічних та біологічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю».

І.М. Трубавіна характеризує сім'ю як ідеальну модель з огляду на такі її ознаки: спільний побут, наявність прав та відповідальності перед суспільством за всіх членів, її неповторність та унікальність, наявність шлюбних, кровних, всиновлених зв'язків між членами родини, наявність сімейних цінностей, забезпечення почуття безпеки тощо.

За визначенням О. Безпалько, сім'я є першоосною духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. Протягом усього життєвого шляху особистості сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує та визначає своєрідність її життєдіяльності.

За А. Капською сім'я - це соціальний інститут, який протягом всього життя особистості є найближчим соціальним середовищем та виступає провідним фактором соціалізації особистості. Сім'я виступає першоджерелом духовного, економічного та суспільного розвитку дитини.

Отже, сім'я - це явище, яке має певні стадії, розвивається в змінних соціально-економічних умовах та залежно від розвитку суспільства. Сім'я є тим соціальним інститутом, який торкається всіх сфер життєдіяльності людини. Сім'я завжди була, є і буде визначальним інститутом у вихованні, розвитку та становленні дитини, що забезпечує дитині захист, безпеку, стабільність тощо.

Сім'ю можна розглядати як структурну соціальну одиницю суспільства, що відображає у своєму мікрокліматі загальний стан усього середовища, всі його протиріччя, впливи та відповідні суттєві перетворення. Сім'я реагує на зовнішні суспільні проблеми порушенням внутрішніх зв'язків, що протягом десятиліть формувались і передавались із покоління в покоління у формі сімейних традицій.

Кожну сім'ю слід розглядати як підсистему суспільства, залежну від різних соціально-економічних умов держави та її політики стосовно сім'ї і дитинства і як окрему педагогічну систему, компонентами якої є батьки та діти на рівні їхньої суб'єкт-суб'єктної взаємодії. В той же час сім'я акумулює у собі всю сукупність суспільних відносин: соціальних, національних, політичних, економічних, соціокультурних, завдяки чому дитина з народження залучається у систему суспільних відносин. Тому сім'ю можна розглядати як своєрідну модель всього суспільства. К.Д. Ушинський визначав, що "суспільне виховання є для народу насамперед його сімейне виховання". Таке розуміння сім'ї посилює її соціалізуючий аспект.

Соціальні системи бувають стабільними тільки у тому випадку, якщо вони здатні змінюватися на вимогу оточення. Сім'я (як соціальна система) у своєму розвитку проходить через різні фази, які вимагають від неї змін (народження дитини, дорослі діти залишають дім тощо). Якщо сім'я не справляється з

необхідною в кожній фазі реорганізацією, виникає ризик її дисфункції (порушення або дисгармонійної роботи).

На сучасному етапі суспільного буття українська сім'я має багато проблем, які впливають на її нормальну життєдіяльність, порушують її функції. До актуальних проблем сім'ї в сучасному соціумі можна віднести: зниження кількості зареєстрованих шлюбів, збільшення кількості розлучень, погіршення матеріального становища родин, вплив таких негативних явищ, як алкоголізм, наркоманія, проституція, злочинність та інших явищ на стійкість сімейних стосунків тощо. Зазначені проблеми призводять до зменшення кількості благополучних сімей, тобто сімей, які повноцінно виконують свої функції.

Сім'я як окремий соціальний інститут виконує низку соціальних функцій. Функції сім'ї – основи її життєдіяльності, що дозволяють забезпечувати найважливіші потреби кожного члена сім'ї, загальносімейні (групові) потреби, найважливіші потреби суспільства. Функції сім'ї корелюються з умовами життєдіяльності суспільства в цілому і відповідно змінюються залежно від стану суспільства, рівня суспільних потреб та вимог.

Функції сім'ї досліджувалася такими науковцями, як Ю. В. Василькова, Т. В. Кравченко, вони виділяють репродуктивну, виховну, економічну, господарсько-побутову, соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусну, емоційну, соціокультурну. Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицький визначають такі функції сім'ї: виховна, господарсько-побутова функція сім'ї, емоційна та функція духовного (культурного) спілкування.

До основних функцій сім'ї включають сексуальну, репродуктивну (народження дітей), виховну, господарсько-побутову (ведення спільного господарства) і соціалізаційну (прилучення до соціальних норм, правил, засвоєння соціального досвіду і соціальних ролей).

Окреме місце, з погляду суспільної значущості, посідає виховна функція сім'ї. Порівняно з іншими функціями вона має наскрізний характер і пов'язана практично з кожною із них, оскільки передача суспільних норм, цінностей, досвіду стосується всіх сфер як сімейної діяльності, так і життєдіяльності суспільства. Виховна функція сім'ї полягає у створенні такого морально-психологічного клімату, який є найбільш сприятливим для повноцінного фізичного, інтелектуального, психічного, морального, естетичного, соціального розвитку дітей, відповідно до їх вікових можливостей та індивідуальних потреб і проблем.

У випадку виникнення складних життєвих обставин, які сім'я не може вирішити без сторонньої допомоги, виконання окремих функцій забезпечується неналежним чином, що в свою чергу впливає на забезпечення життєво необхідних потреб членів сім'ї (табл. 2).

Таблиця 2

Вплив порушення функцій на виховний потенціал сім'ї

Функція сім'ї	Характеристика функції	Вплив дисфункції на виховний потенціал сім'ї
Репродуктивна (дітонародження)	Продовження роду, народження дітей, задоволення потреби в дітях	Не підготовленість молодого покоління до народження та виховання дітей
Виховна	Передача батьками дітям досвіду, культурної спадщини, формування ціннісних орієнтацій, забезпечення трудового, розумового, фізичного, морально-етичного та іншого розвитку дитини, формування інтересів, прищеплення соціально схвалених зразків поведінки	Порушення розвитку дитини, несформованість власного "Я", відсутність соціально схвалених форм поведінки, відсутність або нерозвиненість соціальної норм поведінки, важковиховуваність, девіантні прояви у поведінці, невиконання обов'язків, використання фізичних методів покарання у вихованні, порушення в емоційно-вольовій сфері дитини
Матеріально-економічна	Забезпечення економічних засад для існування сім'ї, організація домашньої праці, матеріальна підтримка членів сім'ї, планування бюджету	Діти не готові до ведення домашнього господарства, не раціональний розподіл обов'язків по веденню господарства серед членів сім'ї, відсутність створення побутових умов (іграшок, місця для роботи, підготовки домашнього завдання, ліжка тощо), потреби сімей не забезпечуються, пошук "легкого" шляху заробляння грошей, крадіжки, скоєння злочинів, малозабезпеченість
Господарсько-побутова	Організація і ведення побуту, створення сімейного затишку, благоустрій житла	Порушення санітарно-гігієнічних умов житла, не сформованість чи відсутність естетичного смаку, аварійний стан помешкання
Рекреаційна (дозвіллева)	Організація та проведення дозвілля та відпочинку, розвиток інтересів	Відсутність знань та вмінь вибору правильних, соціально схвалених форм проведення дозвілля, поява та розширення негативних субкультур серед підлітків та молоді
Психотерапевтична (емоційна)	Задоволення потреб в емоційній підтримці, психологічному	Нервова напруженість, перебування у стані стресу, відсутність почуття

	захисті, психологічна терапія, емоційна стабільність особистості, підтримка в різних життєвих ситуаціях	безпеки та захищеності
Комунікативна	Спілкування, контакт між всіма членами родини, задоволення потреби у духовному спілкуванні, організація внутрісімейного спілкування	Відсутність стійкої структури сім'ї, проблеми у психічному здоров'ї дитини через відсутність постійного спілкування з двома батьками, втрата зв'язку між поколіннями
Соціального контролю	Відповідальність членів сім'ї за поведінку її членів у суспільстві, в різних сферах діяльності, виконання обов'язку між подружжям, батьками і дітьми, старшого покоління перед молодшим	Безвідповідальність за власну поведінку, відсутність соціального контролю, байдуже ставлення
Соціалізуючі функції	Забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда; формування статевої ідентифікації дитини; розвиток здібностей і потенційних можливостей; забезпечення дитині почуття захищеності; формування ціннісних орієнтацій особистості; оволодіння дитиною основними соціальними нормами	Відсутність адаптаційного потенціалу, порушення процесу адаптації до умов середовища, не сформованість "Я-образу"

Дисфункціональність сімей впливає на становлення та розвиток дітей, які в них виховуються, формує у них спотворену модель сімейних стосунків, що негативно впливає на підготовленість дитини до створення власної повноцінно-функціональної сім'ї у майбутньому.

2. Проблема соціальної виключеності (ексклюзії). В офіційних документах Європейської комісії соціальне виключення означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі у економічному, соціальному і громадському житті і(або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є таким неадекватним, що заважає (exclude) їм мати життєві стандарти та якість життя, які вважаються прийнятними у тому суспільстві, в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть у повній мірі користуватись своїми фундаментальними

правами. Соціальне виключення може поширюватися не лише на індивідуумів, а також на домогосподарства (households), територіальні громади, цілі райони.

У європейських країнах соціальне виключення, як правило, пов'язується з бідністю, вважається, що це прямий шлях до втрати громадянських прав. Людині, яка веде щоденну боротьбу за фізичне виживання, ніколи цікавитися громадським, політичним чи культурним життям суспільства. Водночас влада у цих сферах поступово зосереджується в руках вузького кола "професіоналів", і відокремленими від прийняття рішень стають вже не тільки соціально виключені, маргінальні групи, а й уся громада. Таким чином, соціальне виключення є не менш важливим для громади, ніж для самих "виключених".

Категорії соціального виключення та бідності тісно взаємопов'язані. Так, у сучасній економічній теорії різновидом відносної концепції бідності є теорія "відносних позбавлень", яка ґрунтується на тому, що люди мають не тільки фізіологічні потреби, а й право брати повноцінну участь у суспільному житті. Тому вважається, що визначення бідності має обов'язково будуватися на результатах опитувань населення щодо достатності власних доходів та доступності до базових стандартів суспільної активності. З таким підходом тісно пов'язується гуманістична концепція, яка трактує бідність як позбавлення людини ресурсів для розвитку, оскільки вони не можуть задовольнити свої базисні потреби – в якісних медичних послугах, у достатньому та збалансованому харчуванні, в можливості жити в нормальному соціально-економічному середовищі (особиста безпека, житло, транспорт, засоби зв'язку тощо), в освіті, професійній підготовці, дозвіллі.

Як стан економічної залежності (коли для виживання потрібна допомога), уперше на початку ХХ століття розглядав бідність Г. Зіммель. Він вважав, що бідність – це не брак ресурсів; бідний той, хто внаслідок нестачі ресурсів змушений отримувати допомогу(або мав би її отримувати) згідно з соціальними нормами.

У найбільш загальному розумінні соціальне виключення означає невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності, що склалися в суспільстві, що зумовлюється передусім порушенням(невиконанням) чинного законодавства в умовах перехідного суспільства.

Як правило, характерними рисами соціального виключення визнають:

- низькі рівні споживання та доходу індивідів чи груп;
- обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту;
- переважно пасивний тип взаємодії з суспільством.

Наприкінці ХХ ст. при вивченні соціальних проблем економіки почали приділяти велику увагу морально-етичним, історико-культурним, соціально-психологічним чинникам, які визначають економічні інтереси і поведінку людей.

Нобелівський лауреат 1998 р. А. Сен, який отримав премію за розвиток теорії добробуту (теорії суспільного вибору), аналізуючи механізми державного

розв'язання соціальних проблем, зауважує, що вони як правило, не дають бажаних результатів. Тому він пов'язує проблеми економіки добробуту з етичними принципами, з поняттями свободи, прав, загальної взаємозалежності та визнанням множинності етично важливих тверджень. У 1970 р. вийшла фундаментальна праця А. Сена "Коллективний вибір і суспільний добробут", де А. Сен запропонував формули для вимірювання рівня бідності та рівня добробуту.

"Формула бідності":

$$P = H[L+(1-L)G] \quad (1),$$

де P – бідність; H – населення; G – коефіцієнт Джині; L – індекс розподілу доходів, $0 < L < 1$.

Цей показник обчислюється за допомогою коефіцієнта Джині спеціально для індивідуумів, які знаходяться нижче порогу бідності, і називається індикатором Сена. На даний час за допомогою цього індикатора визначається глибина бідності. А.Сен також ввів індикатор добробуту:

$$I = Y(1-G) \quad (2),$$

де I – індикатор добробуту; Y – використовуваний традиційно дохід на душу населення.

На його думку, важливо врахувати діяльність, яка створює добробут. Також у цьому індексі важливо врахувати стан здоров'я населення. За пропозицією А. Сена ООН використовує такі індикатори суспільного добробуту людства: тривалість життя; рівень освіти (відсоток грамотних дорослих, а також відсоток дітей, які ходять до школи); умови життя – ВВП на душу населення.

Ще одна тема, яка представлена у працях А. Сена, – добробут бідних – використовується для вивчення проблеми голоду в сучасному світі. А. Сен зробив висновок про помилковість ідеї, що голод виникає від нестачі продовольства. Голод може з'явитися і з'являється в деяких країнах при такому ж рівні виробництва продовольства, як і до голоду. Важливий висновок А. Сена полягає у тому, що здатності індивідуума складають головну компоненту для досягнення рівності, тобто для цього досягнення необхідно змінити системи освіти й охорони здоров'я. Ці характеристики, на його думку, складають основу вартості людського капіталу.

А. Сен наголошував на тому, що деприваціям характерні багатомірність і відносний характер, визначав депривацію як виключення з соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим проявом бідності спроможностей (capability poverty), по-друге, може призводити до інших депривацій, що у свою чергу ще більше обмежують життєві можливості.

На відміну від бідності, поняття соціального виключення акцентує увагу на нестачі у індивідів низки прав, обмеженості доступу до інституцій, що розподіляють ресурси, насамперед – ринку праці. Західні дослідники запропонували перелік громадянських прав, що склав основу для розробки концепції соціального виключення, а саме: право на допомогу при народженні,

безпечний і здоровий життєвий простір, адекватне харчування, на доступну медичну допомогу, якісну практичну освіту, на політичну участь, на економічно продуктивне життя, захист від безробіття, на гідну старість та пристойне поховання. Якщо дослідження бідності акцентували увагу на статичності явища (передусім недостатньому рівні споживання), то нова концепція зосереджує увагу на динамічних аспектах нерівності. В ній уводиться поняття "множинності соціальних проблем" – накопичення взаємопороджуючих життєвих обставин. Концепція активно орієнтована на практичну діяльність у сфері соціальної політики, спрямована на зміну способів подолання бідності з метою підвищення життєвих шансів певних груп населення. В концепції також наголошується, що зростання національного багатства саме по собі не вирішує проблеми накопичення несприятливих життєвих обставин. До них призводять не низькі доходи, а нерівність в них.

Маляренко Т. А. підкреслює ще одну характеристику соціального виключення – інституціонального. Це обмежений доступ громадян до законодавчої системи, інститутів держави, небажання людей покладатись на них у вирішенні щоденних проблем. Пропонується концепція безпеки держави на засадах прав людини.

Все ж головна категорія соціального виключення – бідність. Це складна система соціальних процесів, яка зумовлює перебудову матеріальної та духовної культури всього суспільства, а не лише збіднілих груп населення. Вона визначає стійкий соціальний тип і спосіб життя бідних, формується як соціальна пастка, як система порочних кіл, з яких не можливо вирватися:

а) породжує тіньову економіку, яка, у свою чергу, виступає причиною бідності; б) людина спроможна купувати лише найнеобхідніші блага, що суттєво знижує споживчий попит, орієнтує виробництво на створення дешевих примітивних благ; в) зростання безробіття здійснює тиск на зарплату, а, отже, відносно біднішою стає частка працюючого населення; г) погіршення фізичного та духовного здоров'я населення приводить до зростання смертності, падіння народжуваності. Отже, бідність породжує бідність.

У Декларації тисячоліття, розробленій ООН, підтверджується: "Бідні – це не тільки люди з низькими доходами, але також і люди, які були позбавлені можливості мати хороше здоров'я, освіту і інші аспекти людського благополуччя.. Бідні матері з більшою вірогідністю вмирають при народженні дітей; діти з бідних сімей з більшою вірогідністю матимуть малу вагу у зв'язку з недостатнім харчуванням і, відповідно, будуть більш схильні до ранньої смертності від дитячих захворювань; діти з бідних сімей здобувають менше освіти, а деякі з них можуть не здобути взагалі ніякої освіти; і гендерна нерівність більше виявляється серед бідних, виключаючи їх з визнаних переваг і можливостей розвитку. Ці характеристики, у свою чергу, сприяють подальшому збереженню бідності, обумовленої малими доходами".

Більшість бідних знаходяться в полоні порочного кола. Людина, народжена бідним, має більше шансів померти бідним, чим багатим. Низький рівень доходів населення породжує замкнуте коло бідності, оскільки він є причиною недостатнього рівня заощаджень та інвестицій, а це, в свою чергу, зумовлює низькі темпи нагромадження капіталу, низьку продуктивність праці, і знову – низький рівень доходів.

Ось декілька механізмів цього порочного кола.

1) Існують специфічні сім'ї, які з певних причин живуть на межі виживання. Це багатодітні, інваліди, неповні сім'ї, молоді сім'ї. Їхня бідність відтворюється в наступних поколіннях. Шанси вирватися із порочного кола знаходяться поза ним – держава, суспільні організації тощо;

2) низька кваліфікація робочої сили і нерозвиненість системи народної професійної підготовки зумовлюють низький рівень ефективності виробництва, низьку частку зарплати в структурі собівартості продукції, неплатоспроможність працівників у придбанні споживчих благ;

3) недосконалі інституціональні механізми регулювання зайнятості не сприяють зростанню стимулів до праці, породжують тіньові процеси, міграцію робочої сили тощо;

4) бідність зумовлює специфічний опортуністичний тип поведінки людини в трудовій сфері;

5) вимушений тип ставлення до праці у працівників з низькою зарплатою не сприяє розвитку здібностей, ініціативи, продуктивності тощо;

6) відсутність економічних стимулів до праці зумовлює відсутність необхідної ринкової ментальності, недостатню підприємливість тощо.

Поряд з бідністю проявом соціального виключення є пряме порушення базових прав людини – на якісну освіту, на медичні послуги і добре здоров'я, на прийнятний рівень життя, на доступ до культурного надбання, на захист своїх інтересів і загалом на участь в економічному, соціальному, культурному, політичному житті – та ознакою низького рівня людського розвитку в країні. Таким чином, окремі люди, групи або цілі співтовариства страждають від взаємопов'язаних проблем, таких як безробіття, низька кваліфікація, низький рівень доходів, погані умови життя, високий рівень злочинності, розпад сімей тощо.

3. Державна соціальна політика щодо сімей. У першу чергу, на рівні наукового-методичного та законодавчого визначення має бути обґрунтовано, які саме категорії сімей і за яких обставин потребують соціальної підтримки. Розподіл категорій сімей за певними потребами дозволяє змодельовати ефективні методики соціальної роботи за окремими напрямками, а не підходити до вирішення соціальних проблем сімей "загалом", як це відбувається на даний час в системі соціальної роботи.

Науковці використовують різні підходи щодо класифікації сімей, в яких окрема увага приділяється сім'ям, які мають проблеми у функціонуванні.

Відповідно до соціально-педагогічного підходу сім'ї класифікуються за структурою, за стилем виховання, за виховним потенціалом, за матеріальним становищем, за соціальним складом, за місцем проживання, за сімейним стажем, за кількістю дітей, за виконанням основних функцій та ін. І саме в рамках даного підходу зустрічається велике різноманіття термінів, що характеризують сім'ї, які потребують допомоги у вирішенні своїх проблем. Це неповні сім'ї, багатодітні, малозабезпечені, неблагополучні сім'ї, сім'я групи ризику, конфліктна сім'я, функціонально неспроможні сім'ї, зовні благополучні, асоціальні сім'ї тощо.

Розглянемо більш детально термінологічні поняття, які використовуються в науково-методичній літературі для визначення сімей, які потребують соціальної підтримки.

Функціонально-неспроможна сім'я - сім'я, яка в силу об'єктивних та суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, що не дозволяє забезпечити найважливіші життєві потреби дитини (дітей), створити належні умови для забезпечення її життєдіяльності та розвитку, найважливіші потреби кожного члена сім'ї, загальносімейні (групові) потреби.

До функціонально-неспроможних сімей відносяться сім'ї, які не мають можливості забезпечити дитині, що в них виховується, необхідний економічний, психологічний, соціальний рівень задоволення її життєвих потреб. Поряд з тим, ці фактори не є обов'язковою умовою негативного впливу батьків і сімейного життя на розвиток і формування особистості дитини. Сім'я, яка не може задовольнити одну або кілька життєво необхідних потреб дитини, може їх компенсувати або ж знівелювати негативний вплив за рахунок активізації наявних ресурсів сім'ї або залучення зовнішніх чинників, одним із яких може стати соціальна підтримка такої сім'ї.

Проблеми, з якими стикаються сучасні сім'ї, можна розподілити відповідно до функцій сім'ї та характерних систем взаємовідносин таким чином:

- порушення механізму адаптації сім'ї до динамічних процесів у суспільно-політичній та економічній сферах;
- послаблення її захисної функції (як матеріальної, так і психологічної);
- структурно-функціональна трансформація сім'ї за невизначеності або суперечливості сімейних ролей;
- зниження значення сім'ї в системі життєвих цінностей особистості з подальшою переорієнтацією значної частини молоді на позашлюбні стосунки, повторний шлюб;
- погіршення дитячо-батьківських взаємин, зумовлене невідповідністю та догматичністю батьківських норм;
- орієнтація подружжя на малодітну сім'ю;

- загострення суперечностей між партнерами в орієнтації сім'ї на демократичний (з боку жінок) або патріархальний (з боку чоловіків) розвиток;
- дисфункціональний розвиток сім'ї, ознаками якого є: тенденція до домінування, боротьба за владу обох партнерів, неузгодженість рольової поведінки, негнучкість встановлених норм, маніпуляція партнером або дітьми, ігнорування потреб і почуттів членів сім'ї;
- ускладнення сімейної адаптації молодого подружжя внаслідок неадекватних дошлюбних очікувань, завищених вимог до партнера;
- нестабільність життєвих планів в умовах економічної нестабільності.

Використовуються терміни, що визначають дисфункцію сім'ї через неможливість повноцінно виконувати соціальні функції:

Кризова сім'я - сім'я, яка не виконує своїх базових функцій, має низку проблем і не може розв'язати їх самостійно без професійної допомоги спеціаліста.

Проблемна сім'я – це така сім'я, яка не спроможна виконувати свої функції, самостійно вирішувати, подолати свої проблеми, потребує допомоги фахівців. Її спосіб життя, як правило, не є прийнятним у суспільстві.

Неблагополучну сім'ю можна розглядати як крайній прояв функціональної неспроможності сім'ї виконувати по відношенню до дитини виховну та комунікативну функції, що негативно впливає на її соціальний, духовний, фізичний розвиток, призводить до порушення родинних стосунків, виходу дитини із сім'ї.

Сім'я неблагополучна – сім'я, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини. До неблагополучних належать сім'ї: де батьки алкоголіки, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя, вступають в конфлікт з морально-правовими нормами суспільства; сім'ї зі стійкими конфліктами між батьками, батьками і дітьми; неповні сім'ї; зовні благополучні сім'ї, які систематично припускаються серйозних помилок, прорахунків у сімейному вихованні через низьку педагогічну культуру та неосвіченість (сім'ї де взаємостосунки з дітьми носять формальний характер; де відсутня єдність вимог до дитини, має місце бездоглядність, надмірна батьківська любов, надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань, сім'ї "нових українців" та ін.).

Неблагополуччя сім'ї визначають за такими вимірами:

- фізично-матеріальне неблагополуччя сім'ї;
- афективним - порушення емоційних стосунків у сім'ї;
- раціональним (інтелектуальним) - відсутність спільного змістовного дозвілля;
- соціальним (культурним) - неблагополуччя у сфері внутрішніх та зовнішніх комунікацій сім'ї;

– духовним (ідеологічним) - неблагополуччя у сфері духовного і морального здоров'я.

Визначення неблагополуччя сім'ї дається через оцінку вихованого впливу сімейного оточення на дитину, рівня виконання батьками своїх батьківських обов'язків. Саме роботу з неблагополучними сім'ями можна розглядати як профілактику соціального сирітства, виходу дитини із біологічної сім'ї.

Також у практиці соціальної роботи використовується також термін "сім'я соціального ризику", що диктує потребу соціальної підтримки сім'ї через невиконання основних соціальних функцій. Сім'я соціального ризику - соціально незахищена сім'я, яка потребує соціальної допомоги і підтримки. Така сім'я об'єктивно не може повноцінно виконувати свої функції внаслідок складних соціальних умов.

До них належать: сім'ї, в яких виховується нерідна дитина (сім'ї опікунів, усиновителів, в яких дітей виховують нерідні батьки (вітчим або мачуха), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу); малозабезпечені сім'ї; багатодітні сім'ї; сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами; неповні сім'ї; молоді сім'ї тощо.

Надання соціальної підтримки сім'ям соціального ризику не є необхідною умовою, вони самостійно справляються з виконанням своїх соціальних функцій. Проте в таких сім'ях наявні фактори ризику, що при певних змінах ситуації провокують виникнення кризових станів з якими родина самостійно не зможе впоратися, що призведе її до розряду неблагополучних.

Сім'ї соціального ризику можуть бути класифіковані щодо несприятливих умов життєзабезпечення:

- соціально-демографічні - неповні, багатодітні, сім'ї, що перебувають у процесі розлучення тощо;
- матеріально-побутові – малозабезпечені, сім'ї, де є безробітні, тощо;
- медико-соціальні - сім'ї де є інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі тощо;
- психологічні і соціально-педагогічні - сім'ї, де простежуються недобра психологічна атмосфера, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків тощо;
- соціально-правові – сім'ї, де простежуються криміногенні прояви способу життя, є раніше засуджені тощо.

Перелічені категорії сімей не обов'язково є неблагополучними, поряд з тим їх можна віднести до групи ризику. На нашу думку більш вдалим є таке визначення сім'ї соціального ризику - сім'я, яка самостійно виконує свої соціальні функції, проте в ній наявні певні соціальні фактори, складні життєві обставини, що можуть спровокувати виникнення кризових явищ та потребу соціальної підтримки.

Порядком виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу

таких сімей (осіб), затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України №896 від 21 листопада 2013 р. визначено категорії сімей, які розглядаються як потенційні отримувачі соціальних послуг, тобто є сім'ями групи ризику. До потенційних клієнтів центрів соціальних служб віднесено сім'ї членами яких є:

- одинока матір (батько);
- діти, розлучені із сім'єю, які не є громадянами України і заявили про намір звернутися до компетентних органів із заявою про визнання біженцями;
- інваліди та діти-інваліди;
- особи, у тому числі діти, які постраждали від насильства, жорстокого поводження та торгівлі людьми;
- батьки, у яких діти відібрані без позбавлення батьківських прав;
- батьки, які подали заяву про розлучення або перебувають у процесі розлучення;
- батьки - трудові мігранти;
- засуджені до покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, або особи, що повернулися з місць позбавлення волі або перебувають у місцях попереднього ув'язнення;

Також сім'ями соціального ризику є опікуни (піклувальники) дітей, розлучених із сім'єю; сім'ї у яких діти перебувають в інтернатних закладах або оформляються до них; батьки виявили намір відмовитися від новонародженої дитини.

Також у педагогічній літературі зустрічається ряд термінів, які характеризують сім'ї щодо неналежного виконання окремих соціальних функцій:

- дисфункційна сім'я - сім'я, у якій члени сім'ї відтворюють неадекватні сімейні установки, ігноруючи погляди партнера, ігноруючи сімейні традиції, виявляють нестабільність і неузгодженість у формуванні внутрішньо-сімейних соціокультурних норм і традицій;
- педагогічно некомпетентна сім'я: сім'я в якій спостерігається брак педагогічних знань і навичок у батьків, що виявляється в неконструктивному стилі виховання;
- асоціальна сім'я - члени якої конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень;
- нестабільна сім'я - конфліктна сім'я, з низьким ступенем адаптації, з відсутністю необхідних матеріально-побутових умов для повноцінного функціонування, єдиних вимог до виховання дітей, не сформованістю сімейних традицій, з проявами низького рівня загальної та особистісної культури, асоціальної поведінки.

В наукових джерелах зустрічається також термін "зовні благополучні сім'ї". Це сім'ї, які припускаються серйозних помилок, прорахунків у сімейному вихованні, унаслідок невміння будувати правильні взаємини між членами сім'ї, батьки мають низький рівень педагогічної культури та освіченості. В таких

сім'ях помилки в системі сімейного виховання мають не ситуативний, а стійкий характер, постійно порушуються певні педагогічні вимоги до дітей.

До зовні благополучних сімей можна віднести сім'ї, у яких:

- спілкування батьків з дітьми носить формальний характер;
- відсутня єдність вимог до дитини;
- відсутність контролю з боку батьків за успішністю та поведінкою дитини або контроль носить однобічний характер;
- надмірна батьківська любов;
- надмірна суворість у вихованні, застосування фізичних покарань;
- має місце насильство з боку чоловіка (батька) щодо жінки, дитини;
- не враховуються у процесі сімейного виховання вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості дитини.

Починаючи з 2005 року, в практику соціальної роботи центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді з сім'ями, які виховують дітей, введено новий термін – сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах. Перелік обставин, які класифікують такі сім'ї наведено у спільному наказі семи міністерств "Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах" (від 14.06.2006 р. №1983/388/452/221/56/596/106). Відповідно наказу до сімей, які класифікуються як ті, що опинилися в складних життєвих обставинах, належать:

- сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самотійно, у зв'язку із інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї, безробіттям одного із членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості, як такий, що шукає роботу;

- сім'ї, у яких існує ризик передачі дитини до закладів для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування;

- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;

- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Порядком виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб), затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України №896 від 21 листопада 2013 р. внесено зміни у термінологію, що визначає сім'ї, які потребують соціальної підтримки, а саме: "сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах". Визначено, що до сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, належать сім'ї, які не можуть самотійно подолати або мінімізувати негативний вплив, певних життєвих обставин, зокрема:

- 1) жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;
- 2) відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї;
- 3) відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;

4) відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї, насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини);

5) тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку, малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї, що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею;

6) спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї частково або повністю не має здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;

7) ухиляння батьків від виконання обов'язків з виховання дитини;

8) відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;

9) стихійне лихо;

10) дискримінація осіб та/або груп осіб.

Поряд з тим термін "складні життєві обставини", визначений Законом України "Про соціальні послуги" вміщує значно ширший перелік життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність особи: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо. До складних життєвих обставин відносять також: погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння, втрату роботи, все, що викликає у людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, все, що веде до наростання напруги в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей.

Тобто простежується невідповідність між термінологією та критеріями, які визначають сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, і є об'єктом діяльності центрів соціальних служб для молоді.

Сім'я у складних життєвих обставинах - сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Враховуючи спрямування соціальної роботи з сім'єю на забезпечення безпечних і гармонійних умов розвитку і виховання дитини у ній, термін "сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах", як об'єкт діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, можна сформулювати через оцінку реалізації саме виховної функції.

Сім'я з дітьми у складних життєвих обставинах - сім'я, яка втратила свої виховні можливості у зв'язку з виникненням складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї,

негативно впливають на життя та розвиток дитини, причому наслідки цих обставин сім'я не може подолати самотійно.

Основним завданням центрів соціальних служб по роботі з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, визначається не процес надання соціальних послуг, а створення умов, за яких родина отримує спроможність самотійно вирішувати життєві проблеми.

Ще однією категорією сімей, які потребують соціальної підтримки є сім'ї, які виховують дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: прийомні сім'ї і дитячі будинки сімейного типу.

Прийомна сім'я - сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1-го до 4-х дітей на виховання та спільне проживання (відповідно Закону України "Про охорону дитинства") Функціонування прийомних сімей регулюється Положенням про прийомну сім'ю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України (2002 р.).

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менше п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (Сімейний кодекс України, стаття 256-2). Функціонування дитячих будинків сімейного типу регулюється Положенням про дитячий будинок сімейного типу, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України №564 від 26 квітня 2002 р.

Метою створення прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Особливістю прийомної сім'ї та дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ) як форми сімейного влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, є те, що:

– дитина, яка виховується в прийомній сім'ї/ДБСТ не позбавляється статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, за нею залишаються всі пільги, передбачені законодавством для таких категорій дітей;

– кандидати в прийомні батьки/батьки-вихователі обов'язково проходять курс підготовки, розрахований на осмислення батьками проблем, пов'язаних з приходом в сім'ю нового вихованця, опанування соціального статусу – вихователя прийомної дитини;

– обов'язковою умовою функціонування прийомної сім'ї/ДБСТ є державна соціальна підтримка, що реалізується у формі соціального супроводження;

– прийомні батьки/батьки-вихователі у вирішенні проблем прийомної дитини співпрацюють з соціальним працівником, який здійснює соціальне супроводження прийомної сім'ї/ДБСТ; соціальний працівник виступає посередником між прийомною сім'єю і державними структурами, які опікуються проблемами дітей;

- утримання прийомної дитини/дитини-вихованця в сім'ї фінансується державою, батькам виплачується грошове забезпечення;
- сім'я отримує статус "прийомної сім'ї"/"дитячого будинку сімейного типу" на підставі рішення місцевого органу виконавчої влади, між прийомними батьками/батьками-вихователями та органом, який приймає рішення про створення прийомної сім'ї, укладається договір/угода про влаштування дітей на виховання та спільне проживання, який визначає права та обов'язки обох сторін;
- контроль за функціонуванням прийомної сім'ї/ДБСТ здійснює служба в справах дітей .

Суттєвою відмінністю дитячого будинку сімейного типу від прийомної сім'ї є кількість вихованців - сім'я виховує від 5 до 10 дітей, що, відповідно збільшує психологічне і фізичне навантаження батьків-вихователів. Також однією з умов створення дитячого будинку сімейного типу передбачена можливість забезпечення житлом родини, відповідно до потреб забезпечення умов розвитку дітей-вихованців.

Тема 8. Державна соціальна політика у сфері житлово-комунальних послуг та поліпшення житлових умов життя населення

1. Житлово-комунальне господарство та його структура. Житлово-комунальне господарство (англ. house and municipal economy) (ЖКГ) - комплекс об'єктів та видів економічної діяльності, які забезпечують житлові та комунально-побутові потреби споживачів (громадян, організацій, підприємств) та створюють необхідні умови для нормальної життєдіяльності населення та функціонування населених пунктів.

ЖКГ становить приблизно третину основних фондів і споживає більше чверті енергетичних ресурсів країни. До складу галузі ЖКГ належать: експлуатація житлового фонду; ліфтове господарство; водопостачання; водовідведення; тепlopостачання; газопостачання; озеленення територій; утримання об'єктів благоустрою; ритуальні послуги; утримання кладовищ; зовнішнє освітлення; збір та вивезення твердих побутових відходів; утримання сміттєзвалищ; утилізація сміття; забезпечення роботи міськелектро транспорту; технічна інвентаризація; дорожнє господарство; зливові каналізація; технічне утримання мостів; інженерний захист територій; утримання парків; утримання пляжів; відловлювання бездомних тварин; утримання водних об'єктів; боротьба із карантинними об'єктами та бур'янами; боротьба із шкідливим впливом вод тощо.

Галузь ЖКГ містить по суті дві великі підгалузі: житлове господарство та комунальне господарство. Житлове господарство - це підсистема ЖКГ, для якої характерним є обслуговування і утримання житлового фонду, надання різноманітних комунальних послуг та виконання робіт безпосередньо у

житлових будинках, здійснення ремонтно-будівельних, спеціалізованих та монтажних-налагоджуваних робіт у житловому фонді, належна експлуатація громадських споруд.

Комунальне господарство - це підсистема ЖКГ, яка представлена сукупністю елементів комунального обслуговування й благоустрою, що надають комунальні послуги та забезпечують сприятливі умови життєдіяльності суб'єктів певної адміністративно-територіальної одиниці. Серед підприємств ЖКГ - суб'єкти різного організаційно-правового статусу та форм власності, чимало природних монополій. Не зважаючи на відмінності цих підгалузей, вони не можуть функціонувати одна без одної.

Основною метою галузі житлово-комунального господарства є задоволення потреб споживачів у житлово-комунальних послугах. Саме виходячи з розуміння цієї мети має будуватись державна політика в цій галузі.

В Україні триває процес реформування системи житлово-комунального господарства. Серед можна виділити такі: зміна законодавства з ціноутворення в сфері ЖКГ та приведення тарифів до рівня економічно обґрунтованих, централізація встановлення тарифів, скасування мораторію на стягнення пені за несвоєчасну оплату ЖКП, прискорення процесу створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), зміна законодавства щодо регулювання відносин ОСББ (зобов'язання власників житла створювати ОСББ), створення умов щодо залучення приватних управляючих компаній до обслуговування житлового фонду, залучення приватних інвесторів (зміни до законодавства щодо регулювання відносин під час передачі об'єктів водопровідно-каналізаційного господарства та теплопостачання в оренду та концесію, щодо публічно-приватного партнерства тощо).

Уряд схвалив Концепцію реалізації державної політики у сфері теплопостачання. Концепцією передбачено оптимальне поєднання різних видів теплопостачання - централізованого, автономного або індивідуального. Для зменшення залежності галузі від поставок газу частка альтернативних джерел енергії при виробництві теплової енергії повинна зрости. Однією з цілей Концепції є зменшення споживання теплової енергії, для чого передбачено запровадження енергоефективних заходів. Також передбачається модернізація обладнання, що забезпечить економічне споживання енергетичних ресурсів та зменшить втрати теплової енергії при виробництві та транспортуванні. Концепцією передбачається ряд заходів щодо фінансового оздоровлення галузі для покращення платіжної дисципліни та підвищення рівня розрахунків, вдосконалення тарифної політики, зокрема забезпечення переходу до стимулюючого тарифоутворення, поетапної монетизації субсидій. Реалізація заходів, передбачених Концепцією, дозволить зробити галузь теплопостачання високотехнологічною, залучити інвестиції, суттєво покращити економічний стан та подальший розвиток підприємств теплоенергетики, забезпечити якісне та надійне теплопостачання.

Класифікація житлово-комунальних послуг. Житлово-комунальні послуги поділяються за:

- функціональним призначенням;
- наявністю конкурентних засад;
- порядком затвердження цін/тарифів.

Кількісний показник житлово-комунальних послуг — одиниця вимірювання для обчислення обсягу отриманої споживачем послуги, визначена відповідно до вимог нормативів, норм, стандартів, порядків і правил згідно із законодавством.

Норми споживання — кількісні показники споживання житлово-комунальних послуг, затверджені згідно із законодавством відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Розподіл житлово-комунальних послуг за функціональним призначенням
1 група — комунальні послуги:

Централізоване постачання холодної води – забезпечення споживачів холодною водою за допомогою комплексу об'єктів, споруд, розподільних водопровідних мереж, пов'язаних єдиним технологічним процесом виробництва та транспортування холодної води.

Централізоване водовідведення (Каналізація) – господарська діяльність із відведення та очищення комунальних та інших стічних вод за допомогою комплексу об'єктів, споруд, колекторів, трубопроводів, пов'язаних єдиним технологічним процесом.

Централізоване опалення – забезпечення постачання споживачам теплової енергії за допомогою комплексу об'єктів, споруд, котелень, бойлерів, трубопроводів, пов'язаних єдиним технологічним процесом;

Централізоване опалення – послуга, спрямована на задоволення потреб споживача у забезпеченні нормативної температури повітря у приміщеннях квартири (будинку садибного типу), яка надається виконавцем з використанням внутрішньобудинкових систем тепlopостачання.

Централізоване постачання гарячої води – забезпечення споживачів гарячою водою за допомогою комплексу об'єктів, споруд, розподільних водопровідних мереж, пов'язаних єдиним технологічним процесом виробництва та транспортування гарячої води. Електропостачання. Газопостачання — реалізація природного або скрапленого газу шляхом транспортування його до споживача, обслуговування внутрішньобудинкових систем газопостачання. Вивезення побутових відходів тощо.

2 група – послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій:

- прибирання прибудинкової території;
- прибирання сходових клітин;

- вивезення побутових відходів (збирання, зберігання, перевезення, перероблення, утилізація, знешкодження та захоронення);
- прибирання підвалу, технічних поверхів та покрівлі;
- технічне обслуговування ліфтів;
- обслуговування систем диспетчеризації;
- технічне обслуговування внутрішньобудинкових систем: гарячого водопостачання;
- холодного водопостачання; водовідведення; централізованого опалення; зливової каналізації;
- дератизація;
- дезінсекція;
- обслуговування димовентиляційних каналів;
- технічне обслуговування та поточний ремонт систем пожежної автоматики та димовидалення, а також інших внутрішньобудинкових інженерних систем у разі їх наявності;
- поточний ремонт конструктивних елементів, внутрішньобудинкових систем гарячого і холодного водопостачання, водовідведення, централізованого опалення та зливової каналізації і технічних пристроїв будинків та елементів зовнішнього упорядження, що розміщені на закріпленій в установленому порядку прибудинковій території (у тому числі спортивних, дитячих та інших майданчиків);
- поливання дворів, клумб і газонів;
- прибирання і вивезення снігу, посипання частини прибудинкової території, призначеної для проходу та проїзду, протижелезними сумішами;
- експлуатація номерних знаків на будинках;
- освітлення місць загального користування і підвалів та підкачування води;
- енергопостачання ліфтів;
- періодична перевірка, обслуговування і ремонт квартирних засобів обліку води та теплової енергії, у тому числі їх демонтаж, транспортування та монтаж після перевірки.

3 група – послуги з управління будинком, спорудою або групою будинків:
балансоутримання; укладання договорів на виконання послуг; контроль виконання договорів.

4 група – послуги з ремонту приміщень, будинків, споруд:

- заміна та посилення елементів конструкцій та мереж;
- реконструкція зазначених конструкцій та мереж;
- відновлення несучої спроможності несучих елементів конструкцій.

Розподіл житлово-комунальних послуг за наявністю конкурентних засад. Житлово-комунальні послуги надаються як природними монополіями (водопостачання, водовідведення, тепlopостачання, електропостачання, газопостачання), так і на конкурентних засадах (утримання житла і прибудинкових територій, обслуговування ліфтів, збір, вивезення та утилізація відходів).

Якщо на конкурентному ринку вже виникають ознаки боротьби (проводяться конкурси, споживачу надана можливість обирати надавача послуг), яка змушує виробників підвищувати якість своїх послуг, то в сфері природних монополій відсутні такі економічні дії й прагнення. Саме в цьому й полягає головна причина технологічної зношеності й застарілості національних природних монополій у сфері житлово-комунального господарства, що також, в свою чергу, зумовлює високу собівартість, витратність і низьку якість їхньої продукції і послуг. Діяльність природних монополій потребує політики державного регулювання.

На жаль, систему державного регулювання природними монополіями в сфері житлово-комунальних послуг було фактично розмито й розпорошено, що унеможливило єдину державну політику в цій сфері та існування ефективних важелів регулювання і контролю за її суб'єктами.

В Україні Національна комісія з регулювання природних монополій в сфері комунальних послуг була створена 9 липня 2010 року, правові засади організації діяльності якої визначено у Законі «Про Національну комісію регулювання ринку комунальних послуг України» від 09.07.2010 № 6419, із змінами від 09.07.2010 № 2479-VI.

Розподіл житлово-комунальних послуг за порядком затвердження цін/тарифів. Залежно від порядку затвердження цін/тарифів на житлово-комунальні послуги вони поділяються на три групи:

- перша група – житлово-комунальні послуги, ціни/тарифи на які затверджують спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади;
- друга група житлово-комунальні послуги, ціни/тарифи на які затверджують органи місцевого самоврядування для надання на відповідній території;
- третья група – житлово-комунальні послуги, ціни/тарифи на які визначаються виключно за договором (домовленістю сторін).

Учасники відносин у сфері житлово-комунальних послуг. Відповідно до статті 19 Закону «Про житлово-комунальні послуги», учасниками відносин у сфері житлово-комунальних послуг є: власник житла; споживач послуг; виконавець послуг; виробник послуг.

Власник приміщення, будівлі, споруди – це фізична або юридична особа, якій належить право володіння, користування і розпорядження приміщенням, будівлею, спорудою, що зареєстровано у встановленому законом порядку.

Як правило, будь-який багатоквартирний будинок в цілому (неподільне і спільне майно – конструктивні елементи, обладнання, місця загального користування тощо) є спільною власністю всіх співвласників приміщень, тобто не територіальної громади міста, не об'єднання співвласників багатоквартирного будинку і не балансоутримувача в особі ЖЕКу.

Споживач – фізична або юридична особа, яка отримує або має намір отримувати житлово-комунальну послугу. Таким є як власник, так і наймач житла, а також всі, хто отримує ці послуги, проживаючи у конкретному приміщенні.

Виконавець – суб'єкт господарювання, предметом діяльності якого є надання житлово-комунальних послуг споживачеві і технічними засобами якого (мережі, арматура, засоби регулювання та обліку) безпосередньо надаються такі послуги.

Згідно з Порядком визначення виконавця житлово-комунальних послуг у житловому фонді, затвердженим наказом Держжитлокомунгоспу України від 25.04.2005 р. № 60, виконавець послуг визначається органом місцевого самоврядування або власником житлового будинку (як правило, в будинках ЖБК – житлово-будівельних кооперативів та ОСББ – об'єднання співвласників багатоквартирного будинку).

Крім того, орган місцевого самоврядування, відповідно до статті 27 Закону «Про житлово-комунальні послуги», може затвердити перелік послуг, право на здійснення яких визначається на конкурсних засадах.

Виробник – суб'єкт господарювання, який виробляє або створює житлово-комунальні послуги. Виробник послуг може бути одночасно і їхнім виконавцем.

Специфічними учасниками відносин у сфері житлово-комунальних послуг є балансоутримувач та управитель, котрі, залежно від цивільно-правових угод, можуть бути споживачем, виконавцем або виробником послуг.

Управитель будинку, споруди, житлового комплексу або комплексу будинків і споруд – довірчий власник відповідного нерухомого майна, який уклав договори купівлі-продажу товарної продукції з постачальниками електро- та теплової енергії, природного газу, питної води, а також договори на надання житлово-комунальних послуг з кінцевими споживачами.

Установником управління є власник майна. Управителем багатоквартирного будинку, житлового комплексу або комплексу будинків і споруд може бути юридична особа – суб'єкт господарювання, яка серед інших видів економічної діяльності за класифікатором (КВЕД) має, зокрема, – управління нерухомим майном, а також договір про управління нерухомим майном.

2. Показники житлово-комунального господарства. Важливе місце у статистиці житлових умов належить вивченню житлово-комунального обслуговування населення. Такі показники є опосередкованими

характеристиками благоустрою житла та індикаторами забезпечення нормальних умов життя людей.

Показники житлово-комунального господарства можна узагальнити за наступними групами:

- показники житлового фонду, будівництва, реконструкції та знесення;
- показники, які характеризують умови проживання;
- показники обслуговування та вартісні показники фінансування житлового фонду.

Стан житлового фонду та комунального господарства характеризують такі показники: рівень забезпеченості населення житлом, забезпечення житлових приміщень певними видами зручностей, квартирний облік та отримання житла. Дані показники вивчаються в розрізі міських і сільських поселень та у динаміці.

Світова економічна криза негативно позначилася на рівнях доходів населення, а звідси і на темпах будівництва житла та обсягах і якості житлово-комунальних послуг. За оцінками фахівців для оновлення житлового фонду один раз у двадцять років необхідно в рік його збільшувати на 1 кв. м. на одного жителя.

Житловий фонд знаходиться у постійних змінах. Вивченню змін у житловому фонді у соціальній статистиці приділяється особлива увага. Його розмір може збільшуватися за рахунок:

- введення в експлуатацію нових об'єктів житлово-комунального господарства;
- реставрації;
- переобладнання та переведення нежитлових приміщень у житлові;
- перебудови.

Зменшення площі житлового фонду відбувається за таких причин:

- знесення житла, яке вважається непридатним для подальшої експлуатації (старе, аварійне);
- знищення житла в результаті стихійного лиха (повені, пожежі тощо);
- переведення житла з житлового фонду у нежитлові приміщення (офіси, магазини, підсобні приміщення).

Зменшення кількості житлових об'єктів (квартир) може відбуватися і за рахунок переобладнання житлових приміщень. Наприклад, перебудова двох квартир в одну більшої площі.

Одним із основних показників, який характеризує загальний обсяг житлових площ є житловий фонд. До нього відносять житлові приміщення незалежно від форм власності, включаючи житлові будинки, спеціальні будинки (гуртожитки, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів – дорослих і дітей, дитячі будинки, інтернати при школах і школи-інтернати), квартири, службові житлові приміщення, інші житлові приміщення в будівлях, придатних для проживання.

Не враховуються у складі житлового фонду дачі, літні садові будиночки, спортивні та туристичні бази, мотелі, кемпінги, санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, будинки для приїжджих, готелі, залізничні вагони й інші будівлі та приміщення, призначені для сезонного і тимчасового проживання, незалежно від часу проживання в них громадян.

У гуртожитках до підсобних приміщень, крім названих вище, включають приміщення культурно-побутового призначення і медичного обслуговування.

До загальної площі житлових приміщень не включається площа сходових кліток, ліфтових холів, тамбурів, загальних коридорів, вестибюлів, галерей, а також площа нежилих приміщень, зайнятих житлово-експлуатаційними організаціями, магазинами, відділеннями зв'язку, дитячими установами, підприємствами служби побуту.

Якісну характеристику житлово-комунальним послугам дають: показники розвитку житлово-комунального господарства та забезпеченості населення житлово-комунальними послугами, їх доступність, споживання і витрати на них.

Першу групу становлять показники, що характеризують розвиток і поширеність житлово-комунальної сфери кожного виду забезпечення. До таких показників належать: кількість населених пунктів, які мають змогу надавати населенню певний вид житлово-комунальних послуг, протяжність водопроводів, тепломереж, газових і електромереж, кількість водозабірних вузлів, артезіанських свердловин і насосних станцій, кількість джерел теплопостачання і т.д. Сюди ж відносять показники надання послуг: виробничу потужність водопровідних споруд і кількість води, поданої у водопровідну систему; теплову потужність джерел теплопостачання, обсяг спожитого газу і т.д. Вартість наданих послуг оцінюється діючими тарифами.

Другу групу утворюють окремі показники благоустрою житлового фонду, за якими можна судити про доступність окремих видів послуг. До таких показників відносять кількість і частку домогосподарств, приєднаних до водогінної мережі, кількість і частку домогосподарств, які мають центральне опалення і забезпечені гарячим водопостачанням; кількість і частку домогосподарств, обладнаних каналізацією; кількість і частку газифікованих і електрифікованих домогосподарств тощо.

Оскільки значна кількість домогосподарств не обладнана лічильниками споживання води, тепла і газу, про обсяги споживання цих джерел енергії судять за даними галузевої звітності комунального господарства, витратами домогосподарств на ці потреби і тарифами на ці види послуг.

Пільги за оплату житла і комунальні послуги (25%-50% знижок) надаються певним категоріям населення залежно від рівня доходів. Крім того, розгорнута програма житлових субсидій (компенсацій), в яку покладений, по-перше, принцип гранично допустимих витрат сім'ї на оплату житла і по-друге,

принцип адресної субсидії сімей, в яких розмір фактичних житлово-комунальних платежів перевищує гранично допустиму величину (10-15%).

Гранично допустимі витрати на оплату житла представляють новий для нашої країни соціальний стандарт. Його прийняття означає проведення політики соціального захисту в житлово-комунальній галузі малозабезпечених громадян. Введена система субсидій є підставою для оформлення субсидій. Заявник повинен документально підтвердити всі види отриманих доходів.

З розвитком ринкових відносин можуть посилюватися різниці в житлових умовах населення в основному під впливом квартирної плати і впливом останньої на забезпеченість житлом. Цей процес може бути визначений за допомогою вимірювання взаємозв'язку між рівнем оплати житла і забезпеченості житлом, а також методами багатовимірної класифікації домогосподарств на основі таких ознак, як рівень забезпеченості житлом, розмір грошових надходжень на члена сім'ї та ін.

Для оцінки комплексності житлово-комунального обслуговування населення регіонів та виділення окремих територій з високим і низьким доступом до житлово-комунальних послуг можна використати коефіцієнт конкордації:

$$W = 1/12 \times S/k^2(n^3-n)$$

де S — сума квадратів відхилень суми рангів для кожного регіону від загальної суми рангів і розраховується за формулою:

$$S = \sum (R_j - \sum R_j/n)^2$$

де R_j — ранг j -го регіону; k — кількість показників ранжування; n — кількість регіонів у сукупності.

Коефіцієнт конкордації набуває значення в інтервалі від 0 до 1.

Статистика відіграє провідну роль по виявленню диференціації житлових умов населення, визначенню категорій жителів, що потребують підтримки із коштів бюджету, одночасно вона повинна відображати розвиток конкуренції у сфері обслуговування житлового фонду, формування реальних договірних відносин в житлово-комунальному господарстві.

3. Показники житлових умов населення. Житло є однією з базових життєво важливих потреб людини. Без її задоволення (як і інших базових потреб — в їжі, одязі, медичній допомозі) навіть фізичне існування та здоров'я людини піддається небезпеці. Тому захист права людини на гідні житлові умови, як правило, є одним з основних напрямів державної соціальної політики. Крім того, характеристики житлових умов є ключовим індикатором якості життя населення; забезпеченість та доступність житла є візитною карткою будь-якої країни і визначає її привабливість для проживання.

Оцінюючи житлові умови населення, необхідно враховувати принаймні такі аспекти цього питання, як фактичну забезпеченість (за кількісними та

якісними параметрами), можливість покращення житлових умов, нерівність у доступі до нормальних житлових умов.

Проблема забезпечення прийнятних житлових умов не втрачає актуальності в усьому світі. Всесвітня організація охорони здоров'я приділяє значну увагу цій проблемі та її впливові на здоров'я людей. За даними ВООЗ, у країнах Європейського Союзу нараховується близько 89 мільйонів людей, які живуть у відносній бідності. Багато з них мешкають у сирих домах з поганим опаленням та неадекватним санітарно-технічним обладнанням. У доповіді «Екологічний тягар хвороб, пов'язаних з незадовільними житловими умовами» відзначено, що кожного року в європейському регіоні незадовільне житло стає причиною понад 100 000 смертей та викликає виникнення багатьох хвороб і травм, у т. ч. хвороб дихальної, нервової та серцево-судинної систем, а також злякисних новоутворень. Значна частина житлового фонду в країнах Європейського Союзу все ще характеризується багатьма несприятливими факторами для здоров'я: надлишковий вплив шуму (22%), вологості (16%), перенаселеності (18%), проблеми, пов'язані з підтриманням тепла у зимовий період (9%), брак санітарних зручностей (туалету зі зливом (3%) відсутності ванної/душу (3%)).

Капітальний ремонт житла практично не здійснюється: у 2013 р. було відремонтовано лише 0,1% загальної площі житла, при чому капітальні ремонти проводились лише у шести регіонах України.

Характерною рисою житлових умов українців є не лише (і не стільки) високий рівень позбавлень, а й низькі середні стандарти (у порівнянні з більшістю європейських країн). Певне зростання рівня забезпеченості житловою площею у розрахунку на 1 особу (з 17,9 кв. м у 2004 р. до 22,1 кв. м у 2013 р. у містах України) пояснюється, більшою мірою, зниженням чисельності населення, ніж зростанням обсягів житла. Для переважної частини населення придбання житла у власність є абсолютно недоступним.

Житловим стандартом для пересічної української сім'ї (модальне значення, визначене за даними Обстеження умов життя домогосподарств України) є двокімнатна квартира загальною площею близько 50 кв. м. Проте, навіть такі скромні стандарти залишаються недосяжними для тих, хто потребує покращення житлових умов. Якщо припустити, що середньостатистична сім'я здатна відкладати кожного місяці одну заробітну плату на покупку житла, то (умовно) для придбання все тієї ж двокімнатної квартири на вторинному ринку знадобиться від дев'яти років у м. Суми, до 23 років у м. Полтава.

Ринок житла в Україні є значно сегрегованим. Очевидно, що придбання житла є доступним вельми обмеженому числу наших співгромадян: основними покупцями житла є багаті українці (бізнесмени та чиновники), для яких придбання житла є вигідним вкладанням коштів. Певні шанси на купівлю нерухомості мають також трудові мігранти. Люди середнього статку можуть покращити свої житлові умови лише, якщо вони вже мають житло, що, як

правило, залишається від батьків. У 60% випадків квартири на первинному ринку люди купують за власні кошти. Переважно це гроші, які люди отримали від продажу старої квартири, додали свої заощадження і купують більш якісне (або більше за розміром) житло. Ще 37% припадає на розстрочку від забудовників (інвестування будівництва). І лише 3% — іпотека.

Навіть коли сім'я зважається на купівлю квартири, вирішальним фактором прийняття рішення є ціна (у майже 98% випадків), а не якість (і навіть безпека) житла.

Неспроможність більшості населення в реальних умовах придбати житло обумовлює доволі низький платоспроможний попит, а отже і низькі темпи будівництва (принаймні порівняно з радянським періодом нашої історії).

Однією із важливих характеристик рівня життя населення є забезпеченість його житлом, набір його функціональних характеристик та якість наданих житлово-комунальних послуг. Наявність власного повноцінного житла є необхідним атрибутом сучасного суспільства. Відсутність житлової проблеми робить людину вільною та вносить певну стабільність у її життя.

Потреба у житлі відноситься до числа первинних життєвих потреб людини. Основне завдання житла - забезпечити людині сприятливі умови проживання, оскільки житло є місцем ведення домашнього господарства, відпочинку, трудового виховання дітей, дозвілля членів домогосподарства. Житло, включене у систему комунального і побутового обслуговування населення, складає середовище проживання людини, що визначає якість життя. В умовах ринкової економіки житло виступає як товар довготривалого використання. Воно виробляє широкий додатковий попит (на меблі, побутову техніку, посуд тощо) та стимулює розвиток багатьох галузей економіки. Житло як дорогий товар є одним із важливих чинників стимулювання заощаджень населення, формування інвестиційних ресурсів.

Однак в нашій країні житлове питання завжди повставало гостро. Так, якщо раніше держава брала на себе вирішення житлового питання, існували безкінечні черги на житло, то тепер для переважної більшості людей існує проблема відсутності фінансових можливостей його придбати. На сьогодні дані квартирної обліку не в повній мірі відображають потреби у покращенні житла.

Статистика повинна давати усесторонню і об'єктивну інформацію про житловий фонд та житлові умови населення, необхідну для проведення лагодженої житлової політики і вироблення державного комплексу заходів, спрямованих на задоволення потреб у житлі, що досягається з допомогою наступних завдань:

- надання зведень про забезпечення населення житлом, комунальним обслуговуванням; оцінка комфортності житла та його стан (ступінь зношення);
- виявлення інформації про диференціацію населення за житловими умовами різних соціальних та демографічних груп, про різницю в житлових

умовах різних регіонів країни, порівняльна оцінка міського та сільського населення;

- аналіз стану і руху житлового фонду, проведення його капітального ремонту;
- забезпечення інформацією про розвиток ринку житла, про поведінку на ньому продавців і покупців, необхідної, з однієї сторони, для розвитку фінансових інститутів, що обслуговують ринок нерухомості, з іншої – для вироблення соціальної політики, гарантій та пільг у житловій сфері;
- відображення взаємозв'язків між доходами населення, житловими умовами і структурою споживання;
- визначення стану розвитку соціальної інфраструктури і оцінка ефективності її функціонування.

Джерелами інформації про житловий фонд служать державна і відомча статистична звітність, а також дані мікропереписів, спеціальних обстежень і переписів населення.

Основна поточна інформація – це дані статистичної звітності підприємств, які мають на балансі або експлуатують житловий фонд, бюро технічної інвентаризації, органів місцевого самоврядування в сільській місцевості - про житло, що перебуває у громадян на праві приватної власності за формою №1-житлофонд (річна) «Житловий фонд станом на 01.01.20__року». Ця форма звітності містить інформацію за такими розділами:

- I. Площа житлових приміщень на кінець року.
- II. Кількість квартир.
- III. Обладнання житлового фонду.
- IV. Рух житлового фонду.
- V. Капітальний ремонт житлового фонду.
- VI. Ветхі та аварійні будинки.
- VII. Кількість житлових будинків.
- VIII. Рік побудови житлових будинків та їх характеристика за основними ознаками.
- IX. Експлуатація житлового фонду.

Форму №4-житлофонд (річна) «Квартирна черга та надання житлових приміщень» подають органи місцевого самоврядування (квартвідділи) та підприємства усіх видів економічної діяльності, які здійснюють квартирний та кооперативний облік до відділів державної статистики за місцезнаходженням. Ця форма звітності містить інформацію про кількість сімей та однаків, які перебувають на черзі (за часом перебування на обліку за кількістю членів сімей) та інформацію щодо надання житла протягом року.

Інформація надається у розрізі трьох груп громадян:

- громадяни, які користуються правом першочергового одержання житла (учасники бойових дій, учасники війни; учасники бойових дій на

території інших країн, військовослужбовці, звільнені в запас або у відставку; багатодітні сім'ї (мають 3 і більше дітей); одинокі матері; мешканці ветхих та аварійних будинків; хворі (за встановленим переліком); інші категорії;

- громадяни, які користуються правом позачергового одержання житла: інваліди війни; сім'ї загиблих військовослужбовців та прирівняні до них; особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи (I та II категорії); інші категорії;

- громадяни, які перебувають у загальній черзі.

Основним джерелом інформації щодо комунальної інфраструктури є річні форми звітності.

Інформацію щодо розрахунків за житлово-комунальні послуги (централізоване водопостачання та водовідведення, утримання будинків і споруд та прибудинкових територій, централізоване опалення та гаряче водопостачання, газопостачання, вивезення побутових відходів та електропостачання) та стан погашення реструктуризованої заборгованості за житлово-комунальні послуги подають підприємства, які мають на балансі або експлуатують житловий фонд, та підприємства, які надають населенню комунальні послуги за формою №1-заборгованість (ЖКГ) «Про оплату населенням житлово-комунальних послуг та електроенергії».

Звіт про роботу водопроводу (окремої водопровідної мережі) підприємства-юридичні особи, відокремлені підрозділи юридичних осіб (незалежно від виду діяльності), які мають водопроводи, окремі водопровідні мережі, що подають воду населенню та підприємствам, установам, організаціям на господарсько-побутові потреби №1-водопровід

Місячні статистичні форми звітності «Про надання населенню субсидій на відшкодування оплати житлово-комунальних послуг» (форма № 1 субсидії (ЖКГ) (місячна) та «Про надання населенню субсидій готівкою на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого і рідкого пічного побутового палива» (форма № 1 – субсидії (паливо) (місячна) подають відповідні служби з надання населенню субсидій на відшкодування оплати житлово-комунальних послуг при виконавчих комітетах. В них міститься інформація про кількість сімей, які звернулись та отримали субсидії, суми субсидій у розрізі сільського та міського населення.

Важливу інформацію щодо угод із купівлі-продажу кількості та загальної площі житлового і нежитлового фонду представляють юридичні особи, які займаються посередницькими послугами з нерухомістю у статистичному звіті «Надання посередницьких послуг при операціях з нерухомістю» форма № 1-послуги (нерухомість) (річна).

Статистична інформація про житло та житлові умови на міжнародному рівні міститься у статистичних щорічниках та збірниках ООН, Євростату та інших міжнародних організацій.

Первинний облік житлового фонду ведуть державні, кооперативні та громадські підприємства та організації. На них покладено обов'язки щодо складання статистичної звітності про житловий фонд, який знаходиться у їх розпорядженні.

В обов'язки органів технічної інвентаризації входить реєстрація та технічна інвентаризація житлового фонду у містах, селищах міського типу, селах та подання статистичної інформації у вищестоящі органи та органи державної статистики.

В загальному по державі у розрізі окремих ознак незалежно від форм власності облік веде Держкомстат України.

В соціальній статистиці проводять групування житлових приміщень за:

- правом власності;
- типом будівель – щодо матеріалу стін та перекриття;
- призначенням – житлові і не житлові;
- поверховістю - мало (1-2), середньо (3-5), багато (6-15) і високо поверхові (більше 15 поверхів);
- благоустроєм – щодо наявності електричного освітлення, водопостачання, газу, каналізації, сміттєпроводу та ін.;
- технічним станом – щодо рівня зносу.

Житловий фонд України складається із:

- державного житлового фонду;
- громадського житлового фонду, що належить кооперативним та іншим громадським організаціям;
- фонду житлово-будівельних кооперативів;
- приватного житлового фонду.

Статистична інформація про житлові умови та житлово-комунальні послуги повинна відображати:

- стан та динаміку забезпеченості житлом населення;
- рівень якості та комфортабельності житла та наданих послуг;
- диференціацію житлових умов різних соціальних груп населення, а також міського та сільського;
- дати інформацію щодо розвитку ринку житла, його стану, динаміки та перспектив розвитку;
- об'єктивну оцінку наданих населенню послуг, діяльності та ефективності роботи житлово-комунального господарства.

Отже, основним завданням статистики житлових умов є одержання достовірних даних про забезпечення населення житлом, його структуру та зміни на ринку житла, які є основою для провадження ефективної соціальної політики та вирішення житлової проблеми. Джерелами даних про житловий фонд є звіти житлових організацій, інвентаризація та переписи житлового фонду.

Для відображення цих речей соціальна статистика використовує ряд показників: житловий фонд, житло, кімната, загальна площа житла, житлова площа.

Соціальна статистика вивчає склад житлового фонду за такими ознаками:

- за формами власності;
- за типами житлових помешкань;
- за типами розселення.

Статистичне вивчення житлових умов. Для вивчення житлових умов статистика використовує наступні показники: житловий фонд, його рух, капітальний ремонт і реконструкція, благоустрій житлового фонду, забезпеченість населення житлом. Для опису житлового фонду використовують такі показники:

1. Загальна площа житлового фонду.
2. Житлова площа.
3. Питома вага житлової площі у загальній.
4. Загальне число квартир – всього, в тому числі комунальних.
5. Розподіл квартир за числом кімнат.
6. Розподіл квартир за середнім розміром.
7. Розподіл житлового фонду за приналежністю (державний фонд, відомчий, приватний).
8. Розподіл житлового фонду за часом будівництва.
9. Розподіл житлового фонду за ступенем зносу.

Житловий фонд як сукупність всіх житлових приміщень, незалежно від форм власності, включає житлові будинки, спеціальні будинки (гуртожитки, притулки, спеціальні будинки для одиноких престарілих, дитячі будинки, будинки-інтернати для інвалідів, ветеранів, інтернати при школах), квартири, службові житлові приміщення, інші приміщення в будинках, придатні для проживання.

Під житловою площею розуміють площу житлових кімнат в житлових будинках і приміщеннях. Загальна (корисна) площа визначається як сума площ житлових і підсобних приміщень, розміщених усередині квартир: кухонь, прихожих, внутріквартирних коридорів, санвузлів, ванних або душових, гардеробних кімнат та ін. У гуртожитках до підсобних приміщень, крім перерахованих, відносяться приміщення культурно-побутового призначення і медичного обслуговування.

При оцінці комфортності житла обчислюють відношення житлової площі до загальної. Значна питома вага житлової площі свідчить про невисоку комфортність житла, а невелика питома вага – про погане планування, нестачу житлової площі або ж про високу комфортність житлового фонду.

Статистика виділяє наступні типи житлових приміщень: індивідуальний будинок, окрема квартира, загальна (комунальна) квартира, гуртожиток

працівників, службовців, студентів, будинок-інтернат для престарілих та інвалідів, дитячий будинок та ін.

Облік житла ведуть за основними формами власності, за типом житлових помешкань, за типами розселення.

За формою власності розрізняють:

- Державний житловий фонд – фонд державних підприємств, установ та організацій (загальнодержавна власність);
- Фонд адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність);
- Колективний житловий фонд – фонд, що належить колективним і орендним підприємствам, господарським товариствам, (житлово-будівельним та житловим кооперативам), об'єднанням недержавних підприємств, об'єднанням громадян тощо;
- Приватний житловий фонд - фонд, власниками якого є фізичні особи (громадяни).

За типами житлових помешкань розрізняють: індивідуальний будинок, окрема квартира, загальна (комунальна) квартира, гуртожиток, інше житлове приміщення.

За типами розселення розрізняють житловий фонд із поквартирним розселенням, житловий фонд у будинках природного типу, гуртожитки та ін.

Аналіз руху житлового фонду проводять за допомогою таких характеристик:

1. Показники збільшення житлового фонду:

- обсяги і вартість загальної житлової площі введених в експлуатацію житлових будинків за рахунок будівництва протягом звітного періоду в цілому по країні та у розрізі регіонів. При цьому проводять групування за джерелами фінансування, типами місцевості, формами власності;
- кількість і середній розмір споруджених квартир;
- показники перебудови і переобладнання нежитлових помешкань на житлові.

2. Показники зменшення житлового фонду в цілому по країні і за регіонами в розрізі основних причин зменшення (внаслідок відселення мешканців з аварійних будинків, переобладнання житлових помешкань на нежитлові тощо).

Якість житлових умов аналізується за допомогою характеристик забезпеченості населення житлом і благоустроєм житла.

Забезпеченість населення житлом аналізується за допомогою наступної системи показників:

1. Житлова площа в розрахунку на одного мешканця.
2. Загальна площа в розрахунку на одного мешканця.

3. Чисельність і структура населення, яке мешкає у житлових приміщеннях різного типу.

4. Середня площа окремих квартир.

5. Середня чисельність осіб, що мешкають в одній кімнаті.

6. Загальна кількість і частка домогосподарств, які перебувають на квартирному обліку.

Показники середньої забезпеченості одного мешканця загальною і житловою площею використовуються для аналізу диференціації населення за забезпеченістю житлом. Вони використовуються для аналізу ступеня нерівномірності житловим забезпеченням населення різних регіонів, міст, сільських поселень тощо. Певні розміри житлової площі, що припадає на одного мешканця в конкретному помешканні, застосовують, установлюючи соціально-гігієнічні нормативи. Ці нормативи використовують або для визначення норми житлової площі на одну особу (13,65 кв. м.), або як аргумент під час вирішення питання про постановку громадян на облік для поліпшення житлових умов за рахунок державного житлового фонду.

Житлові умови оцінюються не лише за розмірами площі, яка припадає на одну людину, а й показниками ізолюваності житла. До таких показників відносять:

а) чисельність і частка домогосподарств, які мешкають у різних типах житла (окремих квартирах, комунальних квартирах, окремих будинках, гуртожитках), тобто характеризують ізолюваність житла одне від одного;

б) середня кількість жителів на одну кімнату або середня кількість кімнат, яка припадає на одного члена домогосподарства та характеризує можливість відокремленості жителів усередині домогосподарства.

Характеристикою якості житлового фонду є благоустрій. Розрізняють благоустрій населених пунктів і житлового фонду в цілому. Благоустроєними населеними пунктами вважаються такі, що забезпечені централізованим водопостачанням та каналізацією. До них відносять міста, селища міського типу й сільські населені пункти, в яких вода надається водопроводами окремими водопровідними мережами для населення та на комунально-побутові потреби централізовано, а каналізація здійснюють централізоване відведення стічних вод із житлових будинків і комунально-побутових підприємств.

Благоустроєним є житловий фонд, який, крім централізованого водопостачання і каналізації, обладнаний газовими чи електричними плитами, ванними, душовими і туалетами.

Якість житлових умов населення аналізується за допомогою коефіцієнтів поліпшення житлових умов і благоустрою житла.

Коефіцієнт поліпшення благоустрою житла визначається як відношення житлової площі протягом певного періоду до загальної житлової площі, яка потребувала обладнання протягом того чи іншого періоду.

Під благоустроєм розуміють комплекс заходів щодо збереження, належного утримання та відновлення і раціонального використання довкілля, а також охорони та організації упорядкування об'єктів благоустрою для забезпечення нормальної життєдіяльності людини.

Соціальна статистика вивчає житлові умови за наявністю каналізаційних, водопровідних ліній, доріг з твердим покриттям, освітлення вулиць та ін.

За рівнем житлових умов міські і сільські житлові приміщення істотно відрізняються. Міські житла краще забезпечені газом, центральним опаленням, водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням.

Тема 9. Правове забезпечення соціальної політики в Україні

1. Документальна база соціальної політики. Державна політика обов'язково має бути зафіксована в письмовій формі та ратифікована однією з владних структур – законодавчою, виконавчою, судовою. Документальна база є важливою для реалізації будь-якої політики, у тому числі і соціальної.

Усі документи (нормативно-правові акти) можна класифікувати за такими критеріями:

За юридичною силою:

- закони (ухвалюються органами законодавчої влади);
- підзаконні акти (ухвалюються відповідальними органами державної влади, місцевим самоврядуванням).

За суб'єктом ухвалення (на прикладі України):

- акти глави держави (укази, розпорядження);
- акти законодавчого органу (закони, постанови);
- акти уряду (постанови, розпорядження);
- акти інших органів виконавчої влади (накази, інструкції, постанови, вказівки);
- акти органів місцевого самоврядування (постанови, рішення).

За сферою дії:

- загальнообов'язкові;
- спеціальні; локальні.

За рівнем загальності правових норм:

- загальні;
- конкретизаційні.
- За часом дії:
 - визначено-строкові;
 - невизначено-строкові.

Аналізуючи правову базу соціальної політики, слід звернути увагу, по-перше, на систему правових актів, які регулюють соціальні відносини та, по-

друге, на їх дієвість, тобто на те, на скільки основні суб'єкти дотримуються сформульованих у них норм.

2. Конституційні гарантії здійснення права на соціальне забезпечення.

Новий етап законодавчого врегулювання відносин у сфері соціального забезпечення розпочався з прийняттям Конституції України.

Узагальнено Конституція України містить такі положення стосовно соціального захисту: Україна є соціальною і правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Конституція визнала право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ст. 46); для громадян, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 51); право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання та виховання (ст. 52); право на доступну і безоплатну освіту у державних та комунальних навчальних закладах (ст. 53); право на соціальний захист громадян України, які перебувають на службі Збройних Сил України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ст. 17); виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці та зайнятості, шлюб і сім'я, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки (п. 6 ст. 85).

Згідно з Конституцією Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Ці засади мають визначальне значення для здійснення права людини на соціальний захист в Україні.

Стаття 46 Конституції є ключовою для розуміння соціального захисту, вона передбачає право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності,

втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Встановлено традиційний каталог соціальних ризиків, які передбачені міжнародно-правовими актами. По-друге, перелік не є вичерпним, тобто законодавством можуть бути передбачені й інші обставини як підстава для соціального захисту. Свідченням застосування цього є численне соціально-захисне законодавство, яке передбачає соціальний захист для малозабезпечених сімей, сімей з дітьми, окремо дітей, безробітних осіб з обмеженими фізичними можливостями тощо. По-третє, стосується переліку видів соціального забезпечення. У частині третій цієї статті йдеться про "пенсії та інші види соціальних виплат та допомог". Таким чином, ст. 46 не обмежує переліку видів соціального забезпечення, це можуть бути будь-які виплати соціального характеру — пенсії, грошові допомоги, компенсації, матеріальні допомоги, а також соціальні послуги.

Конституція встановила низку гарантій права на соціальний захист. Так, згідно з Основами законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (14 січня 1998 р.) право на забезпечення за таким страхуванням мають застраховані громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства та члени їх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України, а також міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Наймані працівники, а також деякі інші категорії населення підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і в разі настання соціального ризику (страхового випадку), як-от тимчасова втрата працездатності, інвалідність, досягнення пенсійного віку, народження дитини, догляд за дитиною до 3 років тощо, мають право на відповідне соціальне забезпечення (пенсіями, допомогою, соціальними послугами).

Згідно із Законом України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" (2000 р.) кожна малозабезпечена сім'я, яка постійно проживає на території України і з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї, має право на державну соціальну допомогу (ст. 1, 3 Закону). Це свідчить про загальний універсальний характер соціальної допомоги як складової соціального захисту.

Згідно з Конституцією України право громадян на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Реалізація цих конституційних гарантій набула втілення у створенні законодавчого та інституційного механізму загальнообов'язкового державного

соціального страхування, діяльності фондів соціального страхування щодо акумуляції коштів шляхом збирання страхових внесків з роботодавців і працівників і надання застрахованим соціальних виплат і соціальних послуг при настанні страхових випадків.

Суттєве значення у системі гарантій, передбачених Конституцією, має положення частини третьої ст. 46, згідно з яким пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47 Конституції передбачає право громадян, які потребують соціального захисту, на отримання житла від держави та органів місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Тобто йдеться про право громадян на соціальне житло.

Конституція визнає право кожної людини в Україні на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло. Щоправда, недоліком тут є те, що Конституція утримується від визначення гарантій у забезпеченні такого права, а тому положення ст. 48 мають декларативний характер. Це було однією з причин, зволікання з прийняттям закону про основний базовий соціальний стандарт — прожитковий мінімум, його було прийнято лише у 1999 р., а визначено розмір цього стандарту лише у 2000 р. ст. 22, згідно з яким конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. само обмежувати права громадян на соціальний захист.

Надання соціального захисту тісно пов'язане із соціальними стандартами — певними нормативами, які визначають рівень певних соціальних благ і встановлюють державні гарантії їх забезпечення. В Україні закладено основи соціальної стандартизації. Основними законодавчими актами щодо соціальних стандартів є закони України "Про прожитковий мінімум" (1999 р.), "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" (2000 р.). Наступне конституційне положення, що стосується соціального захисту, міститься у ст. 49, де встановлено, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Запровадження медичного страхування в Україні передбачено Концепцією соціального забезпечення населення України 1993 р., а також Основними напрямками соціальної політики на період до 2004 р. і Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Проте такого закону ще не прийнято.

Конституція встановлює суттєві гарантії щодо забезпечення прав особи у сфері охорони здоров'я. Зауважимо, що в цій статті передбачено три права людини:

- 1) право на охорону здоров'я;
- 2) право на медичну допомогу;
- 3) право на медичне страхування.

І хоча вони тісно пов'язані, все ж це окремі права і для них встановлено спеціальні гарантії. Зауважимо також і те, що Конституція проголошує такі права для кожного, тобто для кожної людини, як громадян України, так і для іноземців і осіб без громадянства, біженців. Конституційні гарантії прав у сфері охорони здоров'я такі. Зокрема передбачено, що охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава бере на себе обов'язок щодо створення умов для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування.

Важливою гарантією є положення частини третьої ст. 49, згідно з якою у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а наявна мережа таких закладів не може бути скорочена. Слід зазначити, що Кабінет Міністрів України, всупереч цим конституційним гарантіям, своїми постановами від 17 вересня 1996 р. № 1138 та від 12 травня 1997 р. № 449 встановив перелік з 52 платних послуг, які можуть надаватися в державних закладах охорони здоров'я. Однак рішенням Конституційного Суду України від 25 листопада 1998 р. переважна більшість таких положень була визнана неконституційними. У подальшому Кабінет Міністрів України своєю постановою від 15 лютого 1999 р. № 195 привів положення постанови № 1138 у відповідність до рішень Конституційного Суду України.

Суттєве значення у цьому питанні має й рішення Конституційного Суду України від 29 травня 2002 р. № 10-рп/2002 (справа щодо безоплатної медичної допомоги), яким постановлено, що медична допомога у державних та комунальних закладах охорони здоров'я надається всім громадянам незалежно від її обсягу та без попереднього, поточного або наступного їх розрахунку за надання такої допомоги.

Нині Перелік видів безоплатної медичної допомоги визначено постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 955. Сюди віднесено такі види медичної допомоги, яка надається державними та комунальними закладами охорони здоров'я: швидка та невідкладна медична допомога у стані, що загрожує життю людини; амбулаторно-поліклінічна; стаціонарна — у разі гострого захворювання та в невідкладних випадках, коли потрібні інтенсивне лікування, цілодобовий медичний нагляд та госпіталізація, в тому числі дітям, вагітним та породіллям тощо; невідкладна стоматологічна допомога (у повному обсязі — дітям, інвалідам, пенсіонерам, студентам, вагітним, жінкам, які мають дітей до 3 років); долікарська медична допомога сільським жителям; санаторно-курортна допомога інвалідам і хворим у спеціалізованих та дитячих санаторіях; утримання дітей у будинках дитини; медико-соціальна експертиза втрати працездатності.

Згідно зі ст. 51 Конституції сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава

заохочує і підтримує благодійну діяльність щодо дітей (ст. 52). У розвиток конституційних гарантій прийнято Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" (у редакції Закону від 22 березня 2001 р. № 2334-ІІІ). Цей Закон відповідно до Конституції України встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми в загальній системі соціального захисту населення. Закон України "Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам" гарантує інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму. Постановою Кабінету Міністрів України "Про організацію харчування окремих категорій учнів у загальноосвітніх навчальних закладах" від 19 червня 2002 р. № 856 з метою організації повноцінного харчування та поліпшення становища дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і дітей із малозабезпечених сімей встановлено, що діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, та діти із сімей, які отримують допомогу відповідно до ст. 19 Закону України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", забезпечуються безоплатними обідами у загальноосвітніх навчальних закладах. Регламентація діяльності дитячих будинків-інтернатів здійснюється Положенням, затвердженим наказом Міністерства праці та соціальної політики України 29 грудня 2001 р. № 549. Дитячий будинок-інтернат є соціально-медичною установою для постійного проживання дітей віком від 4 до 18 років з вадами фізичного або розумового розвитку, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.

Окрім статей Конституції, які безпосередньо закріплюють права людини та громадянина у сфері соціального захисту, не менше значення мають загальні конституційні гарантії, які забезпечують реалізацію прав людини в Україні. До загальних конституційних гарантій належать: проголошення України соціальною державою (ст. 1 Конституції України), а людини — її найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3), принцип верховенства права; норми Конституції України є нормами прямої дії; звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ст. 8); чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9); конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу прав і свобод (ст. 22); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є

рівними перед законом (ст. 24); юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124); Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина (ст. 157).

Право на соціальний захист — це відносне суб'єктивне право, якому кореспондується зустрічний активний обов'язок іншої конкретної особи. Саме як відносне суб'єктивне право особи на соціальний захист породжує відносні правовідносини, оскільки за чинним законодавством встановлене коло конкретних суб'єктів, які обтяжені конкретними обов'язками щодо надання за певних умов соціальних виплат і послуг. Крім того, за законодавством, встановлено жорсткий зв'язок між певним соціальним ризиком і обсягом матеріальних благ, які надаються особі. Інша справа, наскільки цей обсяг відповідає потребам особи, але це вже інша проблема, — проблема відповідності соціальних стандартів науковим та економічним чинникам.

Таким чином, право на соціальний захист — це передбачені законодавством, гарантовані державою певні можливості людини отримати від держави, а також інших суб'єктів, які діють за уповноваженням або дозволом держави, на умовах і в порядку, передбаченому законодавством, а також договором, матеріальне забезпечення, матеріальну підтримку та соціальні послуги у разі настання соціальних ризиків.

Комплексний характер підстав для виникнення права на соціальний захист — соціальних ризиків — зумовлює й комплексний характер цього права. Право на соціальний захист — це комплекс суб'єктивних прав особи, закріплених у Конституції та законодавстві України, які включають такі основні правомочності, як право на пенсійне забезпечення, право на соціальну допомогу, право на соціальні послуги, право на медичну допомогу. Окрім зазначених, громадяни в Україні мають право на житлові субсидії, соціальні пільги тощо. Право на соціальний захист як суб'єктивне право забезпечене певними юридичними обов'язками, які покладено на чітко визначених суб'єктів — відповідні державні органи, органи праці та соціального захисту, соціальні фонди, соціальні служби, посадові особи. Якщо носій суб'єктивного права завжди має вибір: діяти певним чином або утриматися від дій, то зобов'язана особа не має права вибору. Невиконання або неналежне виконання юридичного обов'язку тягне за собою заходи державного примусу.

Право на соціальний захист може бути захищене в суді. Конституція встановлює, що норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується (ст. 8). Конституція гарантує право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних

судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

3. Законодавчі акти, що стосуються соціального захисту населення.

Основи законодавства України про соціальний захист населення визначають принципи та загальні правові, організаційні та фінансові засади соціального захисту населення України, регулюють суспільні відносини у цій сфері з метою забезпечення права кожної людини на гідні умови її життя.

За час самостійності України Верховною Радою України було прийнято низку законів, спрямованих на регулювання соціального забезпечення. Це, зокрема, Закони:

1. «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. Цей закон є основоположним актом у сфері пенсійного забезпечення, який гарантує всім непрацездатним громадянам України, іноземним громадянам та особам без громадянства, які на законних підставах мешкають в Україні, право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Пенсійного фонду, Державного та місцевих бюджетів шляхом надання трудових і соціальних пенсій;

2. «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. - визначає основні положення щодо реалізації конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їх життя і здоров'я та створює єдиний порядок визначення категорій зон радіоактивно забруднених територій, умов проживання і трудової діяльності на них, соціального захисту потерпілого населення. Законом передбачені компенсації та пільги, для всіх громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, відповідно до встановлених категорій. Серед встановлених пільг значне місце займають пільги в сфері соціального забезпечення, в тому числі пенсійного забезпечення;

3. «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р. - визначає умови, норми і порядок пенсійного забезпечення громадян України і військовослужбовців Збройних Сил України, Прикордонних військ України, Служби безпеки України, Управління державної охорони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ України, осіб начальницького і рядового складу податкової міліції, осіб начальницького і рядового складу кримінально-виконавчої системи України та членів їх сімей, військовослужбовців колишніх Збройних Сил СРСР, органів державної безпеки і внутрішніх справ СРСР, Національної гвардії України та членів їх сімей, а також громадян інших держав з числа військовослужбовців збройних сил і інших військових формувань, утворених відповідно до чинного законодавства цих держав, та членів їх сімей, які постійно проживають в Україні, і відповідно до міжнародних договорів, укладених Україною з іншими країнами про пенсійне забезпечення таких громадян, згода на обов'язковість яких надана

Верховною Радою України, передбачено їх пенсійне забезпечення згідно із законодавством держави, на території якої вони проживають;

4. «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. (В редакції Закону від 01.01.2016 р.) - відповідно до Конституції України встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення. Відповідно до цього Закону призначаються такі види державної допомоги сім'ям з дітьми:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- одноразова допомога при народженні дитини;
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми;

5. «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. - визначає правовий статус ветеранів війни, забезпечує створення належних умов для їх життєзабезпечення, сприяє формуванню в суспільстві шанобливого ставлення до них. Закон спрямований на захист ветеранів війни шляхом:

- створення належних умов для підтримання здоров'я та активного довголіття;
- організації соціального та інших видів обслуговування, зміцнення матеріально технічної бази створених для цієї мети закладів і служб та підготовки відповідних спеціалістів;
- виконання цільових програм соціального і правового захисту ветеранів війни;
- надання пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі трудової діяльності відповідно до професійної підготовки і з урахуванням стану здоров'я;

6. «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. - визначає основні засади державної політики щодо ветеранів праці, інших громадян похилого віку і спрямований на формування в суспільстві гуманного, шанобливого ставлення до них і забезпечення їх активного довголіття. Закон гарантує ветеранам праці та громадянам похилого віку рівні з іншими громадянами можливості в економічній, соціальній, політичній сферах, сприятливі умови для повноцінного способу життя. Держава гарантує кожному ветерану праці та громадянину похилого віку належний рівень життя, задоволення різноманітних життєвих потреб, подання різних видів допомоги шляхом:

- реалізації права на працю відповідно до професійної підготовки, трудових навичок і з урахуванням стану здоров'я;
- забезпечення пенсіями і допомогами;
- надання житла;
- створення умов для підтримання здоров'я і активного довголіття відповідно до сучасних досягнень науки;
- організації соціально-побутового обслуговування, розвитку мережі матеріально-технічної бази для стаціонарних закладів і надомних форм обслуговування громадян похилого віку, а також підготовки відповідних спеціалістів.

Кабінет Міністрів України, місцеві органи державної виконавчої влади і місцевого та регіонального самоврядування зобов'язані розробляти і здійснювати цільові державні галузеві та регіональні програми соціального захисту громадян похилого віку;

7. «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 1 червня 2000 р. - визначає основні засади державної політики щодо громадян, які мають значні заслуги у сфері державної, громадської або господарської діяльності, досягнення у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту тощо. Закон передбачає встановлення таким особам пенсій за особливі заслуги перед Україною, а в разі смерті цих осіб - членам їх сімей;

8. «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. - спрямований на реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист - забезпечення рівня життя не нижчого від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям;

9. «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 р. - відповідно до Конституції України гарантує інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму;

10. «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. - визначає правові, економічні та організаційні засади недержавного пенсійного забезпечення в Україні та регулює правовідносини, пов'язані з цим видом діяльності.

11. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. - визначає принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, передбачених цим Законом, а також регулює порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок

його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбаченим цим Законом.

До джерел права соціального забезпечення слід віднести і окремі постанови Верховної Ради України. Насамперед це постанови, спрямовані на підвищення розміру пенсій і соціальних виплат та на погашення заборгованості з їх виплат. Наприклад, постанова від 29 квітня 1992 р. «Про підвищення соціальних гарантій»

Другим після законів видом нормативних актів за своєю важливістю були Укази Президента України. Одним із перших указів у цій сфері був Указ Президента України від 27 грудня 1991 р. «Про соціальний захист населення в умовах лібералізації цін», яким вперше після прийняття Закону «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. було збільшено розмір державних пенсій, призначених до 1 січня 1992 р., на 100 %.

Указом від 4 липня 1994 року № 355/94 «Про статус ветеранів військової служби, гарантії їх соціального захисту» з метою заохочення довгострокової сумлінної служби, посилення соціального захисту військовослужбовців військових формувань, створених відповідно до законодавства України, були визначені категорії військовослужбовців, що визнаються ветеранами військової служби, а також встановлені їм пільги, що надаються після звільнення з військової служби.

Постанова КМУ [«Деякі питання Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції»](#) № 416, 10.09.2014.

ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Нормативні акти

1. Конституція України (Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996, № 30, ст. 141 (зі змінами)). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Бюджетний Кодекс України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
3. Податковий кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112 (зі змінами)). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
4. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 46-47, ст. 403). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>
5. Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2109-14>
6. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1768-14>
7. Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування // ВВРУ. – 2011. – № 2-3, ст. 11. – 8 липня 2010 року № 2464-VI.
8. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/875-12>
9. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3721-12>
10. Закон України «Про соціальний захист дітей війни». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2195-15>
11. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». URL : http://www.uazakon.com/documents/date_3z/pg_gmcahx/index.htm
12. Закон України «Про соціальні послуги». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
13. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>
14. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3551-12>
15. Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=203%2F98-%E2%FO>

16. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=796-12>
17. Постанова КМУ № 1751 від 27.12.2001 р. «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1751-2001-%EF&p=1306913823339683>
18. Постанова КМУ № 207 від 20 березня 2013 р. «Про затвердження Порядку видачі ваучерів для підтримання конкурентоспроможності осіб на ринку праці». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/207-2013-п>
19. Постанова КМУ № 261 від 02.04.2005 р. «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам і державної соціальної допомоги на догляд». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=261-2005-%EF>

Література:

- 1 Антонюк В. П., Щетініна Л. В. Оцінка і пріоритети добробуту населення України / Демографія та соціальна економіка, 2019, 4(38). С. 71–85.
- 2 Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії : Вступ до фінансової науки / Шарль Бланкарт / Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка ; Передмова та наук. редагування В. М. Федосова. К. : Либідь, 2000. 654 с.
- 3 Богданова Т. І. Механізм державного регулювання оплати праці в Україні: сучасні тенденції та шляхи реформування / Т. І. Богданова, М. С. Кравцова. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2017. Вип. 2–3. С. 80–91.
- 4 Бодров В. Г. Соціальне ринкове господарство [Текст] : Навч. посіб. для вузів / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко / Ред. Кредисова А. І. К. : Либідь, 1995. 128 с.
- 5 Бойко М. Д. Право соціального забезпечення України [Текст] : Навчальний посібник / Микола Дмитрович Бойко. 3-е вид., перероб. і доп. К. : Атіка, 2006. 380 с.
- 6 Буздуган Я. Поняття, принципи, форми фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні. URL : <http://www.viche.info/journal/960/>
- 7 Вінічук М. В. Соціальна компонента економічної безпеки Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спеціальність 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки). URL : http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/naukova%20diyalnist/dorobok_zdobuvachiv/vinichuk_d.pdf
- 8 Віннікова Л. В. Проблеми соціальної допомоги й соціального захисту дітей і молоді в умовах сучасного українського середовища. *Соціальна робота в Україні*. 2012. № 2. С. 125. URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Srvu/2012_2/resurs/page_125.PDF

- 9 Горемикіна Ю. В. Партнерство держави і суспільства у соціальному обслуговуванні внутрішньо переміщених осіб / Демографія та соціальна економіка. 2018. № 1 (32). С. 87–99.
- 10 Данченко О. М. Сучасні напрямки соціальної підтримки безробітної молоді в Німеччині. URL : [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Znpkhist_2009_1_13%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Znpkhist_2009_1_13%20(1).pdf)
- 11 Дубич К. В. Актуальні проблеми державного управління соціальним захистом населення в Україні. *Соціальна робота в Україні*. 2012. № 2. С. 99. URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Srvu/2012_2/resurs/page_099.PDF
- 12 Економічна теорія: Політична економія: Підручник. 2-ге вид. / За ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання-Прес, 2007. – 475 с.
- 13 Жаховська В. Л. Сучасні тенденції соціального захисту та пенсійного забезпечення сільського населення в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, 4(38). С. 130–141.
- 14 Задоя А. А. Основы экономической теории. Учеб. пособие / А. А. Задоя, Ю. Е. Петруня. – К. : Знання, 2008. – 345 с.
- 15 Заяць В. С. Формування доходів населення України: особливості та тенденції. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 116–128.
- 16 Іващенко Т. Ю. Оцінка сучасних заходів підтримки сімей з дітьми в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2 (22). С. 90–100.
- 17 Ільчук Л. І. Світовий досвід моделей соціальної політики та їх можливість використання в Україні. URL : <http://ipzn.org.ua/svitoviy-dosvid-modelej-sotsialnoyi-polityky-ta-yih-mozhlyvist-vykorystannya-v-ukrayini/#:~:text=У%20зарубіжній%20соціальній%20практиці%20стали,1%2C%20%2C%203%5D>.
- 18 Карлін М. І. Соціальна і фіскальна політика держави: проблеми регіональної координації в умовах нового етапу глобалізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2 (22). С. 34–44.
- 19 Карлін М. І. Удосконалення системи оподаткування у контексті покращення територіального соціально-демографічного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1 (26). С. 11–18.
- 20 Карпенко А. І. Проблеми організації фінансування соціальної сфери в Україні. URL : <http://intkonf.org/karpenko-ai-problemi-organizatsiyifinansuvannya-sotsialnoyi-sferi-v-ukrayini.html.pdf>.
- 21 Карташова С. С., Щетініна О. К., Канева Т. В. Підходи до оцінки вартості людського життя: світовий досвід та рекомендації використання в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, 1(35). С. 182–195.
- 22 Когатько Ю. Л. Бідність сільських дітей в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2020, 2(40). С. 89–102.
- 23 Когатько Ю. Л. Бідність сільського населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 32–43.

- 24 Когатько Ю. Л. Політика подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення: досвід деяких країн. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 156–168.
- 25 Краудфандингові платформи. URL : <http://uwcfoundation.com/ua/spravochnaya-informacziya/kraudfandingovyie-platformyi/>
- 26 Кривоконь Н. І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні [Текст:] навчальний посібник. Чернігів : Чернігівський державний технологічний університет, 2012. 320 с. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9712/2/ПРОБЛЕМИ%20СОЦІАЛЬНОЇ%20РОБОТИ%20ТА%20СОЦІАЛЬНОЇ%20ПОЛІТИКИ%20В%20УКРАЇНІ.pdf>
- 27 Кризис идеи социального государства и пути его преодоления. URL : <http://arbir.ru/miscellany/U18S848E55411-Кризис-идеи-социального-государства-и-пути-его-преодоления>
- 28 Крімер Б. О. Політика сприяння самотнім батькам: сучасний стан та перспективи розвитку. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, 2(36). С. 39–51.
- 29 Крімер Б. О. Фінансові інструменти сімейної політики України в контексті вдосконалення системи сприяння сім'ям з дітьми. *Економіка України*. 2016. № 9. С. 82–93.
- 30 Кудінова М. М. Проблеми фінансування соціального захисту населення в Україні / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. Випуск 4. 2015. С. 460–463. URL : <http://www.global-national.in.ua/archive/4-2015/97.pdf>
- 31 Либанова Э. М. Демографические сдвиги в контексте социального развития. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 9–23.
- 32 Лондар С. Л. Фінанси: Навч. посібн. URL : http://libfree.com/192110550-finansifinansi_londar_sl.html
- 33 Макаренко І. П. Еволюційні передумови виникнення голоду в періоди соціально-економічних криз. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 180–191.
- 34 Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: Монографія. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2015. 244 с. URL : http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Makarova.pdf
- 35 Меленюк В. О. Теоретичні основи державної соціальної політики в Україні. *Держава та регіони. Державне управління*. 2012. № 1. С. 126–132.
- 36 Міщук Г. Ю. Вимірювання соціальної справедливості у контексті оцінки ефективності відносин розподілу в суспільстві / Г. Ю. Міщук, Н. М. Самолюк. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1 (32). С. 58–72.

- 37 Міщук Г. Ю., Юрчик Г. М. Соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, 1(35). С. 166–181.
- 38 Надрага В. І. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування як механізм компенсації соціальних ризиків. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 145–157.
- 39 Новікова О. Ф., Шамілева Л. Л. Соціальна справедливість у процесах вимушеного переселення: оцінка та пріоритети досягнення. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, 2(36). С. 109–120.
- 40 Осіпова Л. В. Фінансове забезпечення соціального захисту населення в Україні: сучасний стан та перспективи / Л. В. Осіпова, В. Г. Плахтій. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. № 1 (6). С. 125–138. URL : <http://politeco.nmetau.edu.ua/uk/journal/6>
- 41 Пасічніченко С. В. Соціальний захист молоді у сфері працевлаштування як знаряддя реалізації державної політики зайнятості. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2013. № 1–2. С. 151–161. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/srutip_2013_1-2_20
- 42 Пігуль Н. Фінансове забезпечення соціальної сфери в Україні / Н. Пігуль, О. Люта, Бойко А. *Вісник Національного банку України*. 2015. Січень. С. 30–35.
- 43 Полякова С. В. Бідність населення за споживанням: нові виміри / С. В. Полякова, Т. В. Ново сільська. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 22–31.
- 44 Полякова С. В. Територіальна диспропорційність рівня життя населення: теоретичні аспекти дослідження. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2 (22). С. 198–207.
- 45 Реут А. Г. Система державної соціальної допомоги в Україні: сучасні виклики та вплив на бідність. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 44–54.
- 46 Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи : навч.-наук. вид. / авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. К. ; Львів : НАДУ, 2012. 368 с. URL : http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/6c8a65cb-ba64-4b9e-af9c-fef97c8bd307.pdf
- 47 Сакс Дж. Д. Конец бедности. Экономические возможности нашего времени [Текст] / пер. с англ. Н. Эдельмана. М. : Изд. Института Гайдара, 2011. 424 с.
- 48 Свердан М. М. Світова панорама податку на багатство: історія і сучасність. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2017. Вип. 2–3. С. 105–126.
- 49 Семигіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. К.: Пульсари, 2003.

- 50 Скулиш Ю. І. Моделі фінансового забезпечення розвитку соціальної сфери. *Наукові праці НДФІ*. 2008. № 2 (43). URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Npndfi/2008_2/Statti/026-033%20Skulish.pdf
- 51 Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики: Навч. посіб К. : МАУП, 2002. 200 с. URL : http://www.dut.edu.ua/uploads/1_712_21774693.pdf
- 52 Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3 (31). С. 24–36.
- 53 Смирнов С. О. Тенденції розвитку процесу фінансування соціальної сфери в умовах підвищення самостійності регіонів. URL : http://lib.uabs.edu.ua/library/Visnik/Numbers/1_26_2011/26.2.01.pdf
- 54 Соціальна політика. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Соціальна допомога: анот. бібліогр. покажч. / Укл. А. О. Ярошенко, І. Б. Савельчук, Д. Д. Бибик. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 206 с. (Серія «Науково-методичне забезпечення підготовки фахівців соціальної сфери»). URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12574/1/ministerstvo.pdf>
- 55 Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання : [монографія] / за ред. Е. М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань : Видавець «Сочінський», 2012. 312 с. URL : http://www.idss.org.ua/monografii/Soc_doslid_2012.pdf
- 56 Стойка А. Фінансування соціальної сфери. URL : [http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02\(5\)/10_savdsd.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02(5)/10_savdsd.pdf)
- 57 Ткаченко Л. Г. Ваучери на навчання осіб віком старше 45 років як інструмент активної політики ринку праці. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 41–52.
- 58 Ткаченко Л. Г. Влияние демографических изменений на пенсионную систему Украины. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 97–107.
- 59 Управління державними доходами і видатками: навч. посіб / [Б. С. Малиняк, В. С. Толуб'як, В. П. Горин, В. В. Письменний]; за ред. Б. С. Малиняка. Тернопіль : Астон, 2015. 154 с. URL : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/26747/1/Навчальний%20посібник%20-%20Управління%20державними%20доходами%20і%20видатками%20-%202015.pdf>
- 60 Управління соціальним і гуманітарним розвитком: навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін.]; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. К. : НАДУ, 2009. Ч. 1. 456 с. URL :

http://www.academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/c0afe580-b121-474f-ad6a-59ac6bf73778.pdf

- 61 Черенько Л. М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 11–21.
- 62 Черенько Л. М. Система соціальної підтримки в Україні: неминучість реформ та оцінка перспектив. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 130–142.
- 63 Шевченко В. М. Роль молодіжних організацій у вирішенні соціальних проблем молоді. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2014. № 1–2. С. 116–121.
- 64 Шиманська К. В. Регіональні особливості міжнародної міграції в Європі та регіональна міграційна політика. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2017. Вип. 2–3. С. 25–35.
- 65 Шишкін В. С. Бідність населення України за житловими умовами. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1 (26). С. 51–64.
- 66 Шликова В. О. Доходи, умови харчування й тривалість життя населення: порівняльний аналіз України та країн ЄС / В. О. Шликова, О. М. Леванда. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1 (32). С. 140–152.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Соціальна політика як складова державної економічної політики

Мета теми: проаналізувати сутність та види державної економічної політики та розглянути одну з її складових: соціальну політику.

Навчальні цілі

1. Обґрунтувати аргументи «за» і «проти» необхідності державного регулювання економіки.
2. Розкрити сутність соціальної політики як складова державної економічної політики.
3. Визначити сутність та інструменти фіскальної економічної політики та можливості її впливу на соціальну політику.
4. Визначити сутність та інструменти монетарної економічної політики та можливості її впливу на соціальну політику.

План семінару

1. Необхідність державного регулювання економіки: аргументи «за» і «проти».
2. Соціальна політика як складова державної економічної політики та система заходів, спрямованих на життєзабезпечення населення.
3. Фіскальна (податково-бюджетна) економічна політика та її вплив на соціальну політику.
4. Монетарна (грошово-кредитна) економічна політика та її вплив на соціальну політику.

Питання для самостійного вивчення

1. Інструменти фіскальної економічної політики.
2. Інструменти монетарної економічної політики.

Орієнтовна тематика для рефератів та творчих робіт

1. Особливості сучасної фіскальної політики в Україні: фактори впливу.
2. Особливості сучасної монетарної політики в Україні: фактори впливу.

Основні терміни і поняття

Державне регулювання економіки, державна економічна політика, соціальна політика, фіскальна політика, монетарна політика, витрати і доходи державного бюджету, державні закупівлі, податки, збори, трансферти, види фіскальної політики: стимулююча, стримуюча, дискреційна і автоматична фіскальна політика, норма обов'язкових резервів, облікова ставка, операції на відкритому ринку.

Тема 2. Моделі соціальної держави і соціальної політики

Мета теми: проаналізувати політику соціальної держави та її моделі у різних країнах світу.

Навчальні цілі

1. Проаналізувати підходи до розуміння соціальної справедливості.
2. Розуміти необхідність державного регулювання розподілу доходів у суспільстві.
3. Знати моделі соціальної держави і соціальної політики.

План семінару

1. Соціальна справедливість як основа соціальної політики.
2. Розподіл доходів у суспільстві: необхідність державного регулювання.
3. Моделі соціальної держави і соціальної політики.

Питання для самостійного вивчення

1. Ордолібералізм і теорія соціального ринкового господарства у Німеччині.
2. Моделі соціальної політики в країнах ЄС.
3. Моделі соціальної політики у США і Канаді.
4. Моделі соціальної політики у країнах Східної Азії.

Практичне завдання

1. Описати й обґрунтувати бажану модель (конструкцію) соціальної держави в Україні.

Орієнтовна тематика рефератів

1. Соціальна справедливість: еволюція поняття та реалізація на практиці.
2. «Теорія справедливості» Джона Ролза.
3. Криза ідеї соціальної держави та шляхи її подолання.

Основні терміни і поняття

Соціальна держава, правова держава, соціальна політика, модель, соціальне ринкове господарство, ордолібералізм, соціальна справедливість, рівність, нерівність, крива Лоренца, егалітаризм, утилітаризм, ринковий підхід до розподілу благ, роулсіанство, лібертаріанство, розподіл і перерозподіл благ, соціал-дарвінізм.

Тема 3. Соціально гострі проблеми населення як об'єкт соціальної політики

Мета теми: проаналізувати соціально гострі проблеми населення та можливості їх вирішення

Навчальні цілі

1. Визначати сутність соціальних проблем.
2. Аналізувати теорії соціально гострих проблем населення.
3. Виділяти та актуалізувати соціально гострі проблеми населення та можливі шляхи (ресурси) їх вирішення.

План семінару

- 1 Сутність, види та теорії соціальних проблем.
- 2 Стан дитинства як соціально гостра проблема сучасного українського суспільства: стан здоров'я, дезадаптація, відхилення.
- 3 Покоління людей похилого віку: проблема соціально-економічної нерівності.
- 4 Демографічні проблеми: світові, вітчизняні і регіональні загрози.
- 5 Забезпеченість житлом як соціально гостра проблема.

Питання для самостійного вивчення

1. Стан здоров'я та спосіб життя працюючих громадян як соціально гостра проблема.
2. Бідність як соціальна проблема.

Практичне завдання

1. Підготовка соціального проекту (опис моделі) для вирішення соціально гострої проблеми (проблема на вибір) людини, групи людей, населення, суспільства.

Орієнтовна тематика для рефератів та творчих робіт

2. Проблеми дотримання прав дітей у зв'язку із соціально-економічними трансформаціями та культурними деформаціями.
3. Соціально гострі проблеми сучасної молоді.

Основні терміни і поняття

Соціальна проблема, соціально гостра проблема, стан здоров'я, спосіб життя, соціальна безпека, національна безпека, соціальні ризики, соціальне страхування, дезорганізація, дисфункція, конфлікт.

Тема 4. Державна соціальна політика у сфері зайнятості населення

Мета теми: проаналізувати державну соціальну політику на ринку праці.

Навчальні цілі

1. Розуміти економічний механізм функціонування ринку праці.
2. Знати сутність, форми, причини і наслідки безробіття, його.
3. Інтерпретувати теорії безробіття крізь призму сучасності.
4. Визначати інструменти державного регулювання ринку праці і зайнятості населення.
5. Аналізувати соціальне партнерство як спосіб вирішення суперечностей у сфері трудових відносин.

План семінару

1. Економічний механізм функціонування ринку праці.
2. Безробіття, його сутність, форми, причини і наслідки. Теорії безробіття.
3. Інструменти державного регулювання ринку праці і зайнятості населення.
4. Соціальне партнерство у сфері трудових відносин.

Питання для самостійного вивчення

1. Програми боротьби з безробіттям у країнах ЄС.
2. Програми боротьби з безробіттям у США і Канаді.
3. Програми боротьби з безробіттям у країнах Східної Азії.

Практичне завдання

1. Підготовка соціального проєкту для вирішення проблеми молодіжного безробіття.
2. Підготовка соціального проєкту для вирішення проблеми безробіття серед людей передпенсійного віку.

Орієнтовна тематика для рефератів та творчих робіт

1. Вплив міграційних процесів на національні ринки праці.
2. Дискримінації на ринку праці та шляхи їх подолання.
3. Теорія поколінь і ринок праці: особливості працевлаштування представників поколінь X, Y, Z,

Основні терміни і поняття

Ринок праці, попит на працю, пропозиція праці, зайняті, безробітні, економічно активне населення, економічно неактивне населення, МОП, безробіття, рівень безробіття, теорії безробіття. неформальна зайнятість, міграція населення, державне регулювання ринку праці, державна служба

зайнятості, професійна орієнтація, інструменти державного регулювання ринку праці, програми боротьби з безробіттям.

Тема 5. Державне регулювання доходів та соціальний захист населення

Мета теми: проаналізувати способи державного регулювання доходів населення та механізм соціального захисту населення.

Навчальні цілі

1. Аналізувати аргументи «за» і «проти» необхідності державного регулювання доходів населення, усунення бідності.
2. Знати економічні механізми реалізації соціального захисту населення.
3. Розуміти необхідність системи соціального страхування населення.
4. Визначати місце соціального підприємництва у соціальному захисті населення.

План семінару

1. Необхідність державного регулювання доходів: аргументи «за» і «проти».
2. Економічні механізми реалізації соціального захисту населення.
3. Система соціального страхування населення.
4. Місце та роль соціального підприємництва у соціальному захисті населення.

Питання для самостійного вивчення

1. Бідність як соціальне благо: соціал-дарвіністська модель явища.
2. Бідність як соціальне зло: егалітаристський напрям.
3. Бідність як соціальна хвороба: теорії соціологів-реформаторів.

Практичне завдання

1. Обґрунтування соціальної ідеї (бізнес-план) для соціального підприємництва.

Орієнтовна тематика для рефератів та творчих робіт

1. Соціальне підприємництво як спосіб вирішення соціальних проблем (соціальний захист) в Україні.
2. Соціальне підприємництво як спосіб вирішення соціальних проблем (соціальний захист) у країнах ЄС.
3. Соціальне підприємництво як спосіб вирішення соціальних проблем (соціальний захист) у США.

Основні терміни і поняття

Розподіл та перерозподіл доходів населення, суспільні блага, регулювання оплати праці, мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, споживчий кошик, межа малозабезпеченості, соціальні трансферти, соціальне страхування, соціальний контракт, соціальний ваучер (сертифікат), соціальна карта, соціальний аутсорсинг, корпоративна соціальна відповідальність, пенсійне забезпечення, пенсійне страхування, соціальне страхування, внутрішньо переміщені особи, соціальне підприємництво.

Тема 6. Державна соціальна політика у сфері освіти та охорони здоров'я

Мета теми: проаналізувати державну соціальну політику у сфері освіти та охорони здоров'я населення

Навчальні цілі

1. Визначати сутність, значення і функції освіти для національної економіки.
2. Визначати сутність і значення здоров'я населення для національної економіки та функції охорони здоров'я.
3. Аналізувати заходи та інструменти соціальної політики у сфері освіти та охорони здоров'я.

План семінару

1. Освіта як суспільне благо. Соціальні функції освіти. Значення освіти для національної економіки.
2. Заходи та інструменти соціальної політики у сфері освіти.
3. Охорона здоров'я як суспільне благо. Значення здоров'я населення для національної економіки.
4. Заходи та інструменти соціальної політики у сфері охорони здоров'я.

Питання для самостійного вивчення

1. Університет як виробник знання.
2. Університет як основа формування фахівців для суспільного виробництва.
3. Університет як осередок формування культури і цінностей.

Практичне завдання

1. Підготовка соціальної реклами (відеоролику) про значимість сфери освіти та охорони здоров'я.

Орієнтовна тематика для рефератів та творчих робіт

1. Концепція університетів у працях Адама Сміта.
2. Нормативна модель функціонування університетів Наполеона Бонапарта.
3. Неокласична модель університету Вільгельма фон Гумбольдта.
4. Медичне страхування в Україні: стан, проблеми, перспективи.
5. Кредитування освітніх програм в Україні: стан, проблеми, перспективи.

Основні терміни і поняття

Освіта, охорона здоров'я, соціальні функції освіти, «економіка знань», ІКТ, наукові дослідження, конкурентоспроможність, національне здоров'я, психологічне і соціальне благополуччя, спосіб життя населення, демографічні проблеми, медичне страхування, кредит на навчання.

Тема 7. Державна соціальна політика у сфері сім'ї, материнства та дитинства

Мета теми: проаналізувати соціальну політику держави у сфері сім'ї, материнства та дитинства

Навчальні цілі

1. Визначати причини і наслідки соціальної політики держави щодо сім'ї.
2. Знати сутність і наслідки соціальної виключеності (ексклюзії).
3. Аналізувати напрями і принципи державної соціальної політики щодо дітей, матерів, батьків.

План семінару

1. Сім'я як об'єкт соціальної політики держави.
2. Проблема соціальної виключеності (ексклюзії).
3. Напрями і принципи державної соціальної політики щодо дітей, матерів, батьків.

Питання для самостійного вивчення

1. Державна соціальна політика стосовно дітей-сиріт та тих, хто залишився без піклування.
2. Державна соціальна політика стосовно дітей-інвалідів.
3. Державна соціальна політика стосовно молодих сімей.
4. Державна соціальна політика стосовно багатодітних сімей.
5. Державна соціальна політика стосовно неповних сімей.

Практичне завдання

1. Підготовка соціального проєкту для вирішення питань, пов'язаних із соціальним захистом дитинства, материнства, батьківства, сім'ї.

Орієнтовна тематика для рефератів та творчих робіт

1. Проблема сирітства і досвід її вирішення у країнах ЄС (країна на вибір).
2. Прийомна сім'я як спосіб вирішення проблеми влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків.

Основні терміни і поняття

Сім'я, життєзабезпечення дітей, багатодітні сім'ї, неповні сім'ї, сім'ї з дітьми-інвалідами, сім'ї людей похилого віку, сім'ї без годувальника, державна сімейна політика, охорона материнства, охорона батьківства, охорона дитинства, неповнолітні, повнолітні, дитина-сирота, безпритульні діти, дитина-інвалід, дитина-біженець, дитячий будинок сімейного типу, соціальна виключеність (ексклюзія).

Тема 8. Державна соціальна політика у сфері житлово-комунальних послуг та поліпшення житлових умов життя населення

Мета теми: проаналізувати державну соціальну політику у сфері житлово-комунальних послуг та поліпшення житлових умов життя населення

Навчальні цілі

1. Знати житлово-комунальне господарство та його структуру.
2. Аналізувати житлово-комунальні послуги населенню: їх види, норми та якість надання.
3. Знати житлові умови населення та їх показники.
4. Розуміти необхідність державної соціальної політики у поліпшенні житлових умов життя населення.

План семінару

1. Житлово-комунальне господарство та його структура.
2. Житлово-комунальні послуги населенню: види, норми.
3. Житлові умови населення та їх показники. Соціальне житло.

Питання для самостійного вивчення

1. Житлові субсидії.
2. Молодіжний кредит на житло.

Практичне завдання

1. Підготовка соціального проєкту для вирішення проблем, пов'язаних із житлово-комунальними послугами та забезпечення житлом населення.

Орієнтовна тематика для рефератів та творчих робіт

1. Державне регулювання діяльності у сферах енергетики та комунальних послуг.
2. Якість надання житлово-комунальних послуг населенню: проблема відповідальності.

Основні терміни і поняття

Житлово-комунальне господарство, житлово-комунальні послуги, житлові умови, житлові стандарти, поліпшення житлових умов, першочергове отримання житла, позачергове отримання житла, власне житло, орендоване житло, доступне житло, молодіжний кредит на житло, житлові субсидії, соціальне житло.

Тема 9. Правове забезпечення соціальної політики в Україні

Мета теми: ознайомитися з правовою основою реалізації соціальної політики в Україні.

Практичне завдання

1. Підготовка зауважень та пропозицій щодо вдосконалення деяких (на вибір) законодавчих актів України з питань реалізації соціальної політики

Основні терміни і поняття

Нормативно-правова база у сфері зайнятості. Нормативно-правова база у сфері ЖКГ та поліпшення житлових умов життя населення. Нормативно-правова база у сфері соціального захисту населення. Нормативно-правова база у сфері освіти. Нормативно-правова база у сфері охорони здоров'я населення. Нормативно-правова база стосовно сім'ї, материнства та дитинства. Нормативно-правова база у сфері регулювання доходів. Нормативно-правова база у сфері соціального захисту населення. Нормативно-правова база стосовно внутрішньо переміщених осіб.

ОРИЄНТОВНІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

1. Який чинник зумовлює зростання реальної заробітної плати:

- а) зростання інфляції;
- б) зниження цін на товари та послуги;
- в) запровадження платного навчання, медичного обслуговування;
- г) зростання номінальної заробітної плати;
- д) всі відповіді правильні.

2. Диференціація доходів населення – це:

- а) різниця у рівнях доходів, одержаних різними людьми за певний період;
- б) різниця між найбільшим та найменшим рівнем доходу, яка склалася у суспільстві;
- в) коригування доходів через державну податкову систему;
- г) співвідношення доходів через державну податкову систем;
- д) правильна відповідь відсутня.

3. Трансфертні платежі – це:

- а) виплати уряду окремим особам;
- б) одна з форм заробітної плати;
- в) натуральні допомоги;
- г) перерозподіл коштів на користь нужденних через бюджет;
- д) всі відповіді правильні.

4. Яке з положень точніше визначає зміст статусу безробітного:

- а) безробітний – це працівник, який перебуває у неоплачуваній відпустці невизначений термін;
- б) безробітний – це особа працездатного віку, яка хоче і може працювати, але через відсутність робочого місця не працює і не має доходу;
- в) безробітний – це особа пенсійного віку, яка хоче і спроможна працювати, але не може влаштуватися на роботу;
- г) безробітний – це особа непрацездатного віку, яка хоче і може працювати, але не працює;
- д) всі відповіді правильні.

5. До яких економічних наслідків може привести збільшення державного боргу:

- а) до посилення інфляції за рахунок невинуватої емісії;
- б) до зниження реальних доходів населення;
- в) до скорочення виробничих можливостей національної економіки;
- г) до підвищення податкових ставок на доходи фізичних та юридичних осіб;
- д) всі відповіді правильні.

6. Державна політика доходів у країнах з ринковою економікою – це:

- а) встановлення державою розміру заробітної плати і виплат усім категоріям зайнятих;

- б) перерозподіл доходів через систему податків і соціальних виплат з метою згладжування соціально-майнового розшарування;
- в) підтримання рівної заробітної плати у різних галузях національної економіки;
- г) політика доходів проводиться лише в економічно слабозрозвинених країнах;
- д) встановлення державою розміру заробітної плати зайнятим у приватному секторі економіки.

7. Крива Лоренца за п'ять років зсунулася далі від бісектриси. Це означає:

- а) досягнення всезагальної соціальної рівності;
- б) посилення диференціації доходів населення;
- в) підвищення життєвого рівня населення;
- г) зниження рівня і якості життя населення;
- д) всі відповіді правильні.

8. Нижче якого рівня споживання людина не у змозі вижити:

- а) мінімального рівня споживання;
- б) фізіологічного рівня споживання;
- в) раціонального рівня споживання;
- г) рівня, визначеного державою;
- д) всі відповіді правильні.

9. Говорячи про “повну зайнятість”, економісти мають на увазі:

- а) абсолютну відсутність безробіття;
- б) наявність незначної кількості безробітних;
- в) відсутність циклічного безробіття;
- г) повну участь працездатного населення у суспільному виробництві;
- д) відсутність фрикційного безробіття.

10. Яким показником вимірюється можливість участі населення у трудовій діяльності:

- а) чисельністю населення;
- б) зайнятим населенням;
- в) економічно активним населенням;
- г) кількістю безробітних;
- д) всі відповіді правильні.

11. До основних економічних цілей суспільства не належить:

- а) досягнення економічного зростання;
- б) досягнення стабільного рівня цін;
- в) забезпечення зайнятості;
- г) підвищення рентабельності підприємства;
- д) досягнення сприятливого зовнішньоторговельного балансу.

12. Природна норма безробіття відображає:

- а) виражене у відсотках відношення кількості безробітних до економічно активного населення;
- б) ефективність використання економікою ресурсів праці;

- в) працездатних громадян працездатного віку, які через відсутність роботи не мають доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи;
- г) рівень безробіття, який відповідає повній зайнятості в економіці;
- д) правильні відповідь відсутня.

13. Прибічниками функціональної школи соціальних проблем є:

- А) Т. Парсонс, Р. Мертон, Р. Нісбет та ін.;
- Б) А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль та ін.;
- В) К. Кейсі, В. Валлер, Р. Фуллер, Р. Мюес та ін.;
- Г) Дж. Кейнс, Дж. Робінсон, Р. Солоу та ін.;
- Д) К. Маркс, Р. Дарендорф, Р. Мілс та ін.

14. Якщо при зростаючій номінальній зарплаті реальна зарплата знижується, то:

- а) рівень добробуту домогосподарств залишається незмінним;
- б) знижується рівень цін у національній економіці;
- в) підвищується рівень добробуту домогосподарств;
- г) рівень добробуту домогосподарств знижується;
- д) правильна відповідь відсутня.

15. Якою є економічна мета, якщо суспільство намагається мінімізувати витрати і максимізувати віддачу від обмежених виробничих ресурсів:

- а) досягнення повної зайнятості;
- б) підтримка економічного зростання;
- в) економічна безпека;
- г) економічна ефективність;
- д) правильні відповідь відсутня.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна:

1. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії : Вступ до фінансової науки / Шарль Бланкарт / Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка ; Передмова та наук. редагування В. М. Федосова. К. : Либідь, 2000. 654 с.
2. Кривоконь Н. І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні [Текст:] навчальний посібник. Чернігів : Чернігівський державний технологічний університет, 2012. 320 с. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9712/2/ПРОБЛЕМИ%20СОЦІАЛЬНОЇ%20РОБОТИ%20ТА%20СОЦІАЛЬНОЇ%20ПОЛІТИКИ%20В%20УКРАЇНІ.pdf>
3. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: Монографія. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2015. 244 с. URL : http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Makarova.pdf
4. Мэнкью Н. Г. Принципы экономики. СПб : Питер Ком, 1999. 784 с.
5. Управління державними доходами і видатками: навч. посіб / [Б. С. Малиняк, В. С. Толуб'як, В. П. Горин, В. В. Письменний] ; за ред. Б. С. Малиняка. Тернопіль : Астон, 2015. 154 с. URL : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/26747/1/Навчальний%20посібник%20-%20Управління%20державними%20доходами%20і%20видатками%20-%202015.pdf>

Нормативні акти

- 1 Конституція України (Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996, № 30, ст. 141 (зі змінами)). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
- 2 Бюджетний Кодекс України. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
- 3 Податковий кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112 (зі змінами)). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
- 4 Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 46-47, ст. 403). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>
- 5 Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2109-14>
- 6 Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1768-14>
- 7 Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (Відомості Верховної Ради України

- (ВВР), 2011, № 2-3, ст.11). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>
- 8 Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/875-12>
 - 9 Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3721-12>
 - 10 Закон України «Про соціальний захист дітей війни». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2195-15>
 - 11 Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». URL : http://www.uazakon.com/documents/date_3z/pg_gmcahx/index.htm
 - 12 Закон України «Про соціальні послуги». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
 - 13 Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>
 - 14 Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3551-12>
 - 15 Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=203%2F98-%E2%F0>
 - 16 Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=796-12>
 - 17 Постанова КМУ № 1751 від 27.12.2001 р. «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми». URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1751-2001-%EF&p=1306913823339683>
 - 18 Постанова КМУ № 207 від 20 березня 2013 р. «Про затвердження Порядку видачі ваучерів для підтримання конкурентоспроможності осіб на ринку праці». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/207-2013-п>
 - 19 Постанова КМУ № 261 від 02.04.2005 р. «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам і державної соціальної допомоги на догляд». URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=261-2005-%EF>

Словники

1. Економічна енциклопедія : У трьох томах. / Редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К. : Видавничий центр „Академія”, 2001.

Додаткова:

- 1 Аналітична доповідь «Протидія неформальній зайнятості в Україні: підходи до оцінки та безпекові пріоритети політики». URL :

- <http://www.niss.gov.ua/articles/2862/> Національний інститут стратегічних досліджень
- 2 Аналітична записка «Аналіз соціальних ризиків реформування української системи охорони здоров'я». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2867/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 3 Аналітична записка «Ефективні інструменти державної політики соціального вирівнювання добробуту населення в Україні в умовах обмеження ресурсів». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2851/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 4 Аналітична записка «Соціальна справедливість у трудовій сфері: сучасні реалії, проблеми та протиріччя». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2869/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 5 Аналітична записка «Соціальні трансферти як чинники вирівнювання добробуту населення України». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2848/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 6 Аналітична записка «Удосконалення соціальної складової державної житлової політики». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2863/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 7 Аналітична записка «Функціонування житлової сфери як чинник національної безпеки». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2868/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 8 Аналітична записка «Щодо запровадження загальнообов'язкової державної накопичувальної системи». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/3061/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 9 Аналітична записка «Щодо удосконалення соціальних стандартів». URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/2850/> Національний інститут стратегічних досліджень
 - 10 Антонюк В. П., Щетініна Л. В. Оцінка і пріоритети добробуту населення України. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, 4(38). С. 71–85.
 - 11 Богданова Т. І. Механізм державного регулювання оплати праці в Україні: сучасні тенденції та шляхи реформування / Т. І. Богданова, М. С. Кравцова. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2017. Вип. 2–3. С. 80–91.
 - 12 Бодров В. Г. Соціальне ринкове господарство [Текст] : Навч. посіб. для вузів / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко / Ред. Кредисова А. І. К : Либідь, 1995. 128 с.
 - 13 Бойко М. Д. Право соціального забезпечення України [Текст] : Навчальний посібник / Микола Дмитрович Бойко. 3-е вид., перероб. і доп. К. : Атіка, 2006. 380 с.
 - 14 Буздуган Я. Поняття, принципи, форми фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні. URL : <http://www.viche.info/journal/960/>
 - 15 Вінчук М. В. Соціальна компонента економічної безпеки. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спеціальність

- 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки). URL : http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/naukova%20diyalnist/dorobok_zdobuvachiv/vinichuk_d.pdf
- 16 Віннікова Л. В. Проблеми соціальної допомоги й соціального захисту дітей і молоді в умовах сучасного українського середовища. *Соціальна робота в Україні*. 2012. № 2. С. 125. URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Srvu/2012_2/resurs/page_125.PDF
- 17 Горемикіна Ю. В. Партнерство держави і суспільства у соціальному обслуговуванні внутрішньо переміщених осіб. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1 (32). С. 87–99.
- 18 Данченко О. М. Сучасні напрямки соціальної підтримки безробітної молоді в Німеччині. URL : [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Znpkhist_2009_1_13%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Znpkhist_2009_1_13%20(1).pdf)
- 19 Дубич К. В. Актуальні проблеми державного управління соціальним захистом населення в Україні. *Соціальна робота в Україні*. 2012. № 2. С. 99. URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Srvu/2012_2/resurs/page_099.PDF
- 20 Економічна теорія: Політична економія: Підручник. 2-ге вид. / За ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання-Прес, 2007. 475 с.
- 21 Жаховська В. Л. Сучасні тенденції соціального захисту та пенсійного забезпечення сільського населення в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019, 4(38). С. 130–141.
- 22 Задоя А. А. Основы экономической теории. Учеб. пособие / А. А. Задоя, Ю. Е. Петруня. К. : Знання, 2008. 345 с.
- 23 Заяць В. С. Формування доходів населення України: особливості та тенденції. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 116–128.
- 24 Іващенко Т. Ю. Оцінка сучасних заходів підтримки сімей з дітьми в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2 (22). С. 90–100.
- 25 Карлін М. І. Соціальна і фіскальна політика держави: проблеми регіональної координації в умовах нового етапу глобалізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2 (22). С. 34–44.
- 26 Карлін М. І. Удосконалення системи оподаткування у контексті покращення територіального соціально-демографічного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1 (26). С. 11–18.
- 27 Карпенко А. І. Проблеми організації фінансування соціальної сфери в Україні. URL : <http://intkonf.org/karpenko-ai-problemi-organizatsiyifinansuvannya-sotsialnoyi-sferi-v-ukrayini.html.pdf>.
- 28 Карташова С. С., Щетініна О. К., Канева Т. В. Підходи до оцінки вартості людського життя: світовий досвід та рекомендації використання в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019, 1(35). С. 182–195.
- 29 Когатько Ю. Л. Бідність сільських дітей в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2020, 2(40). С. 89–102.

- 30 Когатько Ю. Л. Бідність сільського населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 32–43.
- 31 Когатько Ю. Л. Політика подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення: досвід деяких країн. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 156–168.
- 32 Кризис идеи социального государства и пути его преодоления. URL : <http://arbir.ru/miscellany/U18S848E55411-Кризис-идеи-социального-государства-и-пути-его-преодоления>
- 33 Крімер Б. О. Політика сприяння самотнім батькам: сучасний стан та перспективи розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2019, 2(36). С. 39–51.
- 34 Крімер Б. О. Фінансові інструменти сімейної політики України в контексті вдосконалення системи сприяння сім'ям з дітьми. *Економіка України*. 2016. № 9. С. 82–93.
- 35 Кудінова М. М. Проблеми фінансування соціального захисту населення в Україні / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. Випуск 4. 2015. С. 460–463. URL : <http://www.global-national.in.ua/archive/4-2015/97.pdf>
- 36 Курс економіки / Под ред. Райзберга Б. А. М. : Инфра-М, 1997. 720 с.
- 37 Либанова Э. М. Демографические сдвиги в контексте социального развития. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 9–23.
- 38 Лондар С. Л. Фінанси: Навч. посібн. URL : http://libfree.com/192110550-finansifinansi_londar_sl.html
- 39 Макаренко І. П. Еволюційні передумови виникнення голоду в періоди соціально-економічних криз. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 180–191.
- 40 Меленюк В. О. Теоретичні основи державної соціальної політики в Україні. *Держава та регіони. Державне управління*. 2012. № 1. С. 126–132.
- 41 Міщук Г. Ю. Вимірювання соціальної справедливості у контексті оцінки ефективності відносин розподілу в суспільстві / Г. Ю. Міщук, Н. М. Самолюк. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1 (32). С. 58–72.
- 42 Міщук Г. Ю., Юрчик Г. М. Соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019, 1(35). С. 166–181.
- 43 Надрага В. І. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування як механізм компенсації соціальних ризиків. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 145–157.
- 44 Новікова О. Ф., Шамілева Л. Л. Соціальна справедливість у процесах вимушеного переселення: оцінка та пріоритети досягнення. *Демографія та соціальна економіка*. 2019, 2(36). С. 109–120.

- 45 Осіпова Л. В. Фінансове забезпечення соціального захисту населення в Україні: сучасний стан та перспективи / Л. В. Осіпова, В. Г. Плахтій. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2018. № 1 (6). С. 125–138. URL : <http://politeco.nmetau.edu.ua/uk/journal/6>
- 46 Пасічніченко С. В. Соціальний захист молоді у сфері працевлаштування як знаряддя реалізації державної політики зайнятості. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2013. № 1–2. С. 151–161. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/srutip_2013_1-2_20
- 47 Пігуль Н. Фінансове забезпечення соціальної сфери в Україні / Н. Пігуль, О. Люта, Бойко А. *Вісник Національного банку України*. 2015. Січень. С. 30–35.
- 48 Полякова С. В. Бідність населення за споживанням: нові виміри / С. В. Полякова, Т. В. Ново сільська. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 22–31.
- 49 Полякова С. В. Територіальна диспропорційність рівня життя населення: теоретичні аспекти дослідження. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2 (22). С. 198–207.
- 50 Реут А. Г. Система державної соціальної допомоги в Україні: сучасні виклики та вплив на бідність. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 44–54.
- 51 Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи : навч.-наук. вид. / авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. К. ; Львів : НАДУ, 2012. 368 с. URL : http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/6c8a65cb-ba64-4b9e-af9c-fef97c8bd307.pdf
- 52 Сакс Дж. Д. Конец бедности. Экономические возможности нашего времени [Текст] / пер. с англ. Н. Эдельмана. М. : Изд. Института Гайдара, 2011. 424 с.
- 53 Свердан М. М. Світова панорама податку на багатство: історія і сучасність / Вісник соціально-економічних досліджень. 2017. Вип. 2–3. С. 105–126.
- 54 Скулиш Ю. І. Моделі фінансового забезпечення розвитку соціальної сфери. *Наукові праці НДФІ*. 2008. № 2 (43). URL : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Npndfi/2008_2/Statti/026-033%20Skulish.pdf
- 55 Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики: Навч. посіб. К. : МАУП, 2002. 200 с. URL : http://www.dut.edu.ua/uploads/1_712_21774693.pdf
- 56 Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3 (31). С. 24–36.

- 57 Смирнов С. О. Тенденції розвитку процесу фінансування соціальної сфери в умовах підвищення самостійності регіонів. URL : http://lib.uabs.edu.ua/library/Visnik/Numbers/1_26_2011/26.2.01.pdf
- 58 Соціальна політика. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Соціальна допомога: анот. бібліогр. покажч. / Укл. А. О. Ярошенко, І. Б. Савельчук, Д. Д. Бибики. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 206 с. (Серія «Науково-методичне забезпечення підготовки фахівців соціальної сфери»). URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12574/1/ministerstvo.pdf>
- 59 Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання : [монографія] / за ред. Е. М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань : Видавець «Сочинський», 2012. 312 с. URL : http://www.idss.org.ua/monografii/Soc_doslid_2012.pdf
- 60 Стігліц, Джозеф Е. Економіка державного сектора / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Сільський. К. : Основи, 1998. 854 с.
- 61 Стойка А. Фінансування соціальної сфери. URL : [http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02\(5\)/10_savdsd.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02(5)/10_savdsd.pdf)
- 62 Ткаченко Л. Г. Ваучери на навчання осіб віком старше 45 років як інструмент активної політики ринку праці. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 41–52.
- 63 Ткаченко Л. Г. Влияние демографических изменений на пенсионную систему Украины. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 97–107.
- 64 Управління соціальним і гуманітарним розвитком: навч. посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін.]; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. К. : НАДУ, 2009. Ч. 1. 456 с. URL : http://www.academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Navch_Posybniky/c0afe580-b121-474f-ad6a-59ac6bf73778.pdf
- 65 Черенько Л. М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1 (23). С. 11–21.
- 66 Черенько Л. М. Система соціальної підтримки в Україні: неминучість реформ та оцінка перспектив. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 130–142.
- 67 Шевченко В. М. Роль молодіжних організацій у вирішенні соціальних проблем молоді. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2014. № 1–2. С. 116–121.
- 68 Шиманська К. В. Регіональні особливості міжнародної міграції в Європі та регіональна міграційна політика. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2017. Вип. 2–3. С. 25–35.

- 69 Шишкін В. С. Бідність населення України за житловими умовами. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1 (26). С. 51–64.
- 70 Шликова В. О. Доходи, умови харчування й тривалість життя населення: порівняльний аналіз України та країн ЄС / В. О. Шликова, О. М. Леванда. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1 (32). С. 140–152.

Інформаційні ресурси

- 1 Кабінет міністрів України. Урядовий портал. Офіційний сайт. URL : <https://www.kmu.gov.ua/>
- 2 Міністерство фінансів України. URL : <https://minfin.com.ua/ua/>
- 3 Міністерство соціальної політики України. Офіційний веб-портал. URL : <https://www.msp.gov.ua/main/Pro-ministerstvo.html>
- 4 Полтавська обласна державна адміністрація. Офіційний сайт. URL : <http://www.adm-pl.gov.ua/>
- 5 Офіційний сайт Полтавської міської ради та виконавчого комітету. URL : <http://www.rada-poltava.gov.ua>
- 6 Краудфандингові платформи. URL : <http://uwcfoundation.com/ua/spravochnaya-informacziya/kraudfandinyie-platfomyi/>
- 7 Підбірка: 17 Кращих Краудфандингових Платформ. URL : <https://sbiz.club/9705/pidbirka-17-krashhyh-kraudfandyngovyh-platform/>
- 8 Ціна держави – проект CASE Україна. URL : <http://cost.ua/ru/>

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	6
ОПОРНІ МАТЕРІАЛИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	13
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	144
ОРІЄНТОВНІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ	153
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ	156

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г.Короленка

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
для організації семінарських занять та самостійної роботи студентів
спеціальності 231 Соціальна робота з навчальної дисципліни

Здано до друку 28.01.2021 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 9,77. Наклад. 30 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003